

תוכן

5 חג ומועד בביתא ישראל
5 הקדמה
5 תודות
5 מבוא ושיפורים
9 שמות חודשי השנה
10 טבלת חג ומועד
12 לוח השנה של ביתא ישראל
13 פסח בביתא ישראל
13 חודש ניסן
13 הכנות לחג הפסח
14 הכנות לקורבן פסח
15 צום הפסח
15 שחיטת קורבן הפסח ואכילתו
16 חמץ מצה וסעודות החג
17 הכנת המצה
18 איסור מלאכה בפסח
19 תפילות חג הפסח
20 אבלות ופסח שני
20 סיום החג
21 מקורות מנהג העדה
21 פסח מצרים ופסח דורות
24 הפסח מחוץ למקדש
27 מבן עשרים שנה ומעלה
29 ארבע כוסות
32 בין פסח לעצרת
32 ספירת העומר
32 ספירת שבעה שבועות
35 מקורות לספירת שבעה שבועות
35 במקרא ובתרגומיו
35 שבת
35 חג
36 שבוע

36	בספר היובלים
37	לוח 364
37	במגילת המקדש
38	מועד הנפת העומר
38	מועד ביכורי החיטים
38	מועד ביכורי היין
38	מועד ביכורי השמן
39	בכתבי פילון
40	בספרות חז"ל
41	שבועות בביתא ישראל
41	מועד החג
41	חג קבלת התורה והזריעה
42	חג הקציר והביכורים
43	מקורות מנהג העדה
43	מועד מעמד הר סיני בתורה
43	מועד מעמד הר סיני בספר היובלים
44	מועד מעמד הר סיני בספרות חז"ל
45	חג הביכורים בתורה
46	חג הביכורים בספר היובלים
46	שבעה שבועות בספר היובלים
47	חג הביכורים בספרות חז"ל
47	הפירות
47	הקרקע
48	המקדש וארץ ישראל
49	הזמן
49	הכמות והאיכות
50	ההבאה
51	צומות לזכר החורבן
51	צומות בביתא ישראל
51	צום תמוז
51	צום אב
52	מקורות מנהג העדה
53	מקורות לצום תמוז
55	צום מקדים ומתמשך
55	צום חודשי
56	חשש וספקות בקביעת היום
56	מקורות לצום אב

58	זברבו סנבת
60	חודש אלול
61	מקורות מנהג העדה
61	צום אלול
62	מקורות לתזכר אברהם
64	הראשון לחודש השביעי
64	מהות היום
64	סדר היום
64	תזכר אברהם
65	הנגינה בתפילות ביתא ישראל
67	מקורות מנהג העדה
67	במקרא
68	בספרות בית שני
70	בספרות חז"ל
72	יום כיפור בביתא ישראל
75	מקורות מנהג העדה
75	כתונת טבולה בדם
76	כפרת חטא העגל וקבלת לוחות שניים
76	שמחה ויום טוב
79	פיזור זירעונים לציפורים
80	גיל חובת הצום
81	צום כיפור בשבת
82	סוכות בביתא ישראל
84	מקורות מנהג העדה
84	חג האסיף
84	סוכה
86	ארבעת המינים
88	חג הסיגד
89	מקורות בכתב
93	פלאד, הפלשים, עמ' 51
93	רתינס, היהודים בחבש, עמ' 78
93	לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 68
93	לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxv-xxxiv
94	שלמאי, סגיד, עמ' 48-50

אין לנו היסטוריה כתובה ואין לנו משכן
המשכן שלנו אלו חמישה חומשי תורה ולא יותר
(אבא יצחק, גונדר 1848)

חג ומועד בביתא ישראל

הקדמה

נס קיבוץ גלויות גורר בעקבותיו שובל של בעיות קשות ... כיצד ינהג ... מה הסיבות להבדלים ...

באבק עפר רגלינו טמונים חלומות ומשאת נפש של דורות רבים ... עלייה לירושלים ... פקידת
קברי אבות בחברון ... נס השמש העומדת בעמק איילון ... קרה דוד וגוליית בין שכה לעזקה ... כל
אלו נשקפים אלינו בשגרת יום יום ...

לראשונה בתולדות עם ישראל עולים על הכתב, בצורה מסודרת ומפורטת, הלכות ומנהגים של
ביתא ישראל. המידע נאסף בראיונות רבים שקיימנו עם מנהיגי העדה, גברים, נשים ופשוטי עם.¹
המידע אומת עם מעט החומר הכתוב, שמתעד את הלכות העדה ומנהגיה. חומר זה מצוי בעיקר
ביומני המיסיונרים (פלאד, שטרן ורתיינס) ששהו בכפרי העדה ממחצית המאה ה-19 ועד מחצית
המאה העשרים, ובמעט מחקרים (אשכולי, לסלאו) שהתמקדו בנושא ההלכה האתיופית.

תודות

1. שושנה בן דור.
2. ברוך לוי.
3. רפי בובלי.
4. רבקה ישרים.
5. עמליה ריקלין.
6. שמחה קובי.
7. הרב יואל בן נון.
8. ליאור גולגר.
9. שפרה משלוב.
10. חברי לביא ברשת.
11. קרן הזיכרון לתרבות יהודית.
12. מכללת הרצוג.
13. מכללת אורות ישראל.

מבוא ושיפורים

א. מטרת החיבור.

¹ רשימת המידענים בנספח א.

ב. מבנה החיבור: כל פרק פותח בסיכום מנהג העדה. הסיכום מבוסס על מעט מקורות שבכתב ועל ראיונות שבעל פה עם למעלה ממאה מידענים. כדי למעט בהערות שוליים לא ציינו ליד כל מנהג ומנהג את מקורו. הרוצה להעמיק חקר ימצא ברשימה הביבליוגרפית את המקורות שבכתב ובטבלת המידענים את שמות המרואיינים ומקום מגוריהם.

ג. תמצית הראיונות נערכה מתוך שיקול דעת רחב. לעיתים שמענו מפי מידענים עדויות וסיפורים אינם הולמים, לפי הבנתינו, את מנהג העדה המקורי. כנראה שאותות שכחה או בלבול בין מנהג העדה המקורי ובין המנהג הדתי המקובל בישראל גרמו לכך. מכיוון שמדובר בלמעלה מ-150 ראיונות לא ראינו לנכון לתמצת הכול. סמכנו על שיקול דעתנו ונטלנו לעצמנו חירות לבחור את הנראה בעינינו כמנהג המקורי. כמובן שאין אנו חסינים מטעויות. הרוצה לבקר את עבודתנו מוזמן להאזין להקלטות או עיין בתמלול הפתוח לכול דורש ב ~.

ד. לוח השנה של ביתא ישראל.

ה. עונות השנה באתיופיה.

ו. סקירת המקורות מן המוקדם אל המאוחר.

ז. טווח המקורות מהמקרא ועד ~.

ח. כאשר מוצאים אנו בדברי חז"ל, גאונים, ראשונים או אפילו אחרונים רמזים למנהג ביתא ישראל; אין כוונתנו לומר שמקורות אלו עמדו בפני חכמי העדה. הנחה מסתברת היא שהמקורות המאוחרים מתעדים מסורות קדומות. מסורות שבע"פ שעברו מדור לדור ורק בדורות מאוחרים עלו על הכתב.

ט. המסורת חזקה מהכתוב. בכל מקום שיש סתירה בין מנהג ביתא ישראל ופשט הכתוב הם משיבים שמנהג אבותיהם בידיהם.

י. בציטוט המקורות נהגנו במידת הצמצום. צוטט אך ורק הנדרש לגופו של עניין. שאר חלקיו של המקור, תחילתו או סופו, הושמטו וסומנו בשלוש נקודות (...). פתחנו ראשי תיבות, הוספנו אמות קריאה וסימני פיסוק כדי להקל על מרוצת הקריאה. הודגשו מילים חשובות למהלך הדיון. במידת הצורך הוספנו לציטוט תרגום בסוגריים.

יא. ציטוטים מהספרים החיצונים הובאו ממהדורת כהנא. ציטוטים ממגילות מדבר יהודה הובאו מתוך מהדורת קימרון. בציטוט מקורות מספרות חז"ל והפוסקים השתמשנו בפרויקט השו"ת, מאגר היהדות הממוחשב, גרסה +22, רמת גן 2014. (~ האם לציין מס' עמ' במהדורה המודפסת?).

יב. בדרך כלל קרובה ההלכה האתיופית לפשט המקרא ולהלכות המשתקפות בספרות בית שני, והיא נעדרת מאפיינים בסיסיים של הלכת חז"ל. מקובלים אנו שהתושב"ע כמו התושב"כ ניתנה למשה בסיני, כיצד אם כן נסביר את היעלמות התושב"ע ממנהג העדה? בחיבור זה פוסעים אנו בעקבות דברי חז"ל במדרש שמות רבה (מהדורת וילנא) פרשת כי תשא פרשה מא ו: 'ד"א ויתן אל משה ... וכי כל התורה למד משה כתיב בתורה (איוב יא) ארוכה מארץ מדה ורחבה מני ים ולא רבעים יום למדה משה אלא כללים למדהו הקדוש ברוך הוא למשה, הוי ככלותו לדבר אתו'. משה רבנו מקבל בהר סיני כללים ועקרונות. פרטי ההלכות עוצבו על ידי חכמי כל דור ודור. עדויות רבות מלמדות כי עד לגיבושה הסופית של ההלכה החזלי"ת במשנה ובתלמוד התקיימו בעם ישראל קבוצות רבות

וכיתות שונות, בעיקר בשלהי בית שני. קבוצות אלו נבדלו זו מזו בדרך פרשנות הכתובים ושמירת ההלכה. אנו משערים שמנהגה של עדת ביתא ישראל משמר הלכות טרום חז"ל אלו. אשר על כן מאופיינת ההלכה האתיופית בזיקה לפשט המקרא ולספרות בית שני ונעדרים ממנה, על פי רוב, מאפייני הלכת חז"ל.

יג. בהפניה למקורות הסתפקנו במקור אחד מרכזי. העדפנו הפנייה לספרים על פני הפנייה למאמרים.

יד. לא עליך המלאכה לגמור. אין כוונה לקיים דיון בכל הנושאים הקשורים לחג ומועד. נדון המקורות המרכזיים שיש להם זיקה, חיובית או שלילית, למנהג ביתא ישראל.

טו. חיבור זה הוא פתח ראשון לחיבורים נוספים שיבואו, כך יש לקוות, בעקבותיו ויעמיקו חקר בכל נושא ונושא.

טז. כאשר יש הפניות ביבליוגרפיות רבות לנושא אחד, נרשמו ההפניות לפי סדר הוצאתן לאור.

יז. לאורך החיבור נצמיד כוכבית (*)/נשתמש בכתב נטוי למושגים שכיחים הטעונים הסבר, כגון: געז, ספר היובלים, פסיקתא רבתי וכדומה. בסוף החיבור יופיע, לפי סדר א-ב, באור קצר לכל מושג.

יח. להסביר את מנהג העדה לציון מועדים חודשיים, מידי חודש בחודשו: 1 - ראש חודש, 10 - כיפורים, 12 - שבועות, 15 - פסח. יתכן שהדבר נובע מהצורך לזכור את כל החגים בעל פה ומחשש לשכחה, שהרי לא היה לוח שנה כתוב. שייך לינון, פרק הלוח.

יט. להסביר את מנהג העדה לצום את כל הימים מראש חודש ועד יום הצום. יתכן שהדבר נובע מהצורך לזכור את כל הצומות בעל פה ומחשש לשכחה, שהרי לא היה לוח שנה כתוב.

כ. כיצד הגיעו מסורות יהודיות לאתיופיה?

כא. לציין/לא לציין מהדורות בגוף החיבור (במיוחד מהדורת האקדמיה לתלמוד ירושלמי).

כב. להסביר את חשיבות ההשוואה למנהג השומרונים וכתבי הקראים.

כג. לשבח דיון רחב על צומות שבועיים, מעבר להתייחסות הקצרה במבוא לפרק 'צומות לזכר החורבן'.

כד. היחס להלכה הקראית הקדומה.

כה. למקם את טבלת חג ומועד בביתא ישראל, אולי כנספח או במבוא.

כו. לבנות מפתח מקורות, עניינים ואישים.

כז. השמות הובאו בתעתיק מלשון געז. קיימים דיאלקטים רבים. לעיתים קיימים מספר שמות ליום או לאירוע מסוים. השתדלנו להביא את כולם. אין דיון לשוני. יש לקבוע עורך נוסף הבקי בשפות אתיופיות.

כח. כאשר נאספו עדויות שונות או סותרות בדרך כלל הבאנו את מגוון הדעות למעט דעות שנראו בעליל כהשפעה של ההלכה הרבנית בת זמנינו.

כט. לשמור על כתיבה בלשון עבר, למעט ציטוטים וכדומה.

ל. לאחד הפניות לפסוקים לפי אותיות.

לא. התמונות המלוות את החיבור משלבות תמונות מחיי העדה באתיופיה ובישראל.

שמות חודשי השנה

מְגִבִּית	ניסן	1
מִזְזָה	אייר	2
גִּיבּוֹת	סיוון	3
סֵאנָה	תמוז	4
הַמְּלִי	אב	5
נְהָסִי	אלול	6
מִסְפָּרִם	תשרי	7
טִיקִימַת	חשוון	8
הִידָר	כסלו	9
תְּהֶסֶס	טבת	10
טִיר	שבט	11
זְפִתִית	אדר	12
פְּגִימֹן		13

טבלת חג ומועד

תאריך	שם עברי	שם אתיופי	מהות ופרטים
כל שני בשבוע	צום שני	צומא שניו	צום יחידים. נקבע על ידי הנזיר אבא פְּתִינְו.
כל חמישי בשבוע	צום חמישי	צומא חמוס	מוקפד במיוחד על ידי זקני העדה. נקבע על ידי ישעיהו.
כל שישי בשבוע	צום שישי	צומא ערב	רק המשכילים מקפידים. נקבע על ידי משה.
כל ראש חודש	חג הירח	צ'רְקָא בְּעַל	יום זיכרון לראש השנה החל ב-1 בניסן ולחג התרועה החל ב-1 בתשרי.
כל 10 לחודש	מנוחת העשור	ארפי עשארַת	יום זיכרון ליום כיפור.
כל 12 לחודש	השניים עשר	עשרה וולַת	יום זיכרון לחג הקציר הראשון והשני, שמועדם בסיוון ובכסלו. יום חגו של מיכאל, המלאך המגן של ביתא ישראל.
כל 15 לחודש	החמישה עשר	עשרה אמסת	יום זיכרון לפסח ולסוכות.
כל 29 לחודש	צום עוזר ושומר	צום מאַלְיָא	צום ערב ראש חודש.
1 בניסן	חג ניסן	בְּעַל לִיסָא או בְּעַל לִיסָן	ראש השנה. תחילת ההכנות לחג הפסח.
14 בניסן	מהבוקר: צום בכור		צום זקני העדה, לאו דווקא בכורים.
14 בניסן	בין הערביים: פסח	פְּסִיקָה	שחיטת קרבן הפסח.
15–21 בניסן	חג המצות	פְּסִיקָה	שבעת ימי חג המצות.
22 בניסן	תסיסת הבצק	בוהוקה	היום הראשון להחמצת הבצק. הראשון לספירת העומר שנמשכה עד 11 בסיוון.
11 בסיוון	צום ערב חג הקציר		
12 בסיוון	חג הקציר או חג היורה	בְּעַל מארר או תובאני מארר	חג הקציר המוזכר בתורה. באתיופיה לא קצרו בעונה זו ולכן נקבע חג קציר נוסף ב-12 בכסלו. עונת הגשמים נמשכת מאפריל עד אוקטובר.
1–9 בתמוז	צום תמוז	צומא תומוס	תשעה ימי צום לזכר כיבוש ירושלים בידי נבוכדנצר. מזוהה עם צום הרביעי. צום מזריחה עד שקיעה, בלילה נמנעים מאכילת מוצרי בשר, דגים, ביצים ומוצרי חלב.
10 בתמוז	חג תמוז	סִיקִי אֶסְרַת	יום חג.
1–17 באב	צום אב	צומא אב	צום לזכר חורבן מקדש ראשון. מזוהה עם צום החמישי. צום מזריחה עד שקיעה, בלילה נמנעים מאכילת מוצרי בשר, דגים, ביצים ומוצרי חלב.
1–9 באלול	צום אלול	צומא ליל	הונהג על ידי ירמיהו כאשר היה שבוי.
10 באלול	כפרתנו	אנקל אסתרי	צום הכנה ליום כיפור.

18 באלול	השמונה עשר או בכר בַּעַל	עשרתו ושמתו או החג הבכור	
28 באלול	אזכרת אברהם	תזכר אברהם	לזכר מות שלושת האבות ובו קוראים את סיפור חייהם וכן את צוואת אברהם, צוואת יצחק וצוואת יעקב.
			תְּהִסְרֵן הוא צום של תשעה ימים לפני אֶסְתֵּרִיאָוּ. בחג זה (כנראה בצום זה – י"ז) אוכלים רק בערב והוא נמשך עשרה ימים. הצום הזה הונהג על ידי עזרא בגלל ששכח את יום הכיפורים.
1 בתשרי	זריחת חג הירח, התקיעה, זיכרון אברהם	ברהן סרקא, בַּעַל מטקע, תזכר אברהם	חג אור הירח, תקיעת השופר ואזכרה לאברהם שעקד את בנו.
1-9 בתשרי	צום תשרי	צומא תהסרין	נקבע על ידי עזרא משום שנשכח ממנו מועד יום הכיפורים. לפי גרסה אחרת נקבע לזכר הצום שצם יוסף בשביל להיפגש עם אביו, יעקב אבינו. מזוהה עם צום השביעי
1 בתשרי	חג הכיפור, חג הראייה, סגידה, חג יוסף	בַּעַל אסתראי, סיגד, בַּעַל יוסף	יום כפרת עוונות, יום פגישת יוסף ויעקב.
15-21 בתשרי	חג הצל, השמחה, המחולות, קדושה	בַּעַל מצלת, תפשחת, מחלות, קדסת	משום שאנשי העדה גרו בגודגיו הדומה לסוכה, הוקמה סוכה רק ליד המִסְגִּיד, שבה היו עורכים סעודה ומביאים ביכורים לקס ונוטלים את ארבעת המינים שהם "עלים וענפים מן העץ הקרוי זגב ומן העץ qaha הגדל על שפת הנחל". במשך החג היו אנשי הכפר מארחים בני משפחה ואורחים אחרים בסוכת המִסְגִּיד.
1 בחשוון	חג התחנונים		חג ראות משה רבנו את פני האלוהים.
10 בחשוון			חג קבלת פני משה רבנו על ידי בני ישראל ברדתו מן השמיים.
12 בחשוון			יום צום לזכר תענית הנביא ירמיהו והמלך יהויקים.
29 בחשוון	תחינה, יום קיבוץ, סגידה	סיגד	חמישים יום לאחר יום הכיפורים. כפרת הציבור.
11 בכסלו			צום ערב חג הקציר.
12 בכסלו	חג הקציר	בַּעַל מארר	
1-10 בטבת	צום טבת	צומא טבת	נקבע לזכר הכוהנים שמתו בזמן החורבן ויש הטוענים כי נקבע על ידי הנזיר אבא צברה. מזוהה עם צום העשירי.
13 בטבת	החג הסודי, חג השמש	ארפה עשרת, צהאי בַּעַל	מועד סודי שאותו יודעים רק ביתא ישראל. נקבע לפי חודשי הלוח החבשי.
13-14 באדר	צום אסתר	צומא אסתר	לזכר הצום שצמו יהודי שושן.

לוח השנה של ביתא ישראל

פסח בביתא ישראל

חודש ניסן

למנהגם של ביתא ישראל חודש ניסן הוא הראשון לחודשי השנה, ככתוב בשמות יב 1: 'הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לְכֶם רֵאשׁ חֹדְשִׁים, וְרֵאשׁוֹן הוּא לְכֶם לְחֹדְשֵׁי הַשָּׁנָה'. ניסן (בלשונם לישן ובלוח החבשי מְגֵבִית) חל בתקופת האביב הארץ-ישראלי, ככתוב בדברים טז 1: 'שְׁמוֹר אֶת חֹדֶשׁ הָאָבִיב, וְעָשִׂיתָ פֶּסַח לַיהוָה אֱלֹהֶיךָ, כִּי בְחֹדֶשׁ הָאָבִיב הוֹצִיאָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ מִמִּצְרָיִם לְיָלֵךְ'. כפי שהוסבר במבוא, עונות השנה באתיופיה אינן חופפות את העונות הארצישראליות. מועדי החגים בביתא ישראל נקבעו על פי לוח המבוסס על החודש הירחי. מועד חידוש הלבנה מציין את היום הראשון בחודש. לא נהגה מסגרת קבועה של עיבור שנים, שנועדה להתאים מראש את שנת הלבנה לשנת החמה. מנהיגי העדה נהגו להתכנס מספר חודשים לפני פסח, בדרך כלל לרגל חתונה או לוויה חשובה, ולהחליט יחד מהו חידוש הלבנה של ניסן.

כל ראשי החודשים הם ימי שמחה שיש בהם סממני חג. ראש וראשון להם הוא ראש חודש ניסן. (~ במגילת המקדש יד 9–18 מוזכר ראש חודש ניסן כיום חג. להרחיב לפי ורמן, עמ' 276) נהגו לטבול לקראת ראש החודש ולאפות לחם קודש מיוחד (דָאבּוֹ) כמו בשבת. הרבו באכילה ובשתייה. זקני העדה ובראשם הקסים נהגו להרבות בתפילות מיוחדות העוסקות בענייניו של יום. היו שנמנעו מעבודת השדה אך לא שבתו ממלאכה. כראש החודשים, אשר בו חג ראשית השנה - חג הפסח, זכה חודש ניסן כולו לחגיגות מיוחדות.

הכנות לחג הפסח

נזירים,³ קסים,⁴ ורבים מזקני העדה הרבו בתפילה ובלימוד תורה במקְסִיגִיד⁵ כל ימות השנה. אולם רוב הקהל פקד את המקְסִיגִיד רק בשבתות ובחגים. לאחר תפילת השבת נהג הקס לשאת דברי חיזוק והתעוררות לבני עדתו. כדרכם של דרשנים נסבו דבריו על ענייני השעה; התרחקות מנכרים, שמירת השבת, עזרה לזולת וכדומה. כחודש לפני הפסח, הוקדשו דרשות השבת לחג הממשמש ובא. הקס היה מיידע את בני עדתו במועד החג, הלכותיו ומנהגיו ומעודד את קהלו להתכונן לקראת החג.

² לאורך כל החיבור הוחלף שם הוויה בשם ה'.

³ מוסד הנזירות בקרב ביתא ישראל היה קיים מן המאה ה-15 ואילך. הנזירים פרשו מאורח החיים הרגיל והקדישו את חייהם לצומות, תפילה, לימוד תורה והוראתה. הם חיו במנזרים שהוקמו בדרך כלל במקום בו חי בעבר קדוש כלשהוא או באזור מבודד, תָּחוּם ומסומן היטב. הנזירים התקיימו מעבודת האדמה ומתרומות בני העדה. גם נשים יכלו לבחור בדרך הנזירות. היו שלא הקימו משפחה, אך בדרך כלל הנזירים היו אנשים שכבר הקימו משפחה ובגיל מבוגר, בדרך כלל לאחר התאלמנות, החליטו לפרוש לחיי נזירות.

⁴ קס הוא מנהיגה הרוחני והדתי של הקהילה. תפקיד זה אינו עובר בירושה אלא פתוח בפני כל מי שרכש ידע תורני והתנהגותו האישית, שלו ושל אבותיו במשך שבעה דורות הולמת את התפקיד. על פיו ישק כל דבר הקשור להלכה ולמנהג, שבת ומועדי השנה, טקסי מעגל החיים (לידה, ברית מילה [קס אינו מוהל] חתונה, גירושין, לוויה, אזכרה) שחיטה וסעודת שבת במקְסִיגִיד. תפקיד הקס אצל ביתא ישראל דומה לתפקיד הרב בשאר קהילות ישראל ואף רחב יותר. בעבר כינו את הקס כוהן. אולם החל מראשית המאה העשרים, כנראה בהשפעת הכנסייה האתיופית, החלו להשתמש בכינוי קס (ביחיד) וקסוֹץ (ברבים).

⁵ בית הכנסת של ביתא ישראל נקרא מקְסִיגִיד (שורש סגד - משתחוה). בדרך כלל בנו את המקְסִיגִיד בשטח גבוה מעט ונפרד משאר בתי הכפר. בכפרים הקטנים המקְסִיגִיד היה בנוי כבקתת עץ עגולה, ולא היה הבדל בינו לשאר בקתות הכפר. בכפרים גדולים יותר וכשהמצב הכלכלי אפשר זאת, בנו את המקְסִיגִיד כבקתה גדולה יותר או מבנה אבן הבנוי חדר בתוך חדר (תמונה 1). משתתפים בתפילה גברים ונשים. גברים עומדים מלפנים ונשים מאחור, ללא הפרדת מחיצה. אדם טמא אינו רשאי להיכנס למקְסִיגִיד.

ככל שמתקרב החג מתרבות ההכנות. אין מתחתנים מראש חודש ניסן ועד לאחר הפסח, כדי שלא להסיט את תשומת הלב מההכנות לחג הפסח. היו שנמנעו מיחסי אישות שבוע לפני החג והיו שהסתפקו בשלושה ימים. מנהגי טומאה וטהרה הם יסוד מוסד בתרבות העדה והשפעתם מגעת לכל תחומי החיים. כפרי העדה נבנו תמיד בסמוך לנהרות זורמים כדי לאפשר טבילות תכופות. בני העדה נמנעו מכל מגע שיש בו טומאה ובמקרים שנטמאו יצאו מיידית משטח הכפר עד לסיום טהרתם. כיומיים לפני החג יורדים אל הנהר ומכבסים את כל הבגדים. בהזדמנות זו או למחרת טובלים ומטהרים אף את הגוף לקראת החג. בימים הסמוכים לחג מנקים ביסודיות את הבית (טוקול)⁶, וסביבותיו ואף בינות לבתים. מטייחים את קירות הטוקול בבוץ טרי. עורכים ניקיון יסודי בכל פינות הבית והחצר ומבערים כל חמץ. מנקים היטב את כלי החמץ ומאחסנים אותם מחוץ לבית עד לאחר חג הפסח. היו שהעדיפו לשבור או למכור את כלי החמץ לנכרים ולא לחזור ולהשתמש בהם לאחר החג. מכל מקום, לקראת החג קונים או מכינים כלים חדשים. נערכים מבעוד מועד להקרבת קורבן הפסח ולאפיית המצות. נהגו להכין הכנה גמורה לשימוש מידי את כל חפצי החג ומאכליו כפי הנהוג בשבת. למרות שאין איסור בישול בחג נהגו להכין את כל סעודות החג מבעוד יום.

הכנות לקורבן פסח

ביום ארבעה עשר בחודש ניסן חל 'פְּסִיפָא' או 'קוֹרְבָן' – חג קורבן הפסח, ככתוב בויקרא כג 5: 'בַּחֲדָשׁ הָרִאשׁוֹן בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר לַחֲדָשׁ בֵּין הָעֲרֵבִים, פֶּסַח לֵה'. קורבן הפסח הוא אירוע מכוון באורחות החיים של ביתא ישראל. תעיד על כך העובדה, שכאשר נוצרו הקשרים הראשונים עם יהדות העולם והתברר לבני העדה שכיום אין נוהגים להקריב קורבנות; ויתרו בני העדה על קורבנות רבים אך התעקשו להמשיך ולקיים את קורבן הפסח כפי שנהגו מדורי דורות. עם כניסתו של חודש ניסן החלו בחיפושים אחר כבש מתאים לקורבן הפסח. בחרו כבש בן שנתו, בריא ונאה. הקפידו מאוד על מראהו החיצוני של הכבש; עדיף לבן אפשר גם חום אך לא שחור ולא מנומר. אוזניים וקרניים שלמות וסימטריות, עיניים נקיות ללא תבלול. במקום שאין כבשים, ניתן להקריב עז, ככתוב בשמות יב 5: 'מִן הַכִּבְשִׁים וּמִן הָעֵזִים תִּקְחוּ אֵלַי כֶּבֶשׂ. בשרו של הכבש אמור להספיק לכדי טעימה של המשתתפים בקורבן. בכפרים גדולים שחטו מספר כבשים בהתאם למספר הנפשות האוכלות מקורבן הפסח. בראש חודש ניסן, כל ראש משפחה היה מעביר אל הקס סכום כסף לרכישת קורבן פסח, בהתאם למצבו הכלכלי. כך נמנו כל בני הכפר על קורבן הפסח, בדומה לכתוב בשמות יב 4: 'וְאִם יִמְעַט הַבַּיִת מִהֵיֵת מִשֶּׁה וְלָקַח הוּא וּשְׂכֵנוֹ הַקָּרֵב אֶל בַּיִתוֹ בְּמִקְסַת נִפְשֵׁת אִישׁ לְפִי אֶכְלוּ תִכְסוּ עַל הַשֶּׁה'.

הכבש נרכש על ידי הקס או נציג מטעמו בפרק הזמן שבין ראש חודש ניסן לעשירי בו; בדומה לכתוב בשמות יב 3: 'דַּבְּרוּ אֶל כָּל עַדַת יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר בְּעֶשֶׂר לַחֲדָשׁ הַזֶּה וְיִקְחוּ לָהֶם אִישׁ שֶׁה לְבַיִת אֲבֹת שֶׁה לְבַיִת', וכפירוש רש"י: 'דברו היום בראש חודש שיקחוהו בעשור לחודש'. הכבש נרכש כדון בכסף מלא מידי בעליו. בעל הכבש רשאי לתרום את הכבש לקורבן פסח. היו שנהגו לגדל כבשים מיוחדים המיועדים להקרבה מלידתם.

לצידו של כל מִסְגִּיד, נמצא מקום המזבח. שטח קטן מגודר באבנים, שהכניסה אליו אסורה לזרים. במרכז השטח שלוש אבנים המשמשות כמזבת. ערב החג מנקים היטב את המקום,

⁶ טוקול או גוֹדְגִינֵו הֵינּוּ בֵּית בּוֹץ מִסוּרְתֵי הַנִּפּוֹץ בַּאֲתִיּוּפִיָּה. הַטוּקוּל מוּקָם מִחוּמְרִים צִמְחִיִּים מֵהַסְבִּיבָה, לֵאלּא שִׁימוּשׁ בַּעֲזָרִים מִכְּנִיִּים וְלֵאלּא מִסְמָרִים (תמונה 2).

מיטיבים את מושב האבנים ומכינים אותן לזביחת הפסח. במקום שאין מקָגיד, שוחטים את הכבש בשטח פתוח אחר שיועד לכך. יש לנקות היטב את השטח מבעוד מועד, לגדרו ולמנוע כניסת זרים או בעלי חיים.

צום הפסח

14 בניסן הוא יום צום ותענית ושמו 'צוּמָא פְּסִיפָא'. הצום נמשך מעלות השחר ועד שעת בין הערביים, מועד הקרבת הפסח. כמקובל ברבים מהצומות בביתא ישראל, לא כל בני העדה צמים. בדרך כלל צמו קסים וזקני העדה. היו בכורים שנהגו לצום ביום זה, אך אין זו תענית בכורות אלא יום צום והיטהרות לקראת הקרבת קורבן הפסח.

שחיטת קורבן הפסח ואכילתו

עם שחר יום ארבעה עשר לחודש ניסן, כל העוסקים בקורבן הפסח ירדו לטבילת טהרה בנהר. בגוף מטוהר ובגלימות מכובסות נוטלים את כבש הקורבן ובודקים היטב שלא נפל בו מום. יש לבדוק את כל גופו, ובמיוחד את המקומות המועדים לפציעות, שברים ומומים, כגון: קרניים שבורות, זנב חתוך, רגל שבורה, פצעים, סימני נשיכה וכדומה. שוטפים היטב את רגלי הכבש לפני שחיטתו. טרם השחיטה חופרים בור בקרקע ומקיפים אותו באבנים על מנת לנתב אליו את דם הקורבן. בין השמשות שוחט הקס את הכבש על גבי המזבח. היו שהקדימו לשחוט כבר לאחר חצות היום. רק קס מוסמך לשחוט את קורבן הפסח. כל אדם אחר שישחט שחיטתו פסולה אף אם שחט כהלכה. מעמידים את הכבש כשפניו לכיוון ירושלים ואף הקס עומד כשפניו לכיוון זה. קודם השחיטה היו מעבירים על גב הבהמה לכל אורכה, מראשה ועד זנבה, גוש מלח (אָמוּלָה), לקיים את הנאמר בויקרא ב 13: 'עַל כָּל קֶרְבַּנְךָ תִּקְרֵיב מֶלַח'. השחיטה מבוצעת בסכין המיועדת לכך. סכין זו אסורה בכל שימוש אחר (תמונה 3). הקס נושא תפילות ארוכות ולקראת סופן רוכן לעבר הבהמה ומעביר את הסכין על צוואר הבהמה בתנופה אחת מצד גופו כלפי חוץ (תמונה 4). הקס חובש מצנפת ורוכן לעבר הקורבן). דם השחיטה נותב לבור שהוכן מבעוד מועד. טבלו אגודת ענפים ירוקים בדם השחיטה ונתנו מן הדם על משקוף המְסָגִיד ושתי מזוזותיו (תמונה 5). היו שנתנו דם גם על פתחי הבתים, כמפורש בשמות יב 7: 'וְלָקַחוּ מִן הַדָּם וְנָתְנוּ עַל שְׁתֵּי הַמְּזוּזוֹת וְעַל הַמְּשָׁקוֹף עַל הַבָּתִּים אֲשֶׁר יֵאָכְלוּ אֹתוֹ בָּהֶם'. הקס היה מלווה את השחיטה בברכות ובתפילות העוסקות בחג הקרב, במצוות ההקרבה ובתפילה שהקורבן יהיה לרצון (תמונה 6). לאחר השחיטה הפשיטו את עור הבהמה ובדקו היטב את בשר הקורבן. על הבשר להיות ראוי לאכילה ללא מוגלה או מום פנימי אחר הפוסל אותו מאכילה. את בשר הקורבן היו צולים ישירות על האש ואין לאכלו חי או לבשלו במים, כמפורש בשמות יב 8-9: 'וְאָכְלוּ אֶת הַבָּשָׂר בְּלֵילָה הַזֶּה צָלִי אֵשׁ וּמִצּוֹת עַל מְרִירִים יֵאָכְלוּ. אֶל תֵּאָכְלוּ מִמֶּנּוּ נָא וּבִשָּׁל מִבֶּשֶׂל בְּמַיִם כִּי אִם צָלִי אֵשׁ רֵאשׁוּ עַל כְּרַעְיוֹ וְעַל קֶרְבּוֹ'. הקס התכבד ראשון באכילת חלקיו הטובים של הקורבן: החזה, השוקיים וחלק מהבטן. לאחר מכן חתך את הבשר לחתיכות קטנות וחילק לשאר המשתתפים בטקס. בטקס השחיטה נכחו גברים ונשים מבוגרות (לאחר גיל פוריות) בלבד. ילדים לא היו חלק מטקס קורבן הפסח. נזהרו מאוד שלא לשבור כל עצם, ככתוב בשמות יב 46: 'וְעִצֹם לֹא תִשְׁבְּרוּ בוֹ'. כל אחד קיבל חתיכה קטנה, שאין בה כדי שביעה אלא כדי טעימה. נהגו לאכול מבשר הקורבן כדרך אדם המוכן ליציאה לדרך ארוכה; חגור במותניו, מקלו בידו ונעלו ברגלו; כמתואר בסיפור יציאת מצריים בשמות יב 11: 'וְכַכֵּה תֵאָכְלוּ אֹתוֹ מִתְּנִיכֶם חֲגָרִים נִעְלִיכֶם בְּרַגְלֵיכֶם וּמִקְלֵיכֶם בְּיַדְכֶם וְאָכַלְתֶּם אֹתוֹ בְּחַפְזוֹן פֶּסַח הוּא לָהּ'. האוכל מבשר הפסח נאסר באכילת חמץ כפשט הכתוב בדברים טז 3: 'לֹא תֵאָכֵל עִלְיוֹ חֶמֶץ'. בני

הקהילה שלא טעמו מהקורבן (נשים בגיל הפוריות וילדים) רשאים לאכול חמץ עד סמוך לשקיעת החמה. בשר קורבן הפסח נאכל עד תום. העור, העצמות והגידים נשרפים באש. אין להותיר דבר מהקורבן ככתוב בשמות יב 10: 'וְלֹא תוֹתִירוּ מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר וְהִנְתֵּר מִמֶּנּוּ עַד בֶּקֶר בְּאֵשׁ תִּשְׂרְפוּ'. אין לאכול מבשר הקורבן בבתי הפרטיים, אלא רק במקום שיועד לסעודות הקהילה בשבתות ובחגים בסמוך לְמִסְגֵּד. הקס רשאי לאכול את הקורבן בתוך הַמִּסְגֵּד. יחד עם הקורבן אכלו את המצה שהוכנה סמוך למועד ההקרבה. לא אכלו מרור. אין לאכול את בשר הקורבן והמצה עם יין. היין נחשב לחמץ במנהג העדה מכיוון שעבר תהליך תסיסה כלומר חימוץ. יתר על כן, יין נחשב כגורם לשמחה ובפסח יש להימנע משמחה ולזכור את הלחץ בו היו נתונים אבותינו בליל בריחתם ממצרים. שתיית יין נתפסה כסותרת את חובת זיכרון יציאת מצרים, וכדברי הקסים: 'כל מה שמשמח אסור ... במצרים זה לא היה שמחה, אכלו בעמידה עם הנעליים על הרגליים ומקלות בידיים, זה יום של בריחה אז אותו דבר תעשה בדיוק כמו שהיה לך ... איך אני אזכור אם אני שמח ואני שותה? ואוכל מה שאני רוצה? איך אני אזכור את החג הזה? צריך לנהוג כמו שהיה נראה ביציאת מצרים. אנחנו צריכים לזכור את יציאת מצרים בדיוק איך שהם יצאו'. לפנות ערב הקהל כולו, למעט הטמאים שבקהילה, היה נאסף אל הַמִּסְגֵּד. הקס דיבר בשפה גבוהה בענייני חג הפסח בפני קהל עדתו. קרא מהאורית את פסוקי סיפור יציאת מצרים, עשרת הדיברות ופרשת פסח שני. הקפידו לציין כי כשם שיצאו אבותינו ממצרים כך נצא אנו מגלות אתיופיה. כמו כן, היה מסביר לקהל עדתו את חובת אכילת מצה חומרת איסור חמץ, ככתוב בשמות יב 15: 'שִׁבַּעַת יָמִים מִצוֹת תֹּאכְלוּ אֶת בְּיּוֹם הָרִאשׁוֹן תִּשְׁבְּתוּ שְׁבִיתוֹ שָׂאֵר מִבְּתֵיכֶם כִּי כָל אֲכָל חֶמֶץ וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מִיִּשְׂרָאֵל מִיּוֹם הָרִאשׁוֹן עַד יוֹם הַשְּׁבִיעִי'. כולם עמדו בתפילה ולאחריה סרו איש לביתו לסעודת חג מלאה.

לילה זה הוא זמן פעולתם של מזיקים ומשחיתים. מלאך ה' עבר והיכה כל בכור בארץ מצרים, כמתואר בשמות יב 23: 'וְעָבַר ה' לְגֹף אֶת מִצְרָיִם וְרָאָה אֶת הַדָּם עַל הַמִּשְׁקוֹף וְעַל שְׁתֵּי הַמְּזוּזוֹת וַפֹּסַח ה' עַל הַפֶּתַח וְלֹא יָתֵן הַמִּשְׁחָת לָבֹא אֶל בְּתֵיכֶם לְגֹף'. מסיבה זו, הקפידו מאוד שלא לצאת מפתח הבית עד אור הבוקר, כפשט הכתוב בשמות יב 22: 'וְאַתֶּם לֹא תֵצְאוּ אִישׁ מִפֶּתַח בֵּיתוֹ עַד בֶּקֶר'.

כאשר פסח או ערב פסח חל בשבת התקיימו תפילות החג כסדרן אך דחו את שחיטת קורבן הפסח ליום ראשון. במצב זה היה מותר לאכול חמץ עד הקרבת קורבן הפסח, ביום ראשון בין הערביים. אולם, ספירת שבעת ימי החג לא נדחתה ושביעי של פסח נחוג בזמנו המקורי. היו מקומות שנהגו אחרת. כאשר פסח חל בשבת הקדימו את שחיטת הקורבן ליום שישי בשעות הצהריים כדי לסיים את צליית הבשר קודם כניסת השבת. כאשר ערב פסח חל בשבת שחטו את הפסח במוצאי שבת.

חמץ מצה וסעודות החג

לפסיפא – חג קורבן הפסח, שם נוסף 'קִיטָא בְּעַל' = חג המצות, ככתוב בשמות כג 15: 'אֶת חַג הַמִּצוֹת תִּשְׁמֹר, שִׁבַּעַת יָמִים תֹּאכְלֵם מִצוֹת בְּאֵשׁ צִוִּיתֶךָ לְמוֹעֵד חֹדֶשׁ הָאָבִיב, כִּי בּוֹ יֵצְאֶת מִמִּצְרָיִם'. טרם כניסת החג סולק כל החמץ מהבתים; הרוב נאכל, המותר ניתן לבהמות או נשרף. החמץ נאסר באכילה ובשהייה כל שבעת ימי החג, ככתוב בשמות יג 19–20: 'שִׁבַּעַת יָמִים שָׂאֵר לֹא יִמָּצֵא בְּבֵתֵיכֶם כִּי כָל אֲכָל מִחֻמְצָת וְנִכְרְתָה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַדְתְּ שְׂרָאֵל בְּגֵר וּבְאִזְרַח הָאָרֶץ. כָּל מִחֻמְצָת לֹא תֹאכְלוּ כָּל מוֹשְׁבֵי בְתֵיכֶם תֹּאכְלוּ מִצוֹת'. חמץ הוא כל דבר שדרכו להחמיץ ולא דווקא תוצר של דגן. בשר, חלב ומוצרים, פירות וירקות מבושלים וכל דבר שהשהות באוויר הפתוח גורמת לטעמו

להחמיץ, נחשב לחמץ ונאסר בפסח. אכילת גבינות ושאר מוצרי חלב, נאסרה לחלוטין מדין חמץ. הגדרת חמץ נגזרה מפשט הכתוב (שם): 'כָּל מִחְמֶצֶת לֹא תֹאכְלוּ'.

מכינים כלים חדשים לכבוד חג הפסח. כלי חרס ישנים ניפצו וזרקו. כלי ברזל העבירו באש ואחסנו עד לאחר החג. במידת האפשר, היו מוכרים את הכלים לנכרים. מכירה מוחלטת שלא על מנת להחזיר, תמורת כסף לפי ערך הכלי.

בבוקר 14 בניסן משכימים קום. אלו שאינם צמים, אוכלים בזריזות את החמץ שנותר. כאמור, היו שפסקו לאכול חמץ בשעות הצהריים, היו שאכלו חמץ עד שעת הקרבת קורבן הפסח או עד שקיעת החמה.

שבעת ימי החג אסורים באכילת מאכלי חמץ ומשקאות חמץ. אכלו בעיקר מצות, פירות וירקות טריים, קטניות קלויות או מבושלות כל עוד לא החמיצו. אין איסור לאכול בשר שנשחט בו ביום, אך נהגו שלא לאכול בשר כלל במשך החג לאחר אכילת קורבן הפסח, אלא אם כן באו אורחים ממרחק.

הבירה האתיופית (טֵלֶה) והיין הם חמץ. שתו בעיקר קפה שחור (בִּנְיָה) כבשאר ימות השנה; משקה העשוי מגרעיני חריע או שומשום שחור (נוג צִילָקָה); ומשקה העשוי מזרעי פשתן מים ודבש (צִילָבָה).

תפריט המזון בימים שבין החג הראשון לחג האחרון (הביטוי חול המועד אינו מופך בעדה) היה דל; מצות, פירות, ירקות וקטניות. נמנעו מאכילת מזונות משובחים, כגון: גבינות, ביצים, בשר ודגים, שהרי פסח מסמל גלות, עוני ועבדות מצרים. במשך שבעת ימי החג מכינים את כמות האוכל הדרושה לארוחה הקרובה בלבד, ואין שומרים מאכלים מארוחה לארוחה. את הנותר מהארוחה זורקים במקום מרוחק או שורפים. היו שהקפידו שלא לשמור מאכל לאחר שעברו שעתיים משעת הכנתו. יש שהקלו לשמור מאכלים שבושלו לאכילה בו ביום, אך לא שומרים אותם מיום ליום, אף אם המאכל הוכן בין הערביים. נהגו לאפות מצות בכל יום מחדש. מצות שלא נרטבו ניתן לשמור מארוחה לארוחה באותו יום. למעשה אכלו בפסח רק מזון טרי שהוכן בו ביום. שתו אך ורק חלב טרי, סמוך לחליבתו. היו שחששו מהחמצת החלב, ונמנעו משתיית חלב במשך שבעת ימי הפסח. היו שהתירו את שתיית החלב רק לילדים. בזיכרונות הילדות של בני העדה, חג הפסח זכור כימים בהם הארוחות דלות ומצומצמות. הבהמות, רועות כדרך בשטחים הפתוחים. ממילא לא נהגו להאכילן ולכן אין לא התעוררו בעיות של חמץ במזונן.

הכנת המצה

אכילת מצה בחג הפסח (קִיטָה) היא מצווה, ככתוב בשמות יב 17–18: 'וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַמִּצּוֹת כִּי בְּעֶפְסֵם הָיִים הָיָה הוֹצֵאתִי אֶת צְבָאוֹתֵיכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם וּשְׁמַרְתֶּם אֶת הַיּוֹם הַזֶּה לְדֹרֹתֵיכֶם חֻקַּת עוֹלָם. בְּרֵאשׁוֹן בְּאַרְבָּעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב תֹּאכְלוּ מִצַּת עַד יוֹם הָאֶחָד וְעֶשְׂרִים לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב'. כחודש לפני החג מתחילות ההכנות לאפיית המצות. כל סוגי הדגנים ראויים להכנת מצה. את הדגנים שנבחרו לאפיית המצה בוררים מיד לאחר קצירתם ושומרים אותם בשק על גג הבית במקום יבש לחלוטין.⁷ החל מראש חודש ניסן טחנו חיטה לקמח המיועד לאפיית המצות. על אף שכל מיני הדגנים כשרים להכנת מצה הידרו לקחת חיטה מובחרת לצורך אפיית המצה. היו שנסעו

⁷ לפי העונות באתיופיה התקופה הסמוכה לפסח היא סוף הקיץ, האוויר בחוץ חם ויבש.

למרחקים כדי להחליף טוף⁸ בחיטה לצורך אפיית מצות והיו שהקפידו דווקא על שעורה (סנדיי). כדי לשפר את טעמה של המצה וגם כדי למנוע תפיחה, הוסיפו קמח קטניות; בדרך כלל חומוס טחון ולעיתים גם אפונה, עדשים או תירס. כמוכן שאיסור קטניות בפסח לא נהג בביתא ישראל כל ועיקר.

ערב החג, במקביל להקרבת הפסח, מכינים את המצות. כל פעולות ההכנה נעשו במקומות נקיים, שמורים היטב מרטיבות ובכלים חדשים. את המצות הכינו נשים שעברו את גיל הפוריות, לאחר שטבלו והיטהרו לקראת המלאכה. אפיית המצה מאופיינת בזריזות רבה. מוסיפים מעט מים לקמח, מערבבים עד ליצירת הבצק ולשים בתנועות נמרצות. את הבצק מרדדים היטב ומניחים על מגווג לוחט⁹ לאפייה מהירה. חלק מהמצות מובאות אל המִסְגִּיד ושם נאכלות עם קורבן הפסח. השאר מיועדות לסעודת החג שהתקיימה בבתים לאחר הטעימה מקורבן הפסח בחצר המִסְגִּיד. יולדות ונידות אוכלות את המצה בבית הנידה. יש הנוהגים לאכול בכל ימי החג בעיקר מצה עם מעט ירקות, כדי לא להסיח את הדעת ממצוות אכילת המצה.

איסור מלאכה בפסח

חג הפסח נחוג במשך שבעה ימים. היום הראשון של פסח נחשב ליום חג מקודש ביותר, והיום האחרון שלו נחשב למועד ככל שאר המועדים. היום הראשון והשביעי של פסח היו אסורים במלאכה, בתשמיש המיטה וביציאה מהכפר. כל מלאכות האש נאסרו בחג כמו בשבת. אסור להדליק אש או להשאיר אש דלוקה מבעוד יום. אין לחמם את בית, להאיר, לבשל, לצלות או לאפות ביום חג. היו שהשאירו בחג גחלי אש מכוסים לחימום סעודה החג.

בחג עצמו לא מבשלים כך היה מקובל. אמנם לפי התורה מותר לבשל בחג אבל עדיף להגיע מוכנים לחג כמו לשבת ולא לבשל בחג. כך נהגו כולם לבשל לקראת החג כמו לקראת שבת ולא לעסוק בחג במלאכת הבישול. מעולם לא היה מצב שיהודי הגיע לחג מבלי שהכין את כל מאכליו מבעוד יום.

כשם שאין מלים בשבת¹⁰ כך אין מלים בראשון של פסח, אבל בשאר ימי החג לא נמנעו מלמול. היו שנמנעו מלמול גם בשביעי של פסח. הימים שבין ראשון של פסח לשביעי של פסח, ימי חול המועד (ביטוי מושאל). ימים אלו אסורים במלאכה שאינה צריכה, אך מותרים בעשיית מלאכות הנצרכות כגון בישול או מלאכות דחופות בשדה. היה מאוד מקובל לנצל את ימי החג לחיזוק קשרים משפחתיים, בדרך של יציאה לביקורים. יצאו גם למרחקים ארוכים, הכרוכים במספר ימי הליכה.¹¹ אין מבקרים בכפרי גויים במהלך כל ימי החג אך לא נמנעו מקבורת מתים. אין מתגלחים במהלך כל ימי החג. היו שנמנעו מגילוח רק בראשון ובשביעי. נמנעו מלכבס במהלך כל ימי החג. בשעת הדחק, כגון שאין מה ללבוש או נידה המכבסת בגדיה ביום טהרתה, כבסו בהתאם לצורך.¹²

⁸ דגן, מהסוג בן-חילף (בן-חילף טוף). מקורו באפריקה, בעיקר באתיופיה, שם הוא מהווה כרבע מתוצרת הדגן ומשמש להכנת אנג'רה. הטף הגיע לישראל יחד עם העולים מאתיופיה וכעת גם מתחיל להתפשט כצמח בר בנופי הארץ. גרגירי הטף קטנים מאד, פחות מעשירית מגודל גרגר חיטה (תמונות 9–10).

⁹ מחבת עם מכסה המשמש להכנת אינג'רה (תמונה 11).

¹⁰ על מילה בשבת, ראו: זיו, מועד המילה.

¹¹ ראו: סלמון, מסעות.

¹² על טהרת הנידה, ראו: זיו, מנהגי טומאה וטהרה, עמ' 37–52.

תפילות חג הפסח

תפילות העדה, כמו שאר הטקסים הדתיים (ברכות, אזכרות, טקסי טהרה, ברית מילה, נישואין, קבורה וכדומה) נערכות בשפת געז.¹³ הקהל הרחב משתמש בחיי היום יום באמהרית, טיגרינית או קווארית במגוון ניבים, ואינו מבין את לשון הקודש - געז. עובדה זו, מעצבת את כל סדרי התפילה של העדה. אין סידורי תפילה ואין מושג של תפילת יחיד. הקס קורא על פה את פסוקי התפילה בקול רם ובנעימה. לעיתים, מחזיק הקס ספר תפילות מול עיניו, כדי להיזכר בפתיחה של כל תפילה. הקהל, שאינו מבין את תוכן הפסוקים, מאזין לתפילת הקס ועונה: 'אמן', 'ברוך אלוהים', 'הוי אלוהים' וכדומה; במקומות המתאימים. בימי חג הפסח מוסיפים תפילות מיוחדות לכל אחד מימי החג.¹⁴ הקסים נוהגים להתפלל במשך שעות ארוכות בבית הכנסת, החל מאשמורת הבוקר, בצהרים ובערב. התפילות המרכזיות הינן תפילת הערב ותפילת הבוקר, והקהל משתתף בעיקר בתפילות אלה. היום הראשון והשביעי של החג מאופיינים בתפילות מיוחדות וארוכות יותר. ביום השביעי של החג מציינים בתפילה את קריעת ים סוף ועשרת הדיברות. תפילות החג היו מלוות בכלי נגינה.¹⁵ לקראת סיום התפילה נערך הקהל לקריאת התורה. במנהגם של ביתא ישראל לא היה סדר קבוע לקריאה בתורה בשבתות ובחגים. הקס בוחר מה לקרוא בהתאם למועד הקריאה. כותב על כך לסלאו: 'בשבתות ובחגים, בעת התפילה, קורא אחד הכוהנים חלק מן התורה שיש לו איזה קשר עם היום. אין פרשות מיוחדות לשבתות. מכיוון שהקהל אינו מבין געז, כוהן אחר מתרגם לאמהרית, הלשון המדוברת'. בפסח נהגו לקרוא את פרקי ספר שמות העוסקים בסיפור יציאת מצרים ובמצוות חג הפסח ואת פרשת פסח שני. כמו כן, לעיתים קרובות קראו את עשרת הדיברות, הכול לפי שיקול דעתו של הקס ובתרגומו.

בכל שבת וחג לאחר התפילה נערך בחצר המִסְגֵיד קְדוּס לְכָל הַקְהָל. זוהי מעין סעודה בחבורה, שבמרכז הלחם שנקרא במגוון שמות סמליים: בְּרֶפְתִי (=ברכה) מְסֻנִית (תרומה, כמו משאת) מְכַפֶּלֶת (=חלוקה, רמז לחלוקתו בין משתתפי הסעודה). בפסח מביאים לקְדוּס את המצות. הקס מברך באריכות ובלשון הקודש את החג, את בני העדה ומסיים בתפילה לגאולת ישראל. בוצעים את המצה מאמצעה, הקס טועם ראשון ולאחריו זקני העדה, גברים, נשים וילדים לפי סדר החשיבות. יש הנוהגים לשהות בבית הכנסת ובסביבתו במהלך כל ימי החג ולעסוק בתפילה, בקריאה בתורה ובסעודות חג. נשים נידות וילדות שוהות בבקתה מיוחדת מחוץ לכפר עד סיום טהרתן, ואינן שותפות בטקסי החג.

¹³ געז היא השפה הקלאסית של אתיופיה, המשתייכת לענף הדרומי של השפות השמיות. במאה ה-14 תפסה האמהרית את מקומה של הגעז כלשון המדוברת באזור אמהרה ואדיס אבבא, אך הגעז נשארה מאז ועד היום לשון הקודש בכנסייה האתיופית ובביתא ישראל. ראו: אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 83; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xx; זיו, הלכות שבת, עמ' 10-11.

¹⁴ ראו: (~) להפנות למקור מרכזי שעוסק בתפילות ביתא ישראל. להרחיב את הדיון בנושא תפילות העדה ובמהלך החיבור, בכל מקום שיש דיון בנושא תפילה, להסתפק בהפניה).

¹⁵ השימוש בכלי נגינה לליווי שירת הקודש הוא ייחודי לקהילת ביתא ישראל במסורת הליטורגית היהודית. לטענת הקסים השימוש בכלי נגינה נעשה בהשראת ספר תהילים. בין כלי הנגינה ניתן למצוא רק כלי הקשה, ומנגנים בהם רק בחגים ומועדים, ימות צום, חתונות ולוויות. השימוש בכלים נאסר בשבתות וביום כיפור. ראו ויקיפדיה: 'שירת הקודש של ביתא ישראל' ותמונות 7-8. להלן בפרק העוסק בראשון לשביעי נרחיב בעניין נגינה בתפילה.

אבלות ופסח שני

מנהגי טומאה וטהרה של ביתא ישראל היו לשם דבר. בני העדה הקפידו לקבוע את כפריהם בסמוך לנהר זורם, כדי לאפשר היטהרות מיידיית. כמו כן הקפידו ביותר לסלק מהכפר כל דבר הנושא טומאה מכל סוג שהיא.¹⁶ להלן נעסוק בדין הטמאים בפסח. העוסקים בקבורה וכל הטמאים בטומאת מת היו מורחקים מן המחנה שבעת ימים כדין התורה במדבר יט 11: 'הַנִּגַּע בְּמַת לְכָל נֶפֶשׁ אָדָם וְטָמֵא שֶׁבַעַת יָמִים'. תהליך ההיטהרות בביתא ישראל כלל הזאת מי חטאת כדין התורה שם פסוק 11: 'הוא יתחטא בו ביום השלישי וביום השביעי יטהר ואם לא יתחטא ביום השלישי וביום השביעי לא יטהר'. מת אחד משבעת הקרובים בימים שלפני הפסח, קוברים אותו, ומשפחתו יושבת שבעה לאחר חג הפסח. כל מי שעסק בקבורה ובא במגע ישיר עם המת היה מורחק מן המחנה למשך שבעה ימים עד תום תהליך הטהרה. שאר האבלים שלא נטמאו, רשאים היו לחוג את הפסח בביתם אך אינם שותפים בטקס קורבן הפסח ולא טועמים מבשרו. כבר במקרא התעוררה השאלה ביחס לטמאים בפסח. במדבר ט 6–12:

וְהָיָה אֲנָשִׁים אֲשֶׁר הָיוּ טָמְאִים לְנֶפֶשׁ אָדָם וְלֹא יָכְלוּ לַעֲשׂוֹת הַפֶּסַח בַּיּוֹם הַהוּא וַיִּקְרְבוּ לִפְנֵי מֹשֶׁה וּלְפָנָי אֲהָרֹן בַּיּוֹם הַהוּא: וַיֹּאמְרוּ הָאֲנָשִׁים הַהֵמָּה אֵלָיו אֲנַחְנוּ טָמְאִים לְנֶפֶשׁ אָדָם לָמָּה נִגְרַע לְבַלְתִּי הַקָּרֵב אֶת קוֹרְבָן ה' בְּמַעַדוֹ בְּתוֹךְ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל: וַיֹּאמֶר אֲלֵהֶם מֹשֶׁה עֲמְדוּ וְאִשְׁמְעָה מִה יְצוּהָ ה' לָכֶם: וַיַּדְבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר: דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר אִישׁ אִישׁ כִּי יִהְיֶה טָמֵא לְנֶפֶשׁ אוֹ בְּדַרְךְ רַחֲקָה לָכֶם אוֹ לְדַרְתֵּיכֶם וַעֲשֵׂה פֶסַח לֵה': בַּחֲדָשׁ הַשְּׁנִי בְּאַרְבַּעַת עָשָׂר יוֹם בֵּין הָעַרְבִּים יַעֲשׂוּ אֹתוֹ עַל מִצּוֹת וּמִרְרִים יֹאכְלֵהוּ: לֹא יִשְׂאִירוּ מִמֶּנּוּ עַד בֹּקֵר וַעֲצֹם לֹא יִשְׂבְּרוּ בוֹ כְּכֹל חֻקֵּי הַפֶּסַח יַעֲשׂוּ אֹתוֹ:

בביתא ישראל נהגו בדרך דומה לפשט הכתוב. כל שהיה טמא או בדרך רחוקה השתתף בפסח שני, שנערך לעת ערב היום הארבעה עשר של המולד הבא. דיניו של קורבן פסח שני ככל דיניו של הראשון, אלא שאין את התכונה המיוחדת שאפיינה את הכפר כולו לקראת חג הפסח. נשים אינן אוכלות מבשר קורבן פסח שני. אין תקנה לאישה שלא השתתפה בחג המקורי. יש אומרים שפסח שני חגגו עם מצות בלבד, ללא קורבן. כאשר המצות שימשו תחליף לבשר הקורבן אין מניעה להשתתפות נשים בפסח שני. מת בחג הפסח, היום הראשון והשביעי אסורים בקבורת מת. ניתן לקברו בימי חול המועד של פסח, וישבו שבעה לאחר הפסח.

סיום החג

לא אכלו חמץ מיד במוצאי החג, אלא רק למחרתו. במוצאי שביעי של פסח נוהגים היו להכין את עיסת הבצק ולהשהותו כל הלילה כדי שיחמיץ מעט ויתפח. למחרת בבקר אפו את האִינְגִ'רָה, שהוא הלחם הרגיל של בני העדה כל ימות השנה. בדרך כלל התפיחו בצק לאִינְגִ'רָה מספר ימים קודם אפייתו.¹⁷ האִינְגִ'רָה הראשונה שלאחר פסח הייתה פחות טעימה, כיוון ששהתה לילה אחד בלבד, בשונה מהכנה רגילה בה השתהו את בלילת הבצק מספר ימים. אכילת הלחם הראשון הייתה טקס. היו מתכנסים בְּמִסְגִּיד ושוחטים כבש. הקס פתח בתפילות ארוכות ובברכות על המזון.

¹⁶ ראו: זיו, מנהגי טומאה וטהרה.

¹⁷ ראו: ערך 'אינג'רה' ויקיפדיה.

לאחר מכן צבט חתיכה הראויה להתכבד מהאינְגְ'רָה, טעם ראשונה וחילק לשאר המסובים. לאחר סבב הטעימה הראשון מהחמץ הראשון הסבו כולם לסעודה מלאה של בשר, אִינְגְ'רָה וטְלָה.

מקורות מנהג העדה

לאחר שסקרנו את מנהגי חג הפסח של ביתא ישראל נפנה לדון במקורותיהם של מנהגים אלו. על מקורות ורמזים מקראיים הצבענו כבר במהלך תיאור מנהג העדה. כעת נבחן זיקות אפשריות למנהג ביתא ישראל בספרות בית שני ובספרות חז"ל. בני העדה לא הכירו את ספרות חז"ל ואין להניח שעיצבו את מנהגם לאורה.¹⁸ אלא שיש בספרות תנאים ואמוראים רמזים להלכות קדומות,¹⁹ אם דרך פולמוס ואם בביטויי לשון מיוחדים, ואלה יכולים להצביע על מקורות אפשריים למנהג ביתא ישראל. נתמקד בארבעה נושאי מרכזיים:

- א. העדר הבחנה בין פסח מצרים ופסח דורות.
- ב. שחיטת הפסח מחוץ למקדש.
- ג. אכילת הפסח למבוגרים בלבד.
- ד. איסור שתיית יין בפסח.
- ה. (~) לשקול הוספת דיון בשאלת שחיטת הפסח בשבת).

פסח מצרים ופסח דורות

הבחנה בין פסח מצרים ופסח דורות היא יסוד מוסד בספרות חז"ל וכלי מרכזי בעיצוב הלכות החג. נעיין במשנה, מסכת פסחים פרק ט משנה ה'²⁰:

מה בין פסח מצרים לפסח דורות? פסח מצרים מקחו מבעשור, וטעון הזאה באגודת אזור על המשקוף ועל שתי מזוזות, ונאכל בחפזון בלילה אחד, ופסח דורות נוהג כל שבעה.

ההבחנה בין פסח מצרים לפסח דורות לפרטיה הרבים, אינה מופְּרָת ואינה מקובלת על בני העדה כלל ועיקר. בני העדה נהגו מידי שנה בשנה מנהגים שהמשנה מייחסת לפסח מצרים. הקפידו להקדים ולרכוש את השה מספר ימים לפני החג. אמנם לא נהגה הקפדה על 'מקחו בעשור' דווקא, אך השה היה מוכן לשחיטה מספר ימים לפני החג. היזו מדם הקורבן על המשקוף ועל שתי מזוזות המְּסֻגָּד, אכלוהו בחיפזון ובמותניים חגורים כאדם היוצא לדרך. עם זאת נמשך החג שבעה ימים כפי שדורשת המשנה בפסח דורות. התוספתא מרחיבה את ההבחנות שבמשנה.

¹⁸ ראו: אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 28–30; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xlii–xli; זיו, הלכות שבת, עמ' 9.

¹⁹ מקובל להגדיר את ההלכה שקדמה לתקופת התנאים (0–220) כהלכה קדומה.

²⁰ מקורות ספרות חז"ל צוטטו מפרוייקט השו"ת, מאגר היהדות הממוחשב, גרסה 18, רמת גן 2010, אלא אם כן נאמר במפורש אחרת. כשנדרש הדבר, פתחנו ראשי תיבות, השלמנו קיצורים והוספנו סימני פיסוק.

מנהג ביתא ישראל	תוספתא פסחים פרק ח הלכה יא-כב ²¹ , מהדורת ליברמן, עמ' 187-188
בביתא ישראל לא נהגו עונשי כרת ומיתה לסוגיה השונים.	אילו דברים שבין פסח מצרים לפסח דורות, פסח מצרים אין חייבין עליו כרת פסח דורות חייבין עליו כרת.
הקפידו מאוד על שלמות הכבש שנבחר לקורבן הפסח. הכבש נקנה מכסף שנאסף מכל בית אב הכפר.	פסח מצרים לא נהגו בו (לפסול את הקורבן משום) דקין (=נקודה לבנה בשחור שבעין) ותבלולים (=שנתערב השחור בלבן) אתנן (=שנרכש בכספי זנות) ומחיר (=כסף ממכירת כלב), מה שאין כן בפסח דורות.
בכל כפר נשחט קורבן אחד. כל בתי האב שבכפר נמנו על כבש אחד באמצעות תשלום שהועבר לקס.	פסח מצרים נאמר בו ולקח הוא ושכנו וגוי' מה שאין כן בפסח דורות. רבי שמעון אומר, אומר אני אף בפסח דורות נאמר כן וכל כך למה? כדי שלא יניח אדם שכנו הקרוב אל ביתו וילך ויעשה פסחו אצל חברו, לקיים מה שנאמר טוב שכן קרוב מאח רחוק.
הפסח נשחט על מזבח שהוכן לצורך כך בסמוך למִסְגִיד. לא היזו על המזבח.	פסח מצרים לא היה טעון (זריקת) דמים וחלבים לגבי מזבח, מה שאין כן בפסח דורות.
הפסח נאכל בסמוך למִסְגִיד ולא בבתים. נהגו להזות מדם הפסח על משקוף המִסְגִיד ועל שתי המזוזות.	פסח מצרים נאמר בו והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות, מה שאין כן בפסח דורות.
הקפידו מאוד שלא לצאת מפתח הבית עד אור הבוקר.	פסח מצרים נאמר בו ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר, מה שאין כן בפסח דורות.
נראה שמנהגם ממצע. לא שחטו בבית ולא שחטו כולם במקום אחד, אלא, שחיטה אחת בכל כפר.	פסח מצרים כל אחד ואחד שוחט בתוך ביתו, פסח דורות כל ישראל שוחטין במקום אחד.
אכלו סמוך למִסְגִיד שבכפר ולנו בבתים.	פסח מצרים מקום אכילה שם היתה לינה, פסח דורות אוכלין במקום אחד ולנין במקום אחר.
הקפידו מאוד על קיום ברית המילה, אף בפיקוח נפש וללא קשר לפסח. ²² לא החזיקו עבדים נכרים.	אחד פסח מצרים ואחד פסח דורות מי שהיו לו עבדים שלא מלו ושפחות שלא טבלו מעכבין אותו מלאכול בפסח, רבי אליעזר בן יעקב אומר: אומר אני בפסח מצרים הכתוב מדבר ...
הקפידו על לקיחת שה תמים זכר צעיר.	פסח מצרים נאמר בו שה תמים זכר בן שנה, פסח דורות כיוצא בו.

²¹ כדי להקל על הקריאה וההשוואה למנהג העדה, חרגתי מחלוקת ההלכות המקובלת, דילגתי, פתחתי קיצורים והוספתי הסברים בסוגריים.

²² יוסי זיו, 'מועד המילה במנהג ביתא ישראל', נטועים, טז (שבט תשי"ע), עמ' 188-190.

פסח מצרים נאמר בו ולא תותירו ממנו עד בקר, פסח דורות כיוצא בו.	הקפידו מאוד שלא להותיר מבשר הפסח.
פסח מצרים נוהג כל שבעה, פסח דורות כיוצא בו, רבי יוסה הגלילי אומר: אומר אני שלא נאסר חמץ במצרים אלא יום אחד שנאמר לא יאכל חמץ היום.	איסור חמץ נהג במשך שבעת ימי החג.
פסח מצרים טעון שיר (בזמן אכילתו) ופסח דורות טעון שיר.	נראה שדברי הקס בשעת הקרבת הפסח הם כעין דברי שיר, שהוא ההלל שנוהג בזמננו.

מהיכן למדו תנאים את הבחנה בין פסח מצרים ופסח דורות? כאשר מעיינים בפשט המקרא, הבחנה זו אינה הכרחית כלל ועיקר. כותב על כך ליכט, מועדי ישראל, עמ' 138: 'מסתבר שבעל הפרשה (שמות יב) מתכוון לטקס אחד (במסובות שונות) ולא לשני טקסים שפרטי מעשיהם שונים (כפי שפירשו חז"ל)'. אלא שציווי מפורש בדברים טז, שאין לו רמז במקורותיו האחרים של חג הפסח בתורה, כורך את הפסח עם המקדש'. נעיין דברים טז

(ב) וְזָבַחְתָּ פֶּסַח לַה' אֱלֹהֶיךָ צֹאן וּבָקָר בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' לְשַׁכַּן שְׁמוֹ שָׁם ... (ה) לֹא תוֹכַל לְזַבַּח אֶת הַפֶּסַח בְּאֶחָד שְׁעָרֶיךָ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: (ו) כִּי אִם אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשַׁכַּן שְׁמוֹ שָׁם תִּזְבַּח אֶת הַפֶּסַח בְּעָרֵב כְּבֹאֵה הַשֶּׁמֶשׁ מוֹעֵד צֹאֲתָךְ מִמִּצְרַיִם: (ז) וּבִשְׁלֵת וְאֶכְלָתָּ בַּמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר ה' אֱלֹהֶיךָ בּוֹ וּפְנִיתָ בְּבֹקֵר וְהִלַּכְתָּ לְאֹהֲלֶיךָ:²³

חמש פעמים, בלשון חיובית ובלשון שלילית, מדגיש ספר דברים את חובת הקרבת הפסח במקום אשר יבחר ה' דהיינו המקדש בירושלים. חובה זו לא נזכרה כלל בתורה מלבד בספר דברים, ולאחר מכן בפסח שני שעושה חזקיהו (דברי הימים-ב ל 1–21) ובפסח יאשיהו (דברי הימים-ב לה 1–19). ההבחנה התנאית בין פסח מצרים לפסח דורות מיישבת את היעדרותה של ירושלים מציווי הפסח. ספר שמות מתאר את הפסח כזבח משפחה; סעודה משפחתית ללא מזבח וללא כוהן. לעומת ספר דברים הרואה בפסח חג לאומי ודורש התכנסות של החוגים במקום אשר יבחר ה'. כותב על כך ליכט, מועדי ישראל, עמ' 148: 'ההבדלה המדוקדקת בין מצוותיו של פסח מצרים ומצוותיו של פסח דורות מאפשרת לתנאים שלא לקיים הלכה למעשה את פרטי הטקס האמורים בתורה (שמות יב) הקושרים את הפסח לבית הפרטי. כך קובעת המשנה הנ"ל שמצוות מתן הדם במשקוף ובמזוזה אמורה בפסח מצרים בלבד; וכך שנינו בתוספתא (לעיל): "פסח מצרים כל אחד ואחד שוחט בתוך ביתו פסח דורות כל ישראל שוחטין במקום אחד"; ועוד כיוצא בזה.²⁴ ביתא ישראל לא הבדילו בין פסח מצרים ופסח דורות. למנהגם כל התיאורים שבתורה מתייחסים לחג פסח אחד ומחייבים לדורות. מהבחנה עקרונית זו נגזרים רוב ההבדלים שבין מנהגם למנהג היהודי המקובל. להלן נדון באחד ההבדלים הבולטים שבין פסח מצרים לפסח דורות.

²³ ההדגשות, כאן ולהלן שלי.

²⁴ לסיכום הדעות השונות (חז"ל, רד"ץ הופמן, הרב ברויאר, הרב יהודה ראק) בנושא פסח מצרים ופסח דורות והבאת הצעה חדשנית, ראו: חזי כהן, 'מה בין הפסח בשמות לפסח שבדברים?', אקדמות כו (תשע"א) עמ' 41–56.

הפסח מחוץ למקדש

ביתא ישראל לא נמנעו מלהקריב קורבנות מחוץ למקדש. חכמי העדה הכירו היטב את פסוקי ספר דברים ואת דרישתו החוזרת ונשנית להקריב אך ורק בירושלים, ובכל זאת דבקו במנהגם. עד למפגשים הראשונים של בני העדה עם יהודי העולם, החל ממחצית המאה ה-19 ואילך, נהגה בביתא ישראל הקרבת קורבנות בחגים ובאירועים אישיים.²⁵ בתקופות קשות מבחינה כלכלית²⁶ המירו את הקורבנות מן החי במנחות, אך הקפידו ביותר על קורבן הפסח. לשיטתם, המסורת ההלכתית והמנהג שעובר מדור מכריע את פשט הכתוב. כאשר שאלתי על סתירה כלשהי בין מנהגם לפשט הכתוב, הם השיבו בהחלטיות רבה: 'כך נוהגים ולא שואלים שאלות'.²⁷ הם לא היו היחידים שהקריבו את הפסח מחוץ למקדש בירושלים. למנהג זה שותפות מספר קהילות יהודיות, שנהגו כך הן בפני הבית והן לאחר חורבנו. נסקור את העדויות מן המוקדם אל המאוחר.²⁸

בדרומה של מצרים באזור אסוואן על אי בנהר הנילוס, שוכנת יב. מסוף המאה השביעית ועד סוף המאה החמישית לפני הספירה, התקיים במקום מקדש יהודי. המקדש הוקם על ידי קהילה של שכירי חרב יהודים, שפעלו מטעמה של ממלכת פרס לשמירת גבולה הדרומי של מצרים מול כוש. על קיומו של מקדש זה נודע רק בראשית המאה ה-19, כאשר מכתבי האתר הופיעו לראשונה בשווקי מצרים. ספרות ענפה נכתבה על פענוח מכתבי יב,²⁹ ואנו נידרש רק לעניין הפסח. סוקניק וקוטשר עסקו בפענוח חרס מיב בלשון הארמית העוסק בעניין פסח.³⁰ החרס מתוארך לשנים 430–440 לפני הספירה והוא כנראה מכתב שנשלח אל הושעיה תושב יב. המכתב עוסק בדאגה להשגחה על הילדים, בהנחיות להכנת מאכלם ומסיים בבקשה:

שורה 8 - שלח

שורה 9 - לי אמת תעבדן פסח.³¹

בסיכום הדיון כותבים סוקניק וקוטשר:

לפיכך חושבים אנו, כי יש לקרוא אַמַּת=אֶמֶתִי. ... פירוש הענין איפוא, שהכותב, הדר מחוץ ליב, מבקש את הושעיה להודיע לו: אימתי אתם עושים (תעבדן= תעבדון) את הפסח (=קורבן הפסח). יתכן שהכותב לא היה בקי בהתאמה שבין שני התאריכים, המצרי

²⁵ אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 53–55; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxviii–xxvi.

²⁶ ידועות במיוחד לשמחה השנים: 1888–1892 שנקראות הזמן הרע, שכללו צירוף קטלני של אסונות טבע, ראו: ערך, 'הזמן הרע' בויקיפדיה.

²⁷ דוגמאות לסתירות מעין אלו, ניתן למצוא גם במנהגם לאסור השארת אש בשבת, ראו: זיו, הלכות שבת, עמ' 101–104; הקדמת המילה ליום השביעי, ראו: זיו, מועד המילה; העדר הבחנה בין דם טומאה לדם טוהר, ראו: זיו, מנהגי טומאה וטהרה, עמ' 54–61 ועוד.

²⁸ סקירה מקיפה, דיון מעמיק והפניות רבות, בנושא הפסח מחוץ למקדש, מופיע בספרו של יוסף תבורי, **פסח דורות**, תל אביב 1996, עמ' 78–105. להלן נציג רק מקורות ראשוניים עיקריים, שמעידים על הקרבת הפסח מחוץ למקדש, בדומה למנהג ביתא ישראל.

²⁹ ראו: שמואל אפרים ליונשטם, 'יב', **אנציקלופדיה מקראית**, כרך ג, ירושלים תשמ"ב, עמ' 425–444; בצלאל פורטן (ערך ותרגם מחדש), **יהודים מיב וארמים מסון**, ירושלים תשל"ד; בצלאל פורטן ועדה ירדני (עריכה ציור ותרגום מחדש), **אוסף תעודות ארמיות ממצרים העתיקה**, 7 כרכים, ירושלים 1986.

³⁰ אלעזר ליפא סוקניק ויחזקאל קוטשר, 'חרס מיב בענין פסח', **קדם** א (תש"ב), עמ' 53–56.

³¹ הציטוט מתוך סוקניק וקוטשר, שם, עמ' 55.

והארמי-יהודי, ושאל את הושעיה תושב יב, מקום המקדש וכהניו, בדבר התאריך המדויק של זביחת הפסח.³²

אם נכונה הצעת קריאה זו, הרי שהמכתב העתיק מציג בפנינו ראייה חותכת להקרבת קורבן פסח במצרים בשעה שהמקדש בירושלים עומד על מכונו. עדויות ברורות על קיומו של מקדש יהודי פעיל במצרים, מגיעות אלינו ממגוון מקורות של ספרות בית שני וספרות חז"ל. מדובר במקדש חוניו, שהוקם בשנים 154–170 לפני הספירה סמוך לעיר און (הליופוליס, שבאזור קהיר) ופעל במשך 243 שנים עד שנת 73 לספירה.³³ המקדש במצרים הוקם על ידי חוניו (הרביעי) שהיה ממשפחת הכוהנים הגדולים שבירושלים, ונקרא על שמו. האזכור הראשון לבנייתו מופיע בספרו של יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים א' 31–33 (מהדורת אולמן, עמ' 90–91):

בשעה שאַנטיֹכֹוס המכונה אַפִּיפֶאֶנְס נאבק עם תְּלִמִי השישי על השליטה בסוריה כולה, פרצה מריבה בקרב בעלי השררה היהודים ... חוניו הכהן הגדול, נמלט אל תְּלִמִי, קיבל ממנו נחלה במחוז הֶלְיוֹפֹלִיס ובנה עיר קטנה כדוגמת ירושלים ומקדש הדומה לבית המקדש.

פרטים נוספים ותיאור שונה במעט מופיע לקראת סוף ספרו של יוסף בן מתתיהו, שם ז' 420–432 (מהדורת אולמן, עמ' 605–606):

... ביקש חוניו רשות לבנות מקדש אי שם במצרים ולעבוד [בן] את האלוהים לפי נוהג האבות ... תְּלִמִי נעתר לדבריו ונתן לו שטח אדמה ... כאן בנה חוניו מצודה והקים מקדש אשר לא דמה לזה שבירושלים ... אבל את תבנית המזבח העתיק במדויק מזה שבמולדתו ... נוסף על כך העניק המלך [למקדש] שטח רחב ידיים כמקור הכנסה, הן כדי להבטיח חיי רווחה לפהנים והן [כדי לכסות] את ההוצאות הרבות לצרכי הפולחן ... דרך אגב, הייתה נבואה עתיקה שנאמרה שש מאות שנה לפני כן; ישעיהו היה שם האיש אשר הגיד מראש שאיש יהודי יבנה את המקדש הזה במצרים.³⁴

בפנינו אם כן, עדות ברורה לקיומה של עבודת קורבנות יהודית על אדמת מצרים בימי בית שני. עדות זו מתאשרת מאוחר יותר, בספרות המשנה והתלמוד. חכמי המשנה חלוקים בינם על טיבו של מקדש חוניו. לדעת רבי מאיר בית חוניו נבנה לשם עבודה זרה ואילו לדעת רבי יהודה בנייתו

³² שם, עמ' 56.

³³ להרחבה בנושא מקדש חוניו, ראו: שמואל אפרים ליונשטם, 'חוניו, בית חוניו, אנציקלופדיה מקראית, כרך ג, ירושלים תשמ"ב, עמ' 49–52; רפאל ינקלביץ, 'מקדש חוניו - מציאות והלכה', בתוך: אהרן אופנהיימר, ישעיהו גפני, מנחם שטרן (עורכים), 'יהודים ויהדות בימי בית שני, המשנה והתלמוד, ירושלים תשנ"ג, עמ' 107–115; דניאל שוורץ, 'יהודי מצרים בין מקדש חוניו למקדש ירושלים ולשמים', ציון סב (תשנ"ז), עמ' 5–22; זאב ספראי, 'עם אחד מקדש אחד', חידושים בחקר ירושלים 17 (תשע"ב), עמ' 253–263. בימים אלו נמצא בשלבי הכנה ספרם של ורד נועם וטל אילן על יוספוס וחז"ל ובו פרק נרחב המתאר את הרקע ההיסטורי של מקדש חוניו.

³⁴ כוונתו לישעיהו יט 19: 'ביום ההוא יִהְיֶה מִזְבֵּחַ לַה' בְּתוֹךְ אֶרֶץ מִצְרַיִם וּמִצְבֵּה אֶצֶל גְּבוּלָהּ לַה'. אמנם פשט הכתוב מדבר על בני מצרים שיטו ליבם לעבוד את ה', אך גם יוסף בן מתתיהו וגם חז"ל, בהם נדון להלן, מייחסים פסוקים אלו ליהודים בוני מקדש חוניו.

ועבודתו לשם שמים.³⁵ מכל מקום, המשנה במסכת מנחות (יג י) מתארת את המקום כמקדש פעיל: 'הרי עלי עולה, יקריבנה במקדש (שבירושלים) ואם הקריבה בבית חונו לא יצא ... הכוהנים ששמשו בבית חונו לא ישמשו במקדש בירושלים'. כותב על כך ליונשטם: 'הוה אומר שלפי המשנה אין בית חונו שווה במדרגת קדושתו לבית המקדש שבירושלים, אבל גם אינו כאחת ה"במות", או כאחד המקדשים שנבנו לשם עבודה זרה.³⁶ אמנם לא מצאנו אזכור מפורש של הקרבת הפסח במקדש חונו אך אין סיבה להניח, שבמסגרת עבודת הקורבנות שהתקיימה במקום, נפקד מקומו של קורבן הפסח.

המקורות שסקרנו עד כאן הצביעו על עבודת קורבנות בקרב יהודי מצרים בימי בית שני. אולם נראה, שאף תושבי הארץ וגלויות אחרות, לא נמנעו מהקרבת הפסח לאחר חורבן הבית. בספר קדמוניות היהודים מתאר יוסף בן מתתיהו בהרחבה את תהליך גאולתם של ישראל ממצרים. והנה בהגיעו לתיאור יום הגאולה, 14 בניסן, הוא מוסיף הערה על המנהג בזמנו; דהיינו מנהגם של יהודי רומא בשלהי המאה הראשונה לספירה. קדמוניות היהודים ב 312–313, (מהדורת שליט, עמ' 68): 'וכשהגיע יום הארבעה עשר היו כולם מוכנים לדרך והקריבו קרבן ... לפיכך אנחנו מקריבים עוד היום לפי המנהג הזה'. מכאן שיהודי רומא הקריבו קורבן פסח בימים שלאחר חורבן הבית. ממספר עדויות בתוספתא עולה, שאף בארץ ישראל לא חדלו מהקרבת הפסח לאחר החורבן. תוספתא, אהלות ג ט (מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 600): 'מעשה בבית דגן ביהודה, באחד שמת ערב פסחים והלכו וקברו ונכנסו האנשים וקשרו את החבל בגולל משכו האנשים מבחוץ ונכנסו הנשים וקברו והלכו האנשים ועשו פסחיהן לערב'. התוספתא מלמדת כיצד הצליחו אנשי בית דגן לקיים את קבורת המת מבלי להיטמא. מסיום דבריה - 'והלכו האנשים ועשו פסחיהן לערב' - עולה, שהם קיימו את סעודת הפסח כסעודת קורבן.

נמצא, שאף לאחר חורבן הבית, הן בארץ והן מחוצה לה, נהגו יהודים לשחוט כבש ולקיים סעודה כדוגמת קורבן הפסח עליו מצווה התורה. כותב על כך אלון: 'נראה אפוא שנהגו לראות את ה"פסח" בגדי מקולס או ב"צלי", שעשו לאחר החורבן, ודקדקו האנשים לאכול את הבשר בטהרה מעין פסח-קרבן'.³⁷ ובדומה לו כותב תבורי: 'קיימו את הסעודה כדוגמת סעודת הקרבן, במידת האפשר'.³⁸

במרוצת הדורות גברה ההתנגדות בקרב חז"ל למעשים אלו. הם ראו בהם סוג של הקרבת קודשים מחוץ למקדש בניגוד לציווי בדברים. דוגמה נאה למגמה זו משתקפת בהחלפת אחת מארבע קושיות. במשנה (פסחים י ד) נאמר: 'שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל הלילה הזה כולו צלי'. נוסח זה מתאים מאוד לימי הבית, עת הקפידו כולם על אכילת קורבן הפסח; ולשגים שלאחר חורבנו, בהם נהגו לאכול צלי אש כדוגמת הקורבן. זה גם הנוסח אותו מוצאים אנו בהגדות רבות מן הגניזה הקהירית, שמשקפות מנהג ארצישראלי קדום.³⁹ כנגד נוסח זה כותב

³⁵ לסיכום הדברים ראו: אנציקלופדיה תלמודית, מהדורת פרוייקט השו"ת, ערך 'בית חונו'.

³⁶ לעיל הערה 33, עמ' 50.

³⁷ גדליה אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל אביב תשי"ט, עמ' 165.

³⁸ תבורי, פסח דורות, עמ' 101.

³⁹ דיון רחב על ההגדות עתיקות וזיקתן למנהג ארץ ישראל הקדום, אצל: הגדה של פסח מקורותיה ותולדותיה, מאת דניאל גולדשמידט, ירושלים תשמ"ב, עמ' 73 ואילך. נוסח קושיית 'הצלי' שם עמ' 78. דיון בברכה מיוחדת לפסח, שנתגלתה באחת מהגדות הגניזה, ומזכירה אכילת 'בשר צלי אש' אצל תבורי, פסח דורות, עמ' 103. טבלאות משוות של נוסח הגדות ראשונות והגדת ארץ ישראל אצל: שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, ירושלים תשנ"ח, עמ' 286, 290.

הרי"ף בפירושו למסכת פסחים: 'והשתא לא לימא בשר צלי דלית לן פסחא'.⁴⁰ כרגיל, ניצחה המסורת הבבלית את שכנתה הארצישראלית. שאלת 'הצלי' הוחלפה בשאלת 'המסובין' וכך קוראים אנו בהגדה עד היום. כותב על כך דניאל גולדשמידט: ... 'המשנה מדברת בהווה ובמנהגי תקופתה ... המנהג לאכול צלי בלילי פסח נתקיים לדורות בארץ-ישראל ובארצות השכנות לה, ואתו נתקיים גם נוסח השאלה המדברת על הצלי, שנתבטל מכבר בארצות אחרות'.⁴¹ מגמה זהה, לניתוק כל קשר בין סעודת ליל הסדר וקורבן הפסח, מוצאים אנו בספרות התלמוד והפוסקים. החל מהסתתייגות מאכילת גדי מקולס⁴² ועד לאיסור אכילת כל מאכל צלוי בליל הסדר, אפילו דג או ביצה. לסיכום תהליך ההחמרה בנושא זה, כותב תבורי, פסח דורות, עמ' 103: 'בעימות בין הרצון לעשות "זכר למקדש" ובין הרצון להימנע מחשש של הקרבת קודשים בחוץ, גבר החשש.

אולם יש להניח, שביתא ישראל התנתקו מעם ישראל טרם התקבע החשש בתודעת העם. מנהגם שימר אפוא את הנוהג הקדום, להקריב את הפסח מחוץ למקדש.

מבן עשרים שנה ומעלה

התורה אינה מְתַנָּה את שמירת המצוות בגיל מסוים. לפי פשט הכתוב, כל ילד מיום לידתו או מן היום שבו יש לו היכולת הפיזית לקיים מצווה - מחויב בקיומה ונענש על הפרתה. כך למשל, נאמר באיסור אכילת דם, ויקרא ז 27: 'כָּל נֶפֶשׁ אֲשֶׁר תֹאכַל כָּל דָּם וְנִכְרַתָּה הַנֶּפֶשׁ הַהוּא מֵעַמִּי'. האיסור והעונש חלים על 'כל נפש'. לעומת זאת, קובעת התורה את גיל עשרים כגיל מחייב, כאשר מדובר על השתייכות לעדה או אחריות ציבורית, כגון: החובה להיפקד לצבא במדבר א 3: 'מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמֵעֵלָה כָּל יִצְאָ צָבָא בְּיִשְׂרָאֵל תִּפְקְדוּ אֹתָם לְצָבָאֲתָם אֶתָּה וְאֶתְּרֹךְ'; כניסת הלויים לעבודתם, עזרא ג 8: 'וַיַּעֲמִידוּ אֶת הַלְוִיִּם מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמֵעֵלָה לְנַצֵּחַ עַל מְלֹאכֶת בַּיִת ה'.'⁴³ או נשיאת העונש בחטא המרגלים, במדבר יד 29: 'בַּמִּדְבָּר הַזֶּה יִפְלוּ פְגָרֵיכֶם וְכָל פְּקֻדֵיכֶם לְכָל מִסְפָּרְכֶם מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וּמֵעֵלָה אֲשֶׁר הִלִּינְתֶם עָלַי'.⁴⁴ בפרשת הערכים, מופיע גיל עשרים בראש הרשימה ויש בכך יותר מרמז למרכזיותו של גיל עשרים במקרא. ויקרא כז 2-3: 'דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם אִישׁ כִּי יִפְלֹא נָדָר בְּעַרְפֹךָ נִפְשֵׁת לֹה'. וְהָיָה עֲרַפְךָ הַזֶּכֶר מִבֶּן עֶשְׂרִים שָׁנָה וְעַד בֶּן שְׁשִׁים שָׁנָה וְהָיָה עֲרַפְךָ חֲמִשִּׁים שָׁקֶל כֶּסֶף בְּשָׁקֶל הַקֹּדֶשׁ'.

באף אחד ממופיעיו של חג הפסח במקרא, אין הגבלת גיל לחובת הפסח. אולם, מחבר היובלים קובע חובת אכילת הפסח מגיל עשרים ומעלה. היובלים מט 17 (מהדורת כהנא, עמ' שיא): 'כל איש אשר בא ביומו יאכלהו בבית מקדש אלוהיכם לפני ה' **מבן עשרים שנה ומעלה** כי כן נכתב והוחק לאכלו בבית מקדש ה'". גם מחבר מגילת המקדש מציין את גיל עשרים בהקשר של חובת הפסח.

⁴⁰ רי"ף מסכת פסחים, דף כה ע"ב, וכן כתב הרא"ש שם י ל, וכן כתב הרמב"ם, חמץ ומצה ח ב-ג ובנוסח ההגדה שלו.

⁴¹ גולדשמידט (לעיל הערה 39) עמ' 12.

⁴² כולו צלי ראשו כרעיו וקרבו (תוספתא, ביצה ב טו).

⁴³ בעניין גיל הלויים בעבודתם מופיעות במקרא עדויות שונות: במדבר ד 3 - גיל שלושים; במדבר ח 24 - גיל עשרים וחמש; דברי הימים-א כג 24-27 וכן הפסוק שצוטט מעזרא ח 3 - גיל עשרים. לפי בבלי, חולין כד ע"א, בגיל 25 נכנס ללמוד ובגיל 30 מתחיל לעבוד. בספר דברי הימים (שם) מוסבר שלאחר קביעת המשכן בירושלים שוב אין צורך בנשיאת כליו ולכן נקבע גיל 20 לעבודת הלויים. ראו בפירוש 'דעת מקרא' לעזרא ולדברי הימים (שם) וכן ש' הכהן, 'גיל הלויים בעבודתם בימי בית שני', **המעין** יד, א (תשל"ג), עמ' 26-34.

⁴⁴ להרחבת המושג 'בגרות ציבורית', ראו: יצחק דב גילת, **פרקים בהשתלשלות ההלכה**, רמת גן תשנ"ב, עמ' 29 ואילך.

מגילת המקדש יז 8 (מהדורת קימרון, עמ' 156): 'מבן עשרים שנה ומעלה יעשו אותו'. דרישה דומה נמצאת במגילה 4Q265 קטע 3: 'אל יואכל נער זאטוט ואשה בזבח הפסח'. מהיכן אם כן, למדו מחברים אלו להגביל את חובת הפסח לגיל עשרים ומעלה.⁴⁵

לדעת אלבק החובה להיפקד מגיל עשרים ומעלה היא כנראה הסיבה שגיל זה נקבע ביובלים לחובת הפסח.⁴⁶ באומגרטן, בהערותיו ל-4Q265 קטע 3, רואה בהגבלת הגיל תריס מפני טומאה. מכיוון שחובה לאכול את הפסח בטהרה, אוסר בעל המגילה את אכילתו על נשים וילדים. הדברים מקבלים משנה תוקף בספר היובלים, שכורך את מגבלת הגיל לחובת אכילת הפסח במקדש - 'מבן עשרים שנה ומעלה כי כן נכתב והוחק לאכלו בבית מקדש ה'.'⁴⁷ זאת ועוד, הדרישות המיוחדות בקורבן פסח (שמות יב 10): 'ולא תותירו ממנו עד בקר והנתר ממנו עד בקר באש תשלוף. וכן (שם 46): 'בבית אחד יאכל לא תוציא מן הבית מן הפסח חוץ ויעצם לא תשברו בו' - אינן תואמות סעודות שילדים שותפים בהן. דרכם של ילדים לאכול ולהותיר (במיוחד בשר צלי שלעיסתו קשה), להתהלך אנה ואנה בזמן הסעודה כששאריות המזון בפיהם ואף לרוץ החוצה מסיבה זו או אחרת. יתכן שחששות אלו הובילו את מעצבי ההלכה הקדומה להחמיר ולקבוע חובת אכילה בקורבן פסח מגיל עשרים שנה ומעלה. חז"ל, שראו חשיבות רבה בשיתוף כל בני הבית בסעודת הפסח, קבעו הגדרות אחרות - רחבות ומקלות. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף מב עמוד ב: 'קטן ... יכול לאכול כזית צלי - שחטין עליו את הפסח, שנאמר (שמות יב) איש לפי אכלו. רבי יהודה אומר: עד שיכול לברר אכילה, כיצד? נותנין לו צרור וזורקו, אגוז ונטלו'. המסוגל לאכול או היודע להבחין בין סוגי מאכלים שונים רשאי להימנות על חבורת הפסח. לא אסרו חז"ל אלא חבורה שכולה נשים, עבדים וקטנים. ירושלמי פסחים ח ז, לו ע"א (מהדורת האקדמיה, עמ' 548): 'תני אין עושין חבורה נשים ועבדים וקטנים מפני שהן מרביין בתיפלה. תני בר קפרא. שלא יביאו את הקדשים לידי ביזיון'. שונה ומיוחד הוא קורבן פסח מכל קורבנות התורה. כך בלשונו של הרמב"ם בהקדמתו למסכת זבחים (מהדורת קאפח, עמ' ז): 'קרבן יחיד כעין קרבן צבור. והוא קרבן פסח ששוחט כל אדם ביום ארבעה עשר בניסן. מצד אחד זמנו קבוע והכול מצווים להקריבו כקורבן ציבור ומאידך הקורבן נאכל כזבח משפחה לבני החבורה בביתם, מה שאין כן בשאר קורבנות הציבור. ניתן לומר שבקורבן הפסח כל איש מישראל הופך להיות כוהן וכל בית הופך להיות מקדש. נאים הדברים לחג הפסח בו הפכנו מיחידים לעם, ובלשונו של הראי"ה בעולת ראייה, כרך א, עמ' קעח: 'עד שקרבן היחיד של כל אחד נחשב כקרבן ציבור, זהו הענין המתגלה בפסח'.⁴⁸

אם נתייחס לאוכלי הפסח ככוהנים במקדש נוכל למצוא אחיזה בדברי חז"ל לשיטת ההלכה הקדומה, שמתירה אכילה מקורבן הפסח רק 'מבן עשרים שנה ומעלה'. תלמוד בבלי מסכת חולין דף כד עמוד ב: 'מאימתי כשר (כוהן) לעבודה? משיביא שתי שערות; רבי אומר, אומר אני: עד שיהא בן עשרים ... אמר רבי אלעזר: קטן פסול לעבודה ואפילו תם, מאימתי כשר לעבודה?

⁴⁵ ראו גם במגילת ברית דמשק ט 23 - י 2 (מהדורת קימרון, עמ' 43) שקובע את גיל עשרים לקבלת עדות שממתיים על פיה, ואת דיונו הארוך של יהודה שיפמן, *הלכה הליכה ומשיחיות בכת מדבר יהודה*, ירושלים 1993, עמ' 161-168.

⁴⁶ Chanoch Albeck, *Das Buch der jubilaen und die Halacha*, Berlin 1930. תרגום מאת פיטר ש' לנד, בתוך: גרשון בקון ואחרים (עורכים), *מדעי היהדות*, 45 (תשס"ח), עמ' 19. ראו גם: חיים טשרנוביץ (רב צעיר), *תולדות ההלכה*, ד, ניו יורק תש"י, עמ' 372; האנציקלופדיה המקראית, ערך 'איש', כרך א, עמ' 273; ידין במבואו למגילת המקדש, עמ' ~; ורמן, לגלות נסתרות, עמ' 300.

⁴⁷ *Halakhic texts, Discoveries in the Judaean Desert 35*, ed Joseph Baumgarten et al., Qumran Cave 4 XXV, Oxford 1999, pp. 63-64.

⁴⁸ להרחבה ראו: הרב אמנון בזק, 'ייחודו של קרבן הפסח' www.etzion.org.il/vbm; הרב יהודה זולדן, 'קרבן פסח - המעבר מיחידים לציבור ולעם', *הדף השבועי* 688, פרשת בא, אוניברסיטת בר אילן תשס"ז.

משיביא שתי שערות, אבל אחיו הכהנים אין מניחין אותו לעבוד עד שיהא בן עשרים'. וכך פסק הרמב"ם להלכה במשנה תורה, הלכות כלי המקדש פרק ה הלכה טו: 'כשיגדל הכהן ויעשה איש הרי הוא כשר לעבודה, אבל אחיו הכהנים לא היו מניחין אותו לעבוד במקדש עד שיהיה בן עשרים שנה'. נמצא שיש רמז אף בספרות חז"ל למנהגם של ביתא ישראל לאפשר השתתפות בקורבן הפסח לגדולים בלבד. בראיונות שקיימתי בקרב זקני העדה וחכמיה, לא הוזכר גיל עשרים דווקא; אך נאמר מפורשות, שאת הפסח אוכלים רק גברים בוגרים ונשים לאחר גיל הפוריות. יתכן שבני העדה ראו את המסגיד כמקדש ואת האוכלים מקורבן הפסח ככהונים בעבודתם ולכן הגבילו את אכילתו לגיל עשרים מעלה.

ארבע כוסות

(~ להשלים על פי לביא ברשת) אין בתורה חובת שתיית יין בפסח. אמנם, המקורות המקראיים המאוחרים מציינים הלל ושמחה בפסח, אך גם בהם אין זכר לשתיית יין בפסח. עזרא ו 19–22: 'ויעשו בני הגולה את הפסח בארבעה עשר לחודש הראשון ... ויעשו חג מצות שבועת ימים בשמחה פי שמחה ה'. וכן בתיאור פסח חזקיהו, דברי הימים-ב ל 21: 'ויעשו בני ישראל הנמצאים בירושלם את חג המצות שבועת ימים בשמחה גדולה ומהללים לה' יום ביום הלויים והכהנים בכלי עז לה'. כאמור, שמחה והלל יש כאן אך שתיית יין, שהיא אמצעי מקובל לכך, אינה מוזכרת במקרא. בספר היובלים, מוצאים אנו לראשונה אזכור לשתיית יין בסעודת הפסח. היובלים מט 6 (מהדורת כהנא, עמ' שיא): 'וכל ישראל יושבים ואוכלים את בשר הפסח ושותים יין ומהללים ומפארים ומברכים את ה' אלוהי אביהם ונכונים לצאת מעול מצרים ומעבודתם'. שתיית היין בפסח זה מוזכרת כחלק מתיאור פסח מצרים (פסוקים 1–6). כותבת על כך כנה ורמן: 'בעל ספר היובלים שותל בתיאור הפסח במצרים אלמנטים שמקורם ככל הנראה בחגיגת הפסח שנהגה בימיו שלו'.⁴⁹ נראה שיש צדק בטענתה. שתיית יין מאפיינת סעודת בני חורין ולא סעודת עבדים הנחפזים לצאת לחירות, כמתואר בשמות יב 11: 'וּכְכָה תֹאכְלוּ אֹתוֹ מִתֵּינִיכֶם חֲגָרִים יַעֲלִיכֶם בְּרִגְלֵיכֶם וּמְקַלְכֶם בְּיַדְכֶם וְאַכְלֶתֶם אֹתוֹ בְּחֶפְזוֹן'. אולם, מחבר היובלים חוזר ורומז לעניין שתיית היין גם בהמשך (פס' 9) בתיאור הציווי לדורות: 'והאיש הטהור אשר לא יבוא לעשותו בעת יומו להביא קרבן ניחוח לפני ה' ביום חגו ולאכול ולשתות לפני ה' ביום חגו ונכרת האיש ההוא'. סתם 'שתייה' בסעודה היא שתיית יין.⁵⁰ נראה אם כן, שמחבר היובלים כופל ומדגיש את שתיית היין בסעודת הפסח, הן במצרים והן לדורות.

ביתא ישראל נמנעו משתיית יין במשך שבעת ימי החג. תהליך תסיסת הענבים נחשב כהחמצה ונאסר בפסח מדין חמץ. לשיטתם, שהוסברה לעיל בהרחבה, כל מאכל ומשקה שעברו תהליך כלשהוא של עיבוד, כגון: בישול, אפייה, צלייה, שליטה, התססה - נחשבים חמץ ואסורים בפסח. רמזים להימנעות משתיית יין בפסח ניתן למצוא בפילון ובחז"ל, כפי שנראה להלן. כתבי פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ב 148 (מהדורת נטף, כרך ג, עמ' 51):

כל בית עוטה בזמן ההוא צביון והדר של מקדש: הקורבן, לאחר שחיתנו, מוכן לסעודת המצווה; השותפים לארוחה התקדשו בהזאות טהרה, שכן לא באו כמו שבאים אל שאר

⁴⁹ (לעיל, הערה שגיאה! הסימניה אינה מוגדרת). עמ' 307.

⁵⁰ כותב על כך יהושע גוטמן, 'יאכילה', אנציקלופדיה מקראית, כרך א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 280: 'הלחם היה אבי אבות המאכלים והיין ראש למשקאות'.

המשתאות, במטרה להיטיב עם כרסם בין ובמטעמים, אלא כדי לקיים מנהג אבותיהם בתפילות ובמזמורים.

על פסקה זו מעירה סוזן דניאל-נטף, שם הערה 211: 'כאן התעודה הראשונה על טקס ליל הסדר בחיק המשפחה'. פילון מתאר את סעודת ליל הסדר כסעודה צנועה. הוא מדגיש שאין בה 'יין ומטעמים'. אמנם, לא מצד איסור חמץ נמנעו משתיית יין; אלא כדי להראות, שמטרת הסעודה היא לקיים מנהג אבותיהם בקדושה וטהרה, בתפילות ובמזמורים. יתכן שיש בדבריו - 'שכן לא באו ... להיטיב עם כרסם בין ובמטעמים' - רמז למנהג קדום, שאוסר שתיית יין בסעודת ליל הסדר. מנהג שנשמר במסורת ביתא ישראל. גם האווירה הכללית של הסעודה, איפוק ומיעוט מטעמים מזכירים היטב עדויות של מידענים מביתא ישראל, שהוזכרו לעיל: 'כל מה שמשמח אסור ... במצרים זה לא היה שמחה ... איך אני אזכור אם אני שמח ואני שותה'. לא אווירה של הלל ושמחה כמתואר בפסח חזקיהו, אלא כובד ראש וזיכרון גאולת מצרים מתוארים בכתבי פילון.

אולם, כאשר בוחנים אנו את חובת שתיית היין בספרות חז"ל קמה וניצבת בפנינו "בריאה חדשה". חובה הלכתית ברורה ומנומקת, מפורטת לפרטי פרטים, שזָכַר אין לה בתורה.⁵¹ פרק עשירי במסכת פסחים עוסק במנהגי סעודת ליל הסדר. הפרק פותח במועד הסעודה, חובת ההסבה ובחובת ארבע כוסות. משנה, מסכת פסחים פרק י משנה א: 'ערבי פסחים סמוך למנחה לא יאכל אדם עד שתחשך ואפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי'. כדי שלא נטעה לחשוב, שארבע כוסות של יין בסעודת ליל הסדר הם עניין להידור מצווה או לעשירים בלבד, קובעת המשנה: 'ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי'. למעשה, ארבע הכוסות הן ציוני דרך לסעודה כולה, כמפורט לאורך הפרק כולו: 'מזוגו לו כוס ראשון ... מברך על היין ואחר כך מברך על היום ... מזוגו לו כוס שני וכאן הבן שואל אביו ... מזוגו לו כוס שלישי מברך על מזונו רביעי גומר עליו את ההלל'. התוספתא על אתר, מרחיבה ומפרטת את כמות היין ואיכותו: 'ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין שיש בהן כדי רביעית בין חי בין מזוג בין חדש בין ישן, ר' יהודה או' ובלבד שיהא בו טעם יין ומראה'. התלמודים ממשיכים ומפרטים את היקף חובת ארבע כוסות ואופייה. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קח עמוד א-ב:

ואמר רבי יהושע בן לוי: נשים חייבות בארבעה כוסות הללו, שאף הן היו באותו הנס. אמר רב יהודה אמר שמואל: ארבעה⁵² כוסות הללו צריך שיהא בהן כדי מזיגת כוס יפה. שתאן חי - יצא, שתאן בבת אחת - יצא, השקה מהן לבניו ולבני ביתו - יצא. שתאן חי - יצא. אמר רבא: ידי יין יצא, ידי חירות לא יצא. שתאן בבת אחת, רב אמר: ידי יין - יצא, ידי ארבעה כוסות - לא יצא. השקה מהן לבניו ולבני ביתו יצא. אמר רב נחמן בר יצחק: והוא דאשתי רובא דכסא.

⁵¹ על הפער המפתיע כל פעם מחדש, בין הציווי המקראי להלכת חז"ל עמדו רבים, ראו דיון מייצג אצל: יחזקאל קויפמן, **תולדות האמונה**, כרך ת, עמ' 481; יעקב זוסמן, 'חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה, הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת מקצת מעשה תורה', **תרביץ**, נט (תש"ן), עמ' 12; ורד נעם, **מקומראן למהפכה התנאית - היבטים בתפיסת הטומאה**, ירושלים תש"ע, עמ' 1-12.

⁵² בהשפעת הארמית מצאנו התייחסות לכוס בלשון זכר. ראו: יחזקאל קוטשר, **מחקרים בעברית ובארמית**, ירושלים תשל"ז, עמ' תד.

מערכת הלכתית שלמה, מפורטת לפרטי פרטים לחובה שאין לה רמז בכתוב. ובהמשך הגמרא (שם קט ע"ב ואילך) דיון ארוך מדוע אין לחשוש ל'זוגות' בשתיית ארבע כוסות. התלמוד הירושלמי, פסחים י א, לו ע"ב-ע"ג (מהדורת האקדמיה, עמ' 555) נדרש למקור החיוב: 'מניין לארבעה כוסות רבי יוחנן בשם רבי בנייה כנגד ארבע גאולות'.⁵³ דומה שאין בדברים תשובה מלאה. 'ארבע כוסות' כנגד 'ארבע גאולות'. אולם, יין 'מאן דכר שמיה'! מהיכן לומדים את עצם חובת היין בפסח? על כך אין התלמוד משיב. מסופר (תלמוד בבלי מסכת נדרים דף מט עמוד ב) על רבי יהודה בר עילאי שהיה שותה ארבע כוסות ולאחר מכן נאלץ לחבוש את ראשו מפסח עד עצרת. וודאי שיש בסיפור זה העצמת חובת שתיית ארבע כוסות יין בפסח. נסיים בהכרזתה החגיגית של ברייתא אנונימית. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף קח עמוד ב:

תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים, ואחד תינוקות.

השימוש בביטוי 'הכל' אינו מקרי. דרכו של תלמוד לשאול 'הכל לאתויי מאי', ולהשיב במציאת פרט מסוים שנלמד מלשון הריבוי 'הכל'.⁵⁴ דרכו של מחקר למצוא מכנה משותף לכל המקורות שנוקטים לשון זהה ולחפש מגמה משותפת בשימוש במטבע לשון אחיד. כותב על כך מאיר בר אילן במאמרו 'הכל מעריכין',⁵⁵:

משנת 'הכל מעריכין' עשויה במתכונת של 'הכל + פועל בבינוני רבים (+ מושא), ובדברי התנאים (משנה, תוספתא וברייתות) קיימות למעלה מחמישים הלכות המנוסחות בדרך דומה. על הלכות אלו אין חולק, וכמעט כולן הן אנונימיות. חלק מהלכות 'הכל' מצוי בראשי מסכתות (כגון: ערכין, חולין ועוד) ואף אחת מהן אינה מצויה בין הכיתות השונות. מסתבר, אפוא, שלא נאמרו הלכות אלו אלא להוציא מליבם של כוהנים כאילו רק באמצעותם ניתן לקיים את התורה.⁵⁶

יתכן, שכשם ש'הכל מעריכין' ו'הכל שוחטין' משקף התנגדות להגמוניה כוהנית בשלהי ימי בית שני, כך 'הכל חייבין בארבעה כוסות הללו' משקף התנגדות לנמנעים משתיית יין בפסח. בין אם נמנעו מצד איסור חמץ, ובין אם נמנעו מחשש לשכרות וקלות ראש, כנגדם התנסחה הברייתא בלשון כוללת, גורפת ומחייבת - 'הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים, ואחד תינוקות'. אם צדקנו בהשערתנו זו, סביר להניח שמנהג ביתא ישראל שימר את אותן מסורות מחמירות, שנמנעו מייין בפסח, שהרי בני העדה לא היו חשופים לפועלם של חז"ל בספרות המשנה והתלמוד.

⁵³ ראו מקבילה בבראשית רבה פח ה.

⁵⁴ ראו לדוגמה: בבלי, חגיגה ב ע"א: 'הכל חייבין בראייה' לרבות מי שחציו עבד וחציו בן חורין; כתובת קי ע"ב: 'הכל מעלין לארץ ישראל' לרבות עבדים; בבא מציעא פו ע"א 'הכל כמנהג המדינה' לרבות מקום בו נוהגים הפועלים לאכול לחם ולשתות יין ועוד לרוב.

⁵⁵ הדף השבועי, מספר 757, פרשת בחוקותי תשס"ח, www.biu.ac.il/jh/parasha

⁵⁶ להרחבת הדיון ראו: מאיר בר אילן, 'הפולמוס בין חכמים וכוהנים בשלהי ימי בית שני', מורשת ישראל, 8 (תשע"א), עמ' 37-53.

בין פסח לעצרת

(~ מפרק זה ואילך ההפניות הביבליוגרפיות בשיטת הקיצור. יש לעדכן את ההפניות דלעיל).

ספירת העומר

עם תום שבעת ימי חג הפסח, התחילו בספירת שבעה שבועות. ספרו מיום 22 בניסן ועד 11 בסיוון - 49 יום. למחרת - 12 בסיוון - הוא חג השבועות בביתא ישראל.

ספירת שבעה שבועות

ספירת שבעה שבועות מחג לחג ומשבת לשבת היא עניין נפוץ בביתא ישראל. בנוסף לספירה שבין פסח לשבועות, נהגו לספור שבעה שבועות גם בין יום הכיפורים (10 בתשרי) לחג הסיגד (29 בחשוון) ובין מוצאי חג הסוכות (22 תשרי) לחג הקציר (12 כסלו) כפי שנראה להלן בעניינו של כל חג.

במקביל לספירה זו נהגו לספור מחזורים של שבע שבתות לאורך השנה כולה. כל שבת שביעית צוינה בחגיגות מיוחדות. (~ להוסיף רקע על פעלם של ד'אבדי ואוהב גר לחקר העדה). כותב על כך אנטואן ד'אבדי, לפי תשובותיו של אבא יצחק לשאלותיו של אוהב גר לוצאטו. ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 235 :

סופרים שבע שבתות אחר הפסח. השביעי הוא שבת של תחנונים או בקשות, כל המתפלל או עושה מעשים טובים מכופרים עוונותיו. כך בכל שבת שביעית. ואלו שמות השבתות במחזור השבע (פירוט שמות השבתות בלשון געז). (~ לשקול אולי לדלג על השמות בגעז).

1. אֶלְף
2. לְמֵד
3. אֵיבְרָקוּ (~ אֵיבְרָבוּ לפי שלמאי)
4. כְּמָה זְפָקֵר
5. אֶמְלֵק אֶמְלֵק אֵי גֵיִש
6. אֶמְלֵק אֶמְתֵּקָה נְזֵהֲרֵנִי
7. וְנֶאבְרָאקוּ

(~ לתרגם את שמות השבתות).

(שמות השבתות במחזור שבע שבתות) (~ שלמאי, מוסיקה, הערה 81. דיון במוצא הלשוני של שמות השבתות).

שם השבת במחזור השבע	תרגום לעברית הערות עדה ורטהיימר	הערות למקור המילה (פתיחה לתפילה, מזמור תהילים וכדומה)
1 אָלף	1000?	
2 לָמַד	השורש הזה קשור בהרגל	
3 אֵיבָרְקוּ/אֵיבָרְבוּ	השורש ברכ - קשור בברכה. יברך אותו?	
4 כָּמָה יִפְקָר	כמ=כמו, יפקר=אוהב?	
5 אַמְלַק אַמְלַק אֵי גֵישׁ	אמלכ=אלוהים, אי=מלת שלישה (בפעלים), השורש ג.י.ס = לעשות דברים מוקדם בבוקר?!	
6 אַמְלַק אַמְתָּקָה נְזֶהְרְנִי	אמלכ=אלוהים, אמתכ=ידך?? שורש זח'ר - להתגאות? אנחנו נתגאה??	
7 וּנְאֻבְרָאקוּ	וברך אותו?	לְנִגְתָּא סְנִבַּת

החל מהשבת הראשונה לאחר המולד הראשון (ניסן) החלו בספירת מחזורים של שבע שבתות. לכל שבת שם מיוחד והשביעית היא שבת של חסד. כל המתפלל בה נענה והיא נקראת גם 'לנגתא סנבת' (~ לתרגם). בשבת זו נהגו קדושה יתירה וחגיגות מיוחדות. תפילות ארוכות לאורך השבת כולה וסעודות חגיגיות במקסימום. היו קסים שנהגו בשבת זו לעמוד בתפילה כל הלילה, לסעוד במקסימום ולא לסור לביתם אלא עם צאת השבת. כותב על כך יעקב פייטלוביץ' בספרו מסע אל הפלשים, עמ' 72-73:

כל שבת שביעית נקראת אצל הפלשים 'לְנִגְתָּא סְנִבַּת' ולשבת כזאת נודעת קדושה מיוחדת. ב-22 באוגוסט (שנת 1908, מסעו השני של פייטלוביץ' - י"ז) הייתה ה-לנגתא סנבת' השלישית בשנה זו.⁵⁷ בה ערך דבתרה ברוך, הכהן וראש המְסֻקֵּיד באמבא-גואליט, סעודת חג ... הקדימו לבוא מכל הסביבה וביום הרביעי כבר היה שם המון רב ... ביום החמישי, השכם בבוקר, התחילו בשחיטת הבהמות ובו בזמן התחילו גם התפילות שנמשכו לסירוגין עד צאת השבת. הלילה עבר כולו בתפילה. ביום השישי עם הנץ החמה התחילה תפילת השחרית וטכס הקרבן ללנגתא סנבת ... כל ליל השבת ויום השבת עצמו היו מוקדשים לתפילה, פרט להפסקות לסעודות השבת.⁵⁸

⁵⁷ בשנת תרס"ח (1908) חל ראש חודש ניסן ביום חמישי 2.4.1908, השבת הראשונה בתאריך ג ניסן 4.4.1908, והשבת השביעית השלישית בתאריך כה אב 22.8.1908, בדיוק כפי שציין פייטלוביץ'.
⁵⁸ ארליך, אתיופיה, עמ' 337; אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 30-31; טרוויזין, השבת לפי ויטרבו, עמ' 96-97; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxi; רתינס, היהודים בחבש, עמ' 75; שלמאי, מוסיקה, עמ' 52-53.

חגיגת השבת השביעית הייתה מעין הרחבה ומתן דגש מיוחד ביחס לכל שבת רגילה. תפילות השבת וסעודות המִסְגֵּיד תוארו בהרחבה בחיבורי בנושא שבת.⁵⁹ נסקור את עיקרי עניינה של השבת בביתא ישראל כדי להבין טוב יותר את מעמדה של השבת השביעית. כשלוש שעות לפני שקיעת החמה הסתיימו כל ההכנות לשבת. מאכלי השבת היו מוכנים לאכילה מיידית, הבתים והחצרות נקיים ומסודרים, אנשים נשים וטף רחוצים, טהורים ולבושים במיטב מחלצותיהם לקראת בואה של שבת המלכה. עם דמדומי חמה עלו בני הכפר אל המִסְגֵּיד לתפילת ערבית של ליל שבת. לאחר התפילה פנו הכול לבתיהם לסעודת ליל שבת. היו מקדימים לעלות על יצועיהם לשינה ארוכה. עם אור ראשון השכימו למִסְגֵּיד לתפילת שחרית של שבת. נשים שהשתתפו בתפילת שחרית של שבת במִסְגֵּיד הביאו איתן לתפילה את לחם הקודש. לחם זה דומה בצורתו לפיתה גדולה ועבה, מתובל בעשבי תבלין (תמונה 12). הוא נאפה רק בידי נשים שטבלו לטהרה לפני הכנתו. ללחם הקודש שלושה שמות שונים, שרומזים לעניינו: בְּרֶפְתִּי (ברכה), מִסְנוֹת (קרבו), מְכַפֶּלֶת (חלוקה). בני העדה התייחסו ללחם זה כקרובן לכל דבר. שעות ארוכות עומדים כולם בתפילה המלווה במענה 'אמן' ו'קדוּס' לקריאתו של הקס, ובנענוע רצוף של אצבעות הידיים כלפי מעלה. לאחר התפילה הניחו את הלחם בתוך סלי נצרים עגולים על ריצפת המִסְגֵּיד, שכוסתה בעשבים רעננים (תמונה 13). הקס פתח בברכה: 'יתברך ה' אלהי ישראל, אלהי כל בשר ורוח' ... והמשיך בפסוקים ובברכות על קדושת השבת ושכרם של שומריה. לאחר סיום הברכה בצע הקס או אחד מעוזריו מלחם הקודש, טעם בעצמו וחילק לבני עדתו לפי סדר החשיבות המקובל: דבתרים, נכבדים, גברים, נשים וילדים. את לחם הקודש הטבילו במרק סמיך שהוגש בקעריות קטנות ועמוקות והרוו בשתיית טאלה. במהלך הסעודה קם הקס ודרש בפני העדה בענייני דיומא. נסכם בתיאורו של רתיינס, גיאוגרף גרמני ששעה באתיופיה בראשית המאה העשרים ותיעד את מנהגי ביתא ישראל. רתיינס, היהודים בחבש, עמ' 75–76:

עם שקיעת החמה מתאספת הקהילה במִסְגֵּיד כדי לשהות יחד בלילה במסגרת עבודת האל. התפילה יש בה תפילות וזמירות והקראות פרקי התורה. ביניהם יש דרשות על שאלות דתיות ... בשבת עצמה מתקיימת עבודת האל במִסְגֵּיד המופסקת על ידי דרשות. רק עם שקיעת החמה, נגמרת חגיגת השבת והקהילה מתפזרת לשינה בבתיהם.

כך נהגו מידי שבת בשבתו, תוך כדי ספירת כל השבתות כולן ודגש של חגיגות מיוחדת בשבת השביעית. ציון השבת השביעית היה חלק מספירה שנתית של שבעה מחזורי שבת. בכל שנה היו שבעה מחזורים של שבע שבתות כל אחד. ספירה זו הסתיימה לאחר 343 יום (7*49). 12 מולדי ירח מסתיימים לאחר 354 יום (5.29*12). ב-11 יום שנותרו בין סיום שבעת המחזורים ובין סיום 12 המולדים (354–343=11) לא ספרו, אלא המתינו לבואו של מולד ניסן. (~ לדיון בהוספת חודש, הקרוי בלשונו עיבור השנה, ראו בפרק העוסק בלוח השנה של ביתא ישראל).

⁵⁹ זיו, הלכות שבת, עמ' 50–54; 75–79.

מקורות לספירת שבעה שבועות

במקרא ובספרות בית שני מתועדות צורות שונות של ספירת שביעיות. נסקור כדרכנו, מהמוקדם אל המאוחר, מקורות מרכזיים שיש בהם זיקה למנהג ביתא ישראל.

במקרא ובתרגומיו

התורה מצווה על ספירת שבעה שבועות בין פסח לעצרת. ספירה זו מלווה במחלוקת עתיקת יומין ורבת עניין, לגבי פרשנות הביטוי 'ממחרת השבת'. ויקרא כג 15–16:

וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמַּחֲרַת הַשַּׁבָּת מִיּוֹם הַבִּיאָכֶם אֶת עֹמֶר הַתְּנוּפָה שֶׁבַע שָׁבֻתוֹת תְּמַיִמֹת תִּהְיֶינָה. עַד מִמַּחֲרַת הַשַּׁבָּת הַשְּׁבִיעִית תִּסְפְּרוּ חֲמִשִּׁים יוֹם וְהִקְרַבְתֶּם מִנְחָה חֲדָשָׁה לַה'.

הציווי חוזר בדברים טז 9–10:

שֶׁבַע שָׁבֻעַת תִּסְפֹּר לָךְ מִהַחֵל חֲרֹמֶשׁ בְּקִמָּה תִּחַל לְסַפֵּר שֶׁבַע שָׁבֻעוֹת. וְעֲשִׂיתָ חַג שֶׁבַעוֹת לַה' אֱלֹהֶיךָ מִסֵּת נְדִבַת נְדָד אֲשֶׁר תִּתֵּן פְּאֶשֶׁר יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ.

אין התורה קובעת מועד מדויק להנפת העומר, וממילא חסרים לנו את מועד התחלת הספירה ואת מועד חג השבועות. המילה 'שבת' בביטוי 'ממחרת השבת' יכולה להתפרש בשלוש צורות⁶⁰:

שבת

היום השביעי בשבוע, שבת בראשית. זהו מונח הרגיל של המילה 'שבת' במקרא. לפי זה עדיין חסרה הנחייה על איזו שבת מדובר. האפשרויות הסבירות הן שבת שבתוך שבעת ימי הפסח או השבת שלאחריהם. כמו כן, אין יום קבוע בחודש למועד הנפת העומר, התחלת הספירה, וממילא למועד חג השבועות.

חג

יום חג, יום של מקרא קודש, ושבתה ממלאכת עבודה. ניתן לפרש שהכוונה היא ליום טוב ראשון או אחרון של חג המצות. לפי יהושע ה 10–12, נראה שהכוונה היא ליום טוב ראשון של פסח: 'וַיַּחֲנוּ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּגִלְגָל וַיַּעֲשׂוּ אֶת הַפֶּסַח בְּאַרְבַּעָה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ בְּעָרֵב בְּעַרְבוֹת יְרִיחוֹ. וַיֹּאכְלוּ מַעֲבֹר הָאָרֶץ מִמַּחֲרַת הַפֶּסַח מִצּוֹת וְקִלּוֹי בְּעֶצֶם הַיּוֹם הַזֶּה. וַיִּשְׁבֹּת הַמֶּן מִמַּחֲרַת בְּאֶקְלָם מַעֲבֹר הָאָרֶץ וְלֹא הָיָה עוֹד לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל מִן וַיֹּאכְלוּ מִתְּבוּאֹת אֶרֶץ כְּנָעַן בַּשָּׁנָה הַהִיא'. כלומר ממחרת ראשון של פסח הותרו בתבואה החדשה, תבואת ארץ כנען והמן פסק.⁶¹ כך תרגמו ראשוני המתרגמים: אונקלוס: 'מבתר יומא טבא'; התרגום המיוחס ליונתן,⁶² הוסיף: 'מבתר יומא טבא קמאה

⁶⁰ הרן, ממחרת השבת.

⁶¹ ראו ברמב"ם, תמידין ומוספין ז יא, שהתעלם ממכל ההוכחות הרבות שהובאו לפירוש זה בספרות חז"ל וביסס את הבנת הכתוב בוויקרא על הכתוב ביהושע.

⁶² התרגום המיוחס ליונתן, או פסאודו-יונתן, המכונה גם תרגום ירושלמי או תרגום ארץ ישראל, הוא תרגום ארמי לתורה שמוצאו מארץ ישראל. התרגום הוא חלק מקבוצה של תרגומים ארמיים לתורה המכונים "תרגומים ארץ-ישראליים" או "ירושלמיים", המתאפיינים בזיקה ליהדות ארץ ישראל במאות הראשונות לספירה, ולשונם ארמית גלילית (מתוך ויקיפדיה).

דפסחא'; תרגום השבעים: ⁶³ 'ממחרת הראשון'. תרגומים אלו מכוונים לפרשנות ש'ממחרת השבת' הוא יום 16 בניסן, וזוהי שיטת חז"ל הנוהגת הלכה למעשה עד היום. אולם, אפשר גם להסביר, שהביטוי 'שבת' מכוון ליום השביעי של פסח, שגם הוא יום חג ובו שבתה ממלאכת עבודה. פרשנות זו תואמת את מנהג ביתא ישראל, להתחיל את ספירת העומר ממחרת שביעי של פסח.

שבוע

לעיתים מכנה המקרא רצף של שבעה ימים בשם 'שבת', כגון בראשית כט 27: 'מלא שבעה זאת ונתנה לך גם את זאת', כלומר השלם את שבעת ימי המשתה של לאה ותקבל גם את רחל. לפיכך ניתן לפרש, ששבעת ימי חג המצות שהוזכרו בפסוקים הקודמים (ויקרא כג 6-8) הם ה'שבת' בביטוי 'ממחרת השבת'. לפרשנות זו אחיזה ברורה בתרגום הפשיטתא,⁶⁴ שתרגם את ויקרא כג 11: 'ובתר יומא אחרנא', כלומר לאחר היום האחרון של החג, לאחר שביעי של פסח.⁶⁵ פרשנות זו תואמת היטב את מנהג ביתא ישראל. אין בתורה ציווי נוסף לספירת שבעה שבועות, אולם, מצוות שמיטה ויובל מיוסדות אף הן על ספירת שבע שנים עד לשנת השמיטה, ושבע שמיטות עד לשנת היובל. ויקרא כה 4-10:

... ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה' שדך לא תזרע ... וספרת לך שבע שבתות שנים שבע שנים יהיו לך ימי שבע שבתות השנים תשע וארבעים שנה. והעברת שופר תרועה בחדש השביעי בעשור לחדש ביום הכפרים תעבירו שופר בכל ארצכם. וקדשתם את שנת הממשים שנה ...

נמצא, שהשומר את מצוות התורה מצוי כל ימיו בספירה תמידית של שביעיות; שנים לשמיטה ושנים ליובל. בביתא ישראל לא קיימו את מצוות שמיטה ויובל. אולם, כאמור, הקפידו לספור במהלך כל השנה ימים ושבועות.

בספר היובלים

ספר היובלים הוא אחד מהספרים החיצוניים. הספר נכתב בארץ ישראל ומתוארך למחצית השנייה של המאה השנייה לפני הספירה. מחבר היובלים משכתב את סיפורי בראשית, מבריאת העולם ועד לגלות מצרים. שמו של הספר רומז למגמתו; תיאור המאורעות לפי מנין שנים המבוסס על מחזורי יובלים ושמיטות, כאשר שבע שנות שמיטה נקראות בספר 'שבוע', למשל (היובלים ד 1): 'ויהי בשבוע השלישי ביובל השני ותלד את קין'. השם והמבנה של ספר היובלים משקפים היטב את חשיבות מנין השביעיות בעולם העתיק.

⁶³ תרגום השבעים (בלועזית Septuaginta או LXX) הוא השם שניתן לתרגום התנ"ך ליוונית, שהיה למעשה התרגום הכתוב הראשון לספר מקראי כלשהו ומכאן חשיבותו העצומה לחקר המקרא ופרשנותו. מאוחר יותר נתכנסו תחת השם והוכללו בו התרגומים היווניים לכלל ספרי המקרא, וכן לחיבורים נוספים שאינם נכללים בקאנון העברי ונקראו בשם הספרים החיצוניים. מקובל כי תרגום השבעים לחמשת חומשי תורה נעשה כבר במאה ה-3 לפנה"ס בידי חכמי ישראל באלכסנדריה שבמצרים. בתרגום השבעים זיקות רבות למסורות קדומות ולפרשנות חז"ל.

⁶⁴ תרגום התנ"ך לארמית-סורית, המאה ה-2 לספירה, קרוב באופיו לנוסח המסורה ויש בו זיקות רבות לפרשנות חז"ל. השם 'פשיטתא' מציין תרגום פשוט, מילולי ללא פירוש.

⁶⁵ מאורי, הפשיטתא, עמ' ~; פשיטתא, צפור, עמ' 192-194.

המספר שבע נחשב למספר מקודש בעולם העתיק. כבר במקרא מצוות רבות סובבות סביב מנין השבע; שבת, פסח, שבועות, שמיטה, יובל, מנורת המקדש ועוד. המספר שבע, קדושתו וסגולותיו המתמטיות, עמד בבסיסו של לוח 364; לוח שנה המבוסס על שנה בת 364 יום. לוח זה מתועד בספר חנוך (עד 12 ועוד), בספר היובלים (ו 32) ובמגילות קומראן (במפורש: מגילת המזמורים, 11Q5, כז 4-7; מקצת מעשה תורה 4Q394, א 2-3; פירוש על בראשית 4Q252, ב 2-3; ובשרידי מגילות נוספות ברמז). לוח 364 מצטיין בפשטות מספרית. יש בו 52 שבועות ($364=52*7$) וארבע תקופות של 91 יום ($364=91*4$). בכל תקופה שלושה חודשים כאשר השלישי ביניהם מוסיף יום ($91=31+30+30$).⁶⁶ בלוח זה חלים החגים בימים קבועים בשבוע, אך לא בשבת. קרבן פסח ביום שלישי בין הערביים, חג המצות מתחיל ביום רביעי, שבועות בראשון, יום הזיכרון (ראש השנה) ברביעי, כיפור בשישי וסוכות ברביעי. כידוע, מפגש בין חג ושבט מעורר מגוון בעיות הלכתיות. יש מצוות חג שעשייתן כרוכה איסורי שבת, כגון: קרבן הפסח, קצירת העומר והנפתו, תקיעת שופר, טלטול ארבעת המינים ועוד. הנאמנים ללוח 364 פטורים מהתלבטויות אלו. בלוח זה לעולם לא יחול חג בשבת. כמו כן שלושת הַקְּגָלִים חלים תמיד באמצע החודש. ספירת שבעה ימים עומדת בבסיסו של לוח 364 ובכך הוא מקיים זיקה ברורה למנהגם של ביתא ישראל לספור מחזורי שביעיות במשך כל השנה. לספירת שבעה שבועות בין חג לחג עדות ייחודית באחת ממגילות קומראן, כפי שנראה להלן.

במגילת המקדש

מגילת המקדש היא המגילה הארוכה מבין מגילות ים המלח. זהו חיבור הלכתי ומחברו שייך לאחת הכתות שפעלו בעם ישראל בתקופה החשמונאית (המאה ה-2 לפנה"ס). במגילה נוסח משוכתב של חלקים מן התורה, ופרטי הלכות בנושא: מועדים, בית המקדש ובניינו, תורת המלך והלכות המינהל הציבורי. מגילת המקדש משקפת תמונה רחבה וחדשנית, בכל הקשור למועדים התלויים בספירת שבעה שבועות. מחבר המגילה מציג ארבעה מועדי ביכורים:

1. הנף העומר.

2. חג הביכורים לדגן החיטים.

3. מועד התירוש.

4. מועד היצהר.

מועדי הביכורים של מגילת המקדש מחוברים זה לזה בשלושה מחזורים של שבעה שבועות. ארבעת המועדים על קורבנותיהם השונים ודרכי החיבור שביניהם מפורטים בהרחבה רבה במגילת המקדש.⁶⁷ להלן נתמקד בתיאור מועדי הביכורים המופיעים במגילת המקדש מיד לאחר חג המצות, ובספירת השביעיות שבין מועד למועד. נצטט בדילוגים רבים ונציב כותרות מבארות. מגילת המקדש טורים יח-כב (מהדורת קימרון, עמ' 157-161):⁶⁸

⁶⁶ בן דב, לוח 364.

⁶⁷ הדיון במועדי מגילת המקדש ארוך ואין זה מקומו. להרחבה ראו: מגילת המקדש, ידן, כרך א עמ' 81-99, כרך ב עמ' 56-73, עמ' 127-129; ורמן ושמשי, לגלות נסתרות, עמ' 310-333.

⁶⁸ למען ירוץ הקורא קיבלתי את כל השלמותיו של קימרון, הוספתי סימני פיסוק והשמטתי את הסימנים המקובלים בציטוט המגילות הגנוזות.

מועד הנפת העומר

חוקות עולם יהיה זה להמה בכול מושבותיהמה ואחר יעלו את האיל, אחת פעם בשנה, ביום הניפת העומר.

מועד ביכורי החיטים

וספרתה לכם שבע שבתות תמימות מיום הביאכמה את העומר התנופה תספורו עד ממוחרת השבת השביעית תספורו, חמשים יום והביאותמה מנחה חדשה לה' ממושבותיכמה חלות לחם חמץ חדש בכורים לה', לחם חטים ... לזכרון חוקות עולם לדורותם, כול מלאכת עבודה לוא יעשו בו. חג שבועות הוא וחג ביכורים לזכרון לעולם.

מועד ביכורי היין

וספרתמה לכמה מיום הביאכמה את המנחה החדשה לה' את לחם הבכורים שבעה שבועות, שבע שבתות תמימות תהיינה, עד ממוחרת השבת השביעית תספורו חמשים יום והקרבתמה יין חדש לנסך ... ושמחו ביום הזה במועדם ולנסך נסך שכן יין חדש על מזבח ה' שנה בשנה.

מועד ביכורי השמן

וספרתמה לכם מיום הזה שבעה שבועות שבע פעמים תשעה וארבעים יום שבע שבתות תמימות תהיינה, עד ממוחרת השבת השביעית תספורו חמשים יום והקרבתמה שמן חדש ממשבות מטות בני ישראל.

נסכם בדבריו של יגאל ידן, מגילת המקדש כרך ראשון, עמ' 95 :

עד כה עסקנו במועדי הביכורים ובתאריכיהם היחסיים לפי קביעת המגילה: מועדים שיש לחוג אותם בהפרשי זמן של שבעה שבועות תמימים זה מזה. כאמור, לפי תפיסת אנשי הכת התחילה הספירה ביום א' בשבוע ('ממוחרת השבת') ונסתיימה ביום א' השביעי ('עד ממוחרת השבת השביעית'). בין מועד למועד יש אפוא 'חמישים יום', חישוב המבוסס על התפיסה, שיש לספור את היום הראשון של כל מחזור פעמיים, שכן הוא גם היום האחרון של המחזור שלפניו.

הנה בפנינו תמונה מופלאה של ארבע מועדי ביכורים המקושרים ביניהם בספירה של שבעה שבועות. כל ספירה פותחת ביום ראשון בשבוע ומסתיימת ביום החמישים שהוא גם היום הראשון של הספירה הבאה.⁶⁹ מערכת חגים זו קרובה באופייה ללוח השנה של ביתא ישראל, בו נספרו לאורך כל השנה מחזורים של שבעה שבתות. החל מיום ראשון שלאחר המולד הראשון (ניסן) ועד להשלמת שבעה מחזורים של 49 יום. בדומה למגילת המקדש היום החמישים תמיד חל ביום ראשון בשבוע ונספר גם כיום ראשון של המחזור הבא. חשיבות ספירת השבע ויובל החמישים משתקפת גם במנהגם של יהודי מצרים, כפי שנראה להלן.

⁶⁹ לשיטות נוספות הדומות פחות או יותר למגילת המקדש, ראו: ידן, מגילת המקדש, כרך א, עמ' 95–99.

בכתבי פילון

פילון האלכסנדרוני היה פילוסוף יהודי הלניסטי בן למשפחה נכבדה, שחי באלכסנדריה שבמצרים התלמיית בשנים 15 לפני הספירה ועד 45 לספירה לערך. נודע גם בשמו היהודי ידידיה הכהן. כתביו נושאים אופי אפולוגטי מובהק, בהם מוצגת היהדות, התורה ומצוותיה, כתואמות להפליא אל ערכיו של העולם ההלניסטי בן זמנו של פילון. בספרו על חיי העיון מתאר המחבר את יהודית בת זמנו שחבריה קוראים לעצמם תרפויטים (ביוונית: 'מרפאים' או 'משרתי אל'). הכת מורכבת מגברים נשים הנוטשים לעת זקנתם את כל רכושם ומקדישים את חייהם לעיון פילוסופי, לימוד, כתיבה ותפילה. התרפויטים קידשו את יום החמישים וערכו לכבודו סעודת ערב וליל שימורים, שכלל מזמורי הודיה ושירי מחול עד אור הבוקר. חג החמישים של התרפויטים היה נחוג החל ממוצאי השבת השביעית ועד בוקר יום ראשון. היה זה מעין 'מלווה מלכה' של השבת השביעית. בדומה לשנת היובל שחלה לאחר השמיטה השביעית נקרא חג החמישים חג הדרור. במהלך השנה נחוגו שבעה או שמונה חגי חמישים.⁷⁰ על חיי העיון 64–90 (מהדורת נטף, כרך א, עמ' 196–202):

מתאספים הללו אחת לשבעה שבועות, מתוך הוקרה לא רק למספר שבע הפשוט, אלא גם לחזקתו ... מתפללים לאלוהים שטיב חגיגתם בעיניו ותתנהל כרצונו ... גם נשים משתתפות בסעודה ... מקומות קבועים למסובים, לגברים לחוד מצד ימין ולנשים לחוד מצד שמאל ... אין עבדים לשרתם, שכן לדעתם החזקת משרתים נוגדת בתכלית את הטבע ... במשתה קדוש זה ... בני חורין משמשים ועושים את חובות השירות ... בשמחה וברוממות רוח ... אל משתה זה מגישים ... מים זכים מאוד ... השולחן נקי מכל בשר; המזון עליו הוא לחם והתוספת מלח, לפעמים מעורב באיזוב כתבלין בשביל המעודנים ... אז דורש הנשיא איזו סוגיה בכתבי הקודש או מתרץ קושיה של איש אחר ... הוא מרביץ תורותיו בניחותא, משתהה משנן דבריו, ובכך חורף הוא את הרעיונות בנפש שומעיו ... אחרי כן הוא קם על רגליו ושר מזמור לאלוהים ... אחריו בה תורם של האחרים, כל אחד לפי מקומו ובסדר נאות ... אחר הסעודה מקיימים את ליל השימורים הקדוש ... אז הם שרים לאלוהים מזמורים ערוכים ... ניגונם מלווה תנועות ידיים וריקודים ... מראה זה וחוויה זו נעלים מכל דיבור, מחשבה וציפייה ... עד השחר הם שיכורים באותה שכרות יפה, לא קהי חושים ולא כבדי עפעפיים, אלא עירניים עוד יותר משהיו בבואם אל המשתה ... פורשים ידיהם אל השמים ומתפללים ליום יפה בהיר, לדעת האמת ולצלילות המחשבה ... בסיום התפילות פורש איש איש ... לשוב למשלח ידו.

קיימים קווי דמיון רבים בין מנהגי ביתא ישראל והתרפויטים:

- התכנסות מיוחדת אחת לשבעה שבועות. בביתא ישראל בשבת השביעית ואצל התרפויטים במוצאי השבת השביעית.
- גברים ונשים עומדים בנפרד בתפילות ארוכות מלוות בתנועות ידיים, שירה וריקודים.
- סעודות חג במקסימום הכוללות מאפה פשוט ומשקה.
- דברי תורה וחיזוק מפי מנהיג העדה.

⁷⁰ פילון, נטף, כרך א, עמ' 169–181.

נמצאנו למדים, שלמנהג ביתא ישראל, לציין כל שבת שביעית במהלך השנה, שורשים עמוקים בספרות בית שני.

בספרות חז"ל

חז"ל, אינם מעניקים תוקף הלכתי לכל ספירה שהיא מעבר לציווי המקראי של ספירת שבעה שבועות בין פסח לעצרת וספירת שבע שמיטות עד היובל. יחד עם זאת נתנו חז"ל דעתם במדרש לחביבותו של השבע. ויקרא רבה (וילנא) פרשת אמור פרשה כט יא :

כל השביעין חביבין לעולם ...

בשנים שביעי חביב שנאמר (שמות כג) והשביעית תשמטנה ונטשתה,
בשמיטין שביעי חביב שנאמר (ויקרא כה) וקדשתם את שנת החמשים,
בימים שביעי חביב שנאמר (בראשית ב) ויברך אלהים את יום השביעי,
בחדשים שביעי חביב שנאמר (ויקרא כג) בחדש השביעי באחד לחדש.

ביטול תוקף הלכתי לצד התייחסות רעיונית חיובית להלכה קדומה, אינה יוצאת דופן בספרות חז"ל. כך למשל, איסור דיבור בענייני חולין בשבת מופיע בספר היובלים (נ 8) ובמגילת ברית דמשק (י 17–19) כאיסור מוחלט שעונשו מוות. חז"ל פטרו מעונש והסתפקו בקביעת התייחסות מומלצת לדיבור של שבת, תלמוד בבלי מסכת שבת דף קיג עמוד ב: 'שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול'.⁷¹

⁷¹ גילת, פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 255–258; זיו, הלכות שבת, 122–131.

שבועות בביתא ישראל

מועד החג

חמישים יום לאחר חג הפסח חגגו את חג השבועות ככתוב בתורה, ויקרא כג 15–16: 'וּסְפַרְתֶּם לְכֶם מִמִּחְרַת הַשַּׁבָּת ... שִׁבְעַת שָׁבָתוֹת תְּמַיַּמַת תִּהְיֶינָה. עַד מִמִּחְרַת הַשַּׁבָּת הַשְּׁבִיעִית תִּסְפְּרוּ חֲמִישִׁים יוֹם'. מחלוקת עתיקת יומין מלווה את עם ישראל בפרשנות הביטוי 'ממחרת השבת'. מסורת העדה קבעה שהספירה מתחילה ב-22 בניסן כלומר ממחרת שביעי של פסח. למנהגם, בדומה לחז"ל, 'השבת' היא החג אלא שמימחרת השבת הוא היום שלאחר שבעת ימי חג הפסח. בהתאם לכך 12 בסיוון הוא היום החמישים.

כאן ניצבו בני העדה בפני בעיה ייחודית. המקרא מציג את חג השבועות כחג הקציר, שמות לד 22: 'וְחַג שִׁבְעַת תַּעֲשֶׂה לָּךְ בְּכוֹרֵי קֶצֶר חֲטִיִּם'. העונות החקלאיות באתיופיה הפוכות מישראל. עונת הגשמים באזור מגוריהם מתחילה באפריל ומסתיימת באוקטובר (תמונה 14). בהתאם לכך הזריעה באפריל (לאחר הפסח) ועונת קציר בנובמבר (לאחר סוכות). כדי להתאים את מעגל החגים לארץ מגוריהם, עֲצָבָה מסורת העדה את החג שחל חמישים יום לאחר הפסח (12 בסיוון) כחג קבלת התורה וכחג הזריעה. חג נוסף, חמישים יום לאחר חג הסוכות (12 בכסלו), נקבע כחג הקציר והביכורים. לשני החגים קראו בשם מֵאָרֶךְ (=קציר) בתוספת שם החודש התואם בלוח החבשי (ראו בפרק העוסק בלוח השנה). הראשון סֵאנְה מֵאָרֶךְ - חג קבלת התורה והזריעה, והשני הִיָּדֶר מֵאָרֶךְ - חג הקציר והביכורים. להלן נדון בשני מועדיו של חג הקציר בביתא ישראל.

חג קבלת התורה והזריעה

לקראת 'סֵאנְה מֵאָרֶךְ', שחל ב-12 בסיוון, חמישים יום לאחר הפסח; נהגו לכבס בגדיהם, לטבול לטהרה ולהימנע ממגע עם אישה שלושה ימים. הנהגות אלו מדמות היטב את הכנת בני ישראל במדבר סיני לקראת מתן תורה, ככתוב בשמות יט 10–15:

וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵךְ אֶל הָעָם וְקַדְּשֵׁתָם הַיּוֹם וּמָחָר וְכַבְּסוּ שְׂמֹלְתֵם. וְהָיוּ נְכִיִּים לַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי כִּי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵרַד ה' לְעִינֵי כָל הָעָם עַל הַר סִינַי ... וַיֵּרַד מֹשֶׁה מִן הָהָר אֶל הָעָם וַיְקַדֵּשׁ אֶת הָעָם וַיְכַבְּסוּ שְׂמֹלְתֵם. וַיֹּאמֶר אֶל הָעָם הָיוּ נְכִיִּים לְשִׁלֹּשֶׁת יָמִים אֶל תִּגְשׁוּ אֶל אִשָּׁה.

כמקובל בהכנות לקראת כל שבת וחג, ניקו היטב את הבתים והחצרות, כבסו בגדיהם, טבלו, טהרו (תמונה 15) והכינו מבעוד יום את כל מאכלי החג. לבשו בגדי לָבָן והתכנסו לעת ערב במְסֻגִיד. הקס פתח בתפילות החג הקבועות ושילב בהן תפילות מיוחדות לחג השבועות. במהלך תפילות הערב והיום הִרְבּוּ בקריאה מתוך האוֹרִית. קראו פרקים העוסקים במעמד הר סיני, מתן תורה, עשרת הדיברות, הברית בין ה' לישראל; הכל לפי ראות עיני הקס.⁷²

כיוון שהחג חל בעונת הזריעה, היו שנהגו להביא אל הקס שק זרעים כדי שיתן ברכתו להצלחת הזריעה. משטר הגשמים באתיופיה וסוגי הקרקעות חייבו לתמרן בין מספר רב של גידולים ומינים שונים. היה צורך להתאים את הזרעים, לקרקע ולעונה. הכול נעשה בשיטות עיבוד כפרייות-פשוטות וללא תחזיות שנתיות של אקלים ומשקעים (תמונה 16). תפילת הקס וברכתו להצלחת

⁷² להרחבה בנושא תפילות העדה, ראו לעיל הערה 14

הזריעה הייתה משמעותית ביותר עבור בני העדה שהוציאו לחמם מן האדמה. במהלך החג הרבו באכילה, שתייה, מנוחה וביקורים הדדיים כמקובל בשבתות וימים טובים.

חג הקציר והביכורים

ב-12 בכסלו, שבעה שבועות לאחר היום השביעי של חג הסוכות (22 בתשרי), חגגו חג קציר שני - 'הַיָּדָר מְאָרָר'. מועד זה תאם את עונת הקציר וההמלטה באתיופיה. ימים אלו התאפיינו בעבודה רבה בשדה, מצב רוח מרומם, שמחה ביבולים מבורכים והודיה לה' יתברך על כל הטוב אשר גמלנו. הקוצרים בילו שעות רבות בשדות, אכלו, שתו ולעיתים אף לנו בצד ערימות היבול. שמחת הקציר מצאה ביטוי בשתיית בירה ובריקודים מיוחדים; ריקודי קוצרים המלווים בשתיית בירה והנפת מגלים (לבחור מבין תמונות 17–24).

חג הקציר השני נחוג כחג הביכורים. כביסה, רחצה, טבילה והכנת סעודות החג מבעוד יום כמקובל בכל שבת וחג. לפנות ערב שבתו ממלאכה והתאספו בִּמְסָגִיד לתפילת חג. למחרת הביאו אל הַמְסָגִיד את ראשית ביכורי הפירות ואת הַדָּאבּוֹ (לחם קודש) שנאפה מהתבואה החדשה. היו שהביאו גם מבכורות צאנם.

הביאו את המובחר מכל מה שגידלו, בעיקר סֶףף אך גם חיטה ושעורה שנקצרו בעונה זו, איש כנדבת ליבו. לא כולם הביאו באותו יום, כל אחד לפי זמן ההבשלה של יבולו. החלו להביא ב-12 בכסלו ואילך, בהתאם להבשלה ולעונת ההמלטה שחלה בעונה זו.

הביכורים לסוגיהם השונים ולחם הקודש הונחו לפני הקסים והם ברכו עליהם. מאכלים אלו נחשבו קדושים והם ניתנו לקסים ובאמצעותם גם לעניים, יתומים ואלמנות. לאחר חלוקת הביכורים, שתו טאלה ואכלו אינג'רה עם חלב וחמאה בִּמְסָגִיד. במקומות שלא היו קסים הלכו לכפרים סמוכים בהם היה קס ולהם הביאו את הביכורים.

לאחר טקס הבאת הביכורים בִּמְסָגִיד פנו איש לביתו לסעודת חג. נהגו להרבות באכילה ובשתייה, לערוך ביקורים הדדיים, סעודות משותפות על טהרת היבול החדש, שירה וריקודים.⁷³

⁷³ ארליך, אתיופיה, עמ' 333; אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 66; הלוי, מסע אל הפלשים, עמ' 291. התרגום מצרפתית בדו"ח של הלוי באדיבות שכניי-ידידי רפי בובלי ורבקה ישרים.

מקורות מנהג העדה

מועד מעמד הר סיני בתורה

התורה מתארכת את מעמד הר סיני לחודש השלישי הוא חודש סיוון. שמות יט 1-3 :

בְּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם בַּיּוֹם הַזֶּה בָּאוּ מִדְבַר סִינַי. וַיִּסְעוּ מִרְפִּידִים וַיָּבֹאוּ מִדְבַר סִינַי וַיַּחֲנוּ בְּמִדְבַר וַיַּחֲנוּ שָׁם יִשְׂרָאֵל נֹגֵד הָהָר. וּמִשָּׁה עָלָה אֶל הָאֱלֹהִים ...

בהמשך מודגשת הכנה לקראת היום השלישי, שמות יט 11-16 :

וְהָיוּ נִכְנָיִם לַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי כִּי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי יֵרֵד ה' לְעֵינֵי כָל הָעָם עַל הַר סִינַי. וְהִגְבַּלְתָּ אֶת הָעָם סָבִיב ... וַיֹּאמֶר אֶל הָעָם הָיוּ נִכְנָיִם לְשִׁלְשֶׁת יָמִים אֶל תִּגְשׁוּ אֶל אִשָּׁה. וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְּהִית הַבְּקָר וַיְהִי קִלְת וּבְרָקִים וְעָנָן כְּבֹד עַל הָהָר וְקַל שֹׁפָר חֲזָק מְאֹד וַיִּתְרַד כָּל הָעָם אֲשֶׁר בְּמַחֲנֵהוּ.

ארבע פעמים מוזכר היום השלישי בפסוקים אלו ולמרות זאת אין בידנו תאריך מדויק של היום בחודש, מכיוון שהכתוב מסתיר את נקודת ההתחלה של ספירת שלושת הימים. את אשר הסתיר המקרא ביקשו לחשוף מפרשיו. נסקור כדרכנו מהמוקדם אל המאוחר.

מועד מעמד הר סיני בספר היובלים

ספר היובלים קובע תאריך מדויק למעמד הר סיני; 15 בסיוון. הדבר עולה בבירור כבר בפתיחת הספר. בדברי ההקדמה לספר היובלים כותב המחבר :

אלה דברי חלוקת ימי התורה והעדויות למעשה השנים, לשבועות שנותיהם ויובליהם בכל שנות העולם, כאשר דיבר ה' אל משה בהר סיני, בעלותו לקחת את לוחות האבן לוחות התורה והמצווה, כדבר ה' אשר דיבר אליו לאמור עלה ראש ההר.

הקדמה זו מתארת את מסירת לוחות הברית במעמד הר סיני, ומיד לאחריו נפתח הספר עצמו, היובלים א 1 :

ויהי בשנה הראשונה לצאת בני ישראל ממצרים בחודש השלישי בשישה עשר לחודש הזה, וידבר ה' אל משה לאמור עלה נא אלי הנה ההרה ואתנה לך את שני לוחות האבן ...

הפסוק מתאר את היום שלאחר מעמד הר סיני, ומתארך אותו ל-16 בסיוון. מכאן שמעמד הר סיני לשיטתו, חל ב-15 בסיוון.

עיון בפסוק הראשון של הספר מחזק אף הוא את קביעתנו. מחבר היובלים פותח את ספרו בפסוק, שהוא שכתוב של פסוק מסוף פרשת משפטים, המתאר את היום שלאחר מעמד הר סיני. נבחן את המקור והשכתוב :

שמות כד 12	היובלים א 1
<p>וַיֹּאמֶר ה' אֶל מֹשֶׁה עֲלֵה אֵלַי הִקְרָה וְהִיָּה שְׁם וְאֶתְנֶנָּה לְךָ אֶת לְחֹת הָאָבֶן וְהַתּוֹרָה וְהַמִּצְוָה אֲשֶׁר כָּתַבְתִּי לְהוֹרְתָם.</p>	<p>ויהי בשנה הראשונה לצאת בני ישראל ממצרים בחדש השלישי בשישה עשר לחודש הזה, וידבר ה' אל משה לאמור עלה נא אלי הנה ההרה ואתנה לך את שני לוחות האבן לוחות התורה והמצווה אשר כתבתי להורותם.</p>

המחבר משכתב את הפסוק תוך שהוא מוסיף בראשו תאריך מדויק; 16 לחודש השלישי. נמצא, שמעמד הר סיני התקיים ב-15 לחודש השלישי ולמחרתו משה נקרא לעלות להר למשך ארבעים יום וארבעים לילה. ספר היובלים הוא המקור הראשון שמעניק למעמד הר סיני תאריך מדויק; 15 בסיוון.

במספר מקומות לאורך ספר היובלים, מתואר יום 15 בסיוון כיום ראוי לשבועה ולכריתת ברית. על פי היובלים ו בחודש השלישי כרת ה' ברית עם נח בצאתו מהתיבה ולכן נבחר יום זה לחג השבועות, בו מתחדשת הברית בין ה' לעמו בכל שנה ושנה; ביובלים יד 10 מסופר כי בחצי החודש השלישי כרת ה' עם אברהם את ברית בין הבתרים; ובמועד זה, כפי שראינו לעיל, נכרתה הברית במעמד הר סיני.

מועד מעמד הר סיני בספרות חז"ל

כאמור לעיל, התורה אינה חושפת בפנינו את המועד המדויק של מעמד הר סיני ומסתפקת בציון החודש, שמות יט 1: 'בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁלִישִׁי לְצֵאת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם בַּיּוֹם הַזֶּה בָּאוּ מִדְּבַר סִינַי'. בחיבור הכרונולוגי 'סדר עולם רבה' המיוחס לפי המסורת לרבי יוסי בן חלפתא (תנא בדור הרביעי, תלמידו של רבי עקיבא) מופיע, לראשונה בספרות חז"ל, תאריך מדויק למעמד הר סיני. סדר עולם רבה פרק ה: 'בשלישי בששה לחדש נתנו להם עשרת הדברות, ויום השבת היה'.⁷⁴ כך גם עולה מקריאה רצופה במכילתא דרבי ישמעאל, כאשר מצרפים את פרשה א ופרשה ג. מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה א: 'ביום הזה באו מדבר סיני. ראש חדש היה, לכך נאמר בחדש השלישי לצאת בני ישראל מארץ מצרים'. ובהמשך, מכילתא דרבי ישמעאל יתרו - מסכתא דבחדש פרשה ג: 'והיו נכונים ליום השלישי. זה יום ששי שבו נתנה תורה'. אולם, עיון בסוגיית התלמוד מעלה, שמועד מעמד הר סיני שנוי במחלוקת. תלמוד בבלי מסכת שבת דף פו עמוד ב: 'תנו רבנן: בששי בחדש ניתנו עשרת הדברות לישראל. רבי יוסי אומר: בשבעה בו'.

סתם רבי יוסי הוא רבי יוסי בן חלפתא. למרבה הפלא אין התאמה בין סדר עולם רבה המיוחס לרבי יוסי (ב-6 בסיוון ניתנה תורה) ובין דעת רבי יוסי בתלמוד (ב-7 בסיוון ניתנה תורה).⁷⁵ כך גם

⁷⁴ סדר עולם רבה נערך ונכתב במשך דורות. משערים שהחיבור קיבל את צביונו הנוכחי לאחר תקופת התלמוד.

⁷⁵ ראו גם בבלי, יומא ד ע"ב; אבות דרבי נתן נוסח א פרק א; נוסח ב פרק א.

מופיע בפסיקתא זוטרתא⁷⁶ שמות פרק יט: 'תנו רבנן בששי בחודש ניתנו עשרת הדברים לישראל, ר' יוסי אומר בשבעה בו'.

חיזוק נוסף לדעה שב-6 בסיוון ניתנה תורה, מופיע בפרקי דרבי אליעזר. חיבור המיוחס לרבי אליעזר בן הורקנוס דור שני לתנאים, אך מתוארך למאה השמינית בארץ ישראל. פרק מה: 'רבי אליעזר בן עזריה אומר ערב שבת בששה לחדש בשש שעות ביום קבלו ישראל את הדברות'. גמישות במועד העצרת (=שבועות) טרם קביעת הלוח, משתקפת בתוספתא מסכת ערכין פרק א הלכה ט: 'עצרת פעמים שחל להיות בחמשה ובששה ובשבעה לא פחות ולא יותר'. דברי התוספתא מתייחסים לימים שבהם קידשו את החודש לפי ראייה. כאשר ניסן ואייר מלאים יחול חג השבועות (עצרת) ב-5 בסיוון. כאשר אחד חסר ואחד מלא יחול חג שבועות ב-6 בסיוון. וכאשר שניהם חסרים שבועות יחול ב-7 בסיוון.

מקורות חז"ל משקפים אם כן, חוסר בהירות בשאלת מועד מעמד הר סיני. כאשר נותנים את הדעת לכך, שגם מקומו של הר סיני אינו ברור וכרוך במחלוקות,⁷⁷ מתחזקת הדעה שמדובר בעמעום מכון. התורה מסתירה מאיתנו את המועד והמיקום המדויקים של מעמד הר סיני. אולי כדי להטמיע בנו את ההכרה שמתן תורה מחייב אותנו מעבר למקום ולזמן מסוימים.

חג הביכורים בתורה

הקרבנות ראשית החי והצומח לה' היא מעשה טבעי לאדם, שאינו מצריך ציווי מיוחד. כך נהגו קין והבל מתוך דחף טבעי שהפך ברבות השנים לחוק; בראשית ד 3-4: 'וַיְהִי מִקֵּץ יָמִים וַיָּבֵא קַיִן מִפְּרִי הָאֲדָמָה מִנְחָה לַה' וְהֶבֶל הֵבִיא גַם הוּא מִבְּכֹרוֹת צֹאנוֹ וּמִחֻלְבֵּהוּ'.⁷⁸ מאוחר יותר, מצווה התורה במקומות רבים, להביא אל בית ה' את ראשית פרי האדמה, כגון: שמות כג 19: 'רִאשִׁית בְּפֹרִי אֲדָמָתְךָ תָּבִיא בֵּית ה' אֱלֹהֶיךָ'. הביכורים, בליווי קורבנות מן החי, הונפו לפני ה' וניתנו לכוהנים; ויקרא כג 20: 'וְהִנִּיף הַכֹּהֵן אֹתָם עַל לֶחֶם הַבְּפֹרִים תִּנְוֹפָה לִפְנֵי ה' עַל (=עם) שְׁנֵי כֶּבֶשִׂים קֹדֶשׁ יִהְיוּ לַה' לַפֶּהוּ, וכן במדבר יח 13: 'בְּפֹרִי כָּל אֲשֶׁר בָּאָרְצָם אֲשֶׁר בָּיְאוּ לַה' לָךְ יִהְיֶה'. טקס הבאת הביכורים מלווה בקריאת פרשת הביכורים, הנחתם לפני המזבח, בהשתחוות ובשמחה; דברים כו 5-11:

וְעִנִּיתָ וְאָמַרְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ אֲרָמִי אֲבָד אָבִי וַיִּרְדַּ מִצְרָיִם וַיִּגְרֶם שָׁם בְּמִתֵּי מַעֲט ... וְעַתָּה הִנֵּה הֵבֵאתִי אֶת רִאשִׁית פְּרִי הָאֲדָמָה אֲשֶׁר נָתַתָּה לִי ה' וְהִנְחִיתוּ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לִפְנֵי ה' אֱלֹהֶיךָ. וְשָׂמַחְתָּ בְּכָל הַטּוֹב אֲשֶׁר נָתַן לָךְ ה' אֱלֹהֶיךָ וּלְבִיתְךָ אֲתָה וְהַלְוִי וְהַגֵּר אֲשֶׁר בְּקִרְבְּךָ.

בדברי הנביאים מובטחת ברכה למביאי הביכורים, כגון יחזקאל מד 30: 'וַיִּרְאשִׁית כָּל בְּפֹרִי כָל ... תִּתְּנוּ לַפֶּהוּ לְהִנִּיחַ בְּרָכָה אֶל בֵּיתְךָ'.

מועד הבאת הביכורים מוגדר כיום חג וכמקרא קודש האסור בכל מלאכת עבודה; ויקרא כג 21: 'וַיִּקְרָאתֶם בְּעֶצְם הַיּוֹם הַזֶּה מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם כָּל מְלֶאכֶת עֲבָדָה לֹא תַעֲשׂוּ חֲסֹת עוֹלָם בְּכָל מוֹשְׁבֵיתְכֶם לְדֹרֹתֵיכֶם'. אולם, אין התורה קובעת מועד מדויק לחג הביכורים. העדר מועד מדויק

⁷⁶ נקרא גם מדרש לקח טוב, חובר בידי רבי טוביה בן אליעזר, יוון המאה ה-11.

⁷⁷ ראו באתר אנציקלופדיה יהודית דעת - הר סיני.

⁷⁸ הרטום, בְּפֹרִים, עמ' 126-128.

מסתבר על פי תוכנו של החג. עונת ההבשלה משתנה מפרי לפרי ומשנה לשנה ולכן טבעי ומובן שאין בתורה מועד מדויק לחג הביכורים. מועד החג נקבע על פי ספירת שבעה שבועות מראשית הקציר; דברים טו 9–10: 'שִׁבְעָה שָׁבָעַת תִּסְפֹּר לָךְ מִהַחֵל חֲרָמְשׁ בְּקִמָּה תִּחַל לְסַפֵּר שִׁבְעָה שָׁבָעוֹת. וְעָשִׂיתָ חַג שִׁבְעוֹת לַה' אֱלֹהֶיךָ מִסֹּת נְדָבָת יְדָךְ אֲשֶׁר תִּתֵּן פְּאֶשֶׁר יְבָרְכֶךָ ה' אֱלֹהֶיךָ'. עיון בפסוקיו של חג הביכורים במקרא, מבהיר את מנהגם של ביתא ישראל בחג זה. הבאת ראשית כל פרי האדמה אל המִסְגֵּד, הנחתם לפני הקס, טקס ברכות; כל אלה מוזכרים במקרא. יתכן שהעדר מועד מדויק לחג הביכורים בתורה בגלל התלות בעונת ההבשלה, אִפְשָׁר לבני העדה לקבוע את החג ב-12 בכסלו, עונת הקציר באתיופיה. כמו גם, הבאת ביכורים אישית בהתאם למועד ההבשלה בכל משק חקלאי.

חג הביכורים בספר היובלים

ספר היובלים קובע את אמצעו של החודש השלישי כחג השבועות וכחג הביכורים. היובלים ו 21–22: 'כי חג השבועות הוא וחג הביכורים הוא ... לעשותו במועדו יום אחד בשנה'. דרכו של מחבר היובלים לייחס לאבות האומה קיום מלא של מצוות התורה וחגיגה תוך שהוא מתארך במדויק כל מועד ומועד. לשיטתו חוקי התורה כתובים על לוחות השמים מראשית הבריאה ולכן טבעי שיקוימו במלואם על ידי אבות האומה.⁷⁹ כך מתואר קיום חג הביכורים על ידי אברהם אבינו, היובלים טו 1: 'בחודש השלישי בחצי החודש עשה אברהם ביכורי קציר קמה'. גם לידת יצחק מתוארכת למועד זה, היובלים טז 13–14: 'ותלד בן בחודש השלישי בחצי החודש ... בחג הביכורים נולד יצחק ... הוא הראשון אשר נימול בברית כאשר הוקם לעולם'. קורות החיים של אבות האומה משולבים בחגי ישראל. יצחק הוא בנו בכורו של אברהם משרה. הוא הראשון שנימול לשמונה. ולכן אך טבעי הוא, שתאריך לידתו תואם את חג הביכורים, שהרי יצחק הוא פרי הביכורים של אברהם ושרה. ב-16 בסיוון יורד יעקב למצרים לפגוש את יוסף לאחר שחגג בארץ ישראל את חג הביכורים מתבואה יְשָׁנָה, שהרי הרעב משתולל בכנען ואין תבואה חדשה לביכורים; היובלים מד 4–5: 'ויעש חג קציר הביכורים מתבואה יְשָׁנָה כי אין בכל ארץ כנען מלא החופן זרע ... כי היה הרעב ... ובשישה עשר בו נראה אליו ה' ויאמר אליו ... אל תירא מרדה מצרימה'.

שבעה שבועות בספר היובלים

(~ לבדוק אפשרות לאיחוד עם הפרק הקודם). התאריך שקבע מחבר היובלים למעמד הר סיני, חג הביכורים, חג הקציר וחג השבועות; תואם את הציווי המקראי של ספירת שבעה שבועות. ויקרא כג 15–16: 'וּסְפַרְתֶּם לָכֶם מִמִּחֶרֶת הַשַּׁבָּת מִיּוֹם הַבִּיאָכֶם אֶת עֹמֶר הַתְּנוּפָה שִׁבְעַת שָׁבָעוֹת תִּמְיַמְתֶּם וְהִקְרַבְתֶּם מִנְחָה חֲדָשָׁה לַה'. וכן בדברים טז 9–10: 'שִׁבְעָה שָׁבָעַת תִּסְפֹּר לָךְ מִהַחֵל חֲרָמְשׁ בְּקִמָּה תִּחַל לְסַפֵּר שִׁבְעָה שָׁבָעוֹת. וְעָשִׂיתָ חַג שִׁבְעוֹת לַה' אֱלֹהֶיךָ'. מחבר היובלים דוגל בלוח 364 שעקרונותיו הוסברו לעיל. לשיטתו, יום הנפת העומר הוא יום ראשון בשבוע שלאחר הפסח. יום זה תמיד יחול ב-26 בניסן וחג השבועות תמיד ביום ראשון ב-15 בסיוון (תמונה 25).

כך כורך ספר היובלים יחד אירועים היסטוריים מכווננים: ברית נח, ברית בין הבתרים וברית סיני; עם אירועים משפחתיים של אבות האומה: לידת יצחק וירידת יעקב למצרים; יחד עם חג

⁷⁹ סיגל, ספר היובלים, עמ' 5.

חקלאי: חג הקציר וחג הביכורים; בהתאמה לציווי המקראי לספירת שבעה שבועות; ובהרמוניה מופלאה שממקמת את חג השבועות באמצעו של חודש סיוון, כפי שחג הפסח באמצעו של ניסן וסוכות באמצע תשרי.

חג הביכורים בספרות חז"ל

(~ הרב יואל בן נון, שבעת ימי חג השבועות מסתיימים ב-יב סיוון).

דרכם של חז"ל לקבוע מסגרות ברורות של תוכן, מקום וזמן למצוות התורה.⁸⁰ מגמה זו באה לידי ביטוי מובהק בעיצוב חג הביכורים בספרות חז"ל. כפי שראינו לעיל, המקרא משתמש בביטויים כלליים; 'רֵאשִׁית בְּפִרְיָ אֲדָמָתְךָ', 'בְּפִרְיָ כָּל אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ', 'רֵאשִׁית פְּרֵי הָאֲדָמָה' וכדומה. שאלות רבות נותרות ללא מענה, כגון: מהם סוגי הפירות החייבים בביכורים? מי מחוייב בהבאתם? מהו מועד הבאתם? ועוד. ספרות המדרש, המשנה והתלמוד עוסקות בהרחבה בנושאים אלו וקובעת הגדרות מדויקות.⁸¹ להלן נבחן הגדרות אלו בזיקה למנהג ביתא ישראל.

הפירות

המשנה (ביכורים א ג) קובעת: 'אין מביאין בכורים חוץ משבעת המינים'. צמצום חובת הביכורים לשבעת המינים בלבד נלמדת במדרש ההלכה ממ"ם המיעוט שבפסוק. ספרי דברים פרשת כי תבוא פיסקא רצז: 'ולקחת מראשית כל פרי האדמה, יכול כל הפירות יהו חייבים בבכורים תלמוד לומר מראשית ולא כל ראשית'. הפירות שנבחרו להבאת ביכורים נלמדו מתוך הקש לפסוק בדברים ח 8: 'אֶרֶץ חֹטָה וְשֹׁעֵרָה וְגִפְן וְתֵאֵנָה וְרִמּוֹן אֶרֶץ זֵית שֶׁמֶן וְדָבָשׁ'. אולם, כפי שראינו לעיל, בפרק העוסק במצוות הביכורים בתורה; פשוטו של מקרא אינו מצמצם את חובת הבאת הביכורים לפירות מסוימים. כתב על כך אלבק במבוא לפירושו למסכת ביכורים, עמ' 307: 'לפי פשוטו של מקרא חייבים להביא ביכורים "מכל פרי האדמה" או מ"כל אשר בארץ", היינו מן התבואה ומפירות האילן'. הכתוב משתמש בביטויים מרחיבים, כגון: 'ראשית ביכורי אדמתך', 'ביכורי כל אשר בארץ'; ובאופן ברור יותר בספר נחמיה י 36: 'וּלְהִבִּיא אֶת בְּפִרְיָ אֲדָמָתְנוּ וּבְפִרְיָ כָּל עֵץ שָׁנָה בְּשָׁנָה לְבֵית ה'". ומפרש רש"י: 'ובכורי כל פרי עץ - בכורי של כל פרי האילן הם מדברי חכמים'. על אף קביעתם הנחרצת והמקובלת של חז"ל במדרש ההלכה ובמשנה, שאין מביאים ביכורים חוץ לשבעת המינים; מצא רש"י בפסוק שבנחמיה, מקור להבאת ביכורים, מדברי חכמים, גם מאילנות שאינם משבעת המינים.⁸² כך היה מנהגם של ביתא ישראל. הביאו ביכורים מכל מה שגידלו בשדה.

הקרקע

חובת הבאת הביכורים מוטלת רק על המגדל פירות באדמתו. משנה מסכת ביכורים פרק א משנה ב: 'מאיזה טעם אינו מביא משום שנאמר (שמות כג) ראשית בכורי אדמתך עד שיהיו כל הגדולין מאדמתך, האריסין והחכורות והסקריקון והגזלן אין מביאין מאותו הטעם משום שנאמר ראשית בכורי אדמתך'. מתוקף צו הקיסר הנוצרי איצחאק (1413–1430) נקבע באתיופיה החוק: 'כל הנטבל לדת הנוצרית יירש את אדמת אבותיו, ולא - פלאסי יהיה'.⁸³ בהתאם למדיניות זו,

⁸⁰ גילת, פרקים, עמ' 28–29.

⁸¹ להרחבה ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'בְּפִרְיָם'.

⁸² למפרשים נוספים שאחזו בדעה זו, ראו: אנציקלופדיה תלמודית, ערך 'בְּפִרְיָם', הערות 136–137.

⁸³ גולה, חסר קרקע, נודד. ראו: סלמון, קהילות ישראל, עמ' 37–38.

האוסרת על כל מי שאינו נוצרי להוריש קרקע, הופכים בני העדה במהלך המאה ה-16 וה-17 לאריסים על אדמתם, רועי צאן או בעלי מלאכה, בעיקר: קדרים, נפחים, אורגים ובונים. במקומות מסוימים הותרה לבני האליטה היהודית (אנשים ששרתו בצבא או במנגנון הפקידות של הקיסרות) בעלות על קרקע (ריסט). למנהג העדה, העדר בעלות על הקרקע אינה פוטרת מחובת הביכורים. כל מגדל, אריס או בעל קרקע, מביא את ביכורי פירותיו אל הקס.

המקדש וארץ ישראל

המשנה במסכת ביכורים (ב ג) קושרת את הבאת הביכורים לבית המקדש, וקובעת שאין במביאים ביכורים אלא בפני הבית. התוספתא (שקלים ג כד) קושרת הלכה זו לפסוק (שמות כג 19; לד 26): 'ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך, כל זמן שיש לך בית יש לך בכורים אין לך בית אין לך בכורים'.

מהפסוק בדברים כו 2: 'אֲשֶׁר תָּבִיא מֵאֶרֶץךָ', לומדת הגמרא (בבלי, חולין קלו ע"א) שאין ביכורים נוהגים אלא בארץ ישראל בלבד, וכך נפסק להלכה ברמב"ם (ביכורים ב א). אולם, היו שראו בהבאת הביכורים חובת הגוף שנוהגת בכל מקום. נצטט בליווי הסברים. תוספות מסכת בבא בתרא דף פא עמוד א ד"ה ההוא:

א. משום דבכורים איתקשו לבשר בחלב דכתיב (שמות כג) ראשית בכורי אדמתך וגוי לא תבשל גדי בחלב אמו, ובמכילתא בהדיא מקיש להו וסלקא דעתך שיהו נוהגין אף בחוצה לארץ כמו בשר בחלב (הפסוק מצמיד את מצוות ביכורים לאיסור בישול בשר בחלב. מכאן ניתן ללמוד שכשם שאיסור בשר בחלב הוא חובת הגוף כך גם הביכורים. לימוד כזה נרמז בהווא אמינא שבמכילתא דרבי ישמעאל משפטים - מסכתא דכספא פרשה כ).

ב. ולרשב"א נראה דלא חשיבי בכורים מצוה תלויה בארץ דלא דמי לתרומה ומעשר וחלה, דהתם גוף הפירות מחוייבין בתרומה, דטבל נינהו ואסורין באכילה ולכך חשובין הן תלוין בארץ, אבל בכורים אין החיוב תלוי בפירות אלא באדם דאין נאסרין באכילה אף על פי שלא הפריש מהן בכורים (בתרומה, מעשר וחלה גוף הפירות מתחייבים בתרומה. כל עוד לא הופרשה תרומה, הפירות טבל ואסורים באכילה. אבל ביכורים חובת ההפרשה על האדם ואם לא הפריש הפרי אינו אסור באכילה; מכאן שזו חובת גוף שאינה תלויה בארץ).

ג. ועוד מדלא חייב תרומה ומעשר עד שיתמרח בכרי מוכח שהחיוב תלוי בפירות לפי שלא הגיע עדיין זמן חיובן אבל בכורים ודאי חובת הגוף נינהו ... שאין החיוב תלוי בפירות אלא באדם ואפילו בעודן באילן מתחייב כדתנן במסכת בכורים (פ"ג מ"א) כיצד מפרישין בכורים יורד אדם לתוך שדהו ורואה תאנה שביכרה אשכול שביכר קושרו בגמי ואומר הרי אלו בכורים (חיוב היבול בתרומה ומעשר חל על הפרי משעת הכנסתו לגורן. חובת הביכורים חלה על בעל השדה כבר בראשית ההבשלה. מכאן שהביכורים הם חובה על האדם).

לדעת הרא"ש (הובא בשיטה מקובצת על בבא בתרא פא ע"א ד"ה ההוא) נלמד הדבר מפשט הפסוק שנאמר לכוהנים בסוף פרשת קרח, במדבר יח 13: 'בְּכֹרֵי כָּל אֶשֶׁר בְּאֶרֶץכֶּם אֲשֶׁר יָבִיאוּ לְהִי לָךְ יְהִי כָּל טְהוֹר בְּבִיתְךָ יֵאָכְלוּ'. הביטוי 'כל אשר בארצם' מלמד על חובת ביכורים בכל מקום.

כאמור, נפסק להלכה שהביכורים הם מהמצוות התלויות בארץ ובמקדש. רמב"ם הלכות ביכורים פרק ב הלכה א: 'מצות עשה להביא בכורים למקדש, ואינם נוהגין אלא בפני הבית ובארץ ישראל בלבד שנאמר ראשית בכורי אדמתך תביא בית ה' אלהיך'. אולם, העובדה שקיימת דעה חולקת, שרואה בהבאת הביכורים אל הכוהן חובה של כל המגדל פירות באדמתו; מעוררת זיקה מעניינת למנהג ביתא ישראל. בדומה להקרבת הפסח, המְסָגִיד נחשב כמקדש והקס תופס את מקומו של הכוהן.

יתר על כן, הביכורים הם מעשרים וארבע מתנות כהונה. יש מהן הנוהגות רק בארץ ישראל ובזמן בית המקדש, יש הנוהגות בארץ אף לאחר החורבן ויש הנוהגות בכל מקום ובכל זמן, והן: הזרוע והלחיים והקיבה, פדיון הבן ופטר חמור.⁸⁴ בדרך זו, של חובת המתנות בכל מקום ובכל זמן, נהגו ביתא ישראל בכל מתנותיהן לקסים.

הזמן

חז"ל במדרש (ספרי, דברים רצז) ובמשנה (ביכורים א ו) מייחדים פרק זמן ארוך במיוחד להבאת הביכורים; מעצרת ועד חנוכה. עונה ארוכה זו, בת שבעה חודשים, כוללת בתוכה את מועד הבשלתם של כל פירות ארץ ישראל. היו שראו בהנפת העומר ולחם הביכורים מעין תפילה להצלחת פירות האילן, העתידים להבשיל במהלך הקיץ. תוספתא מסכת ראש השנה פרק א הלכה יב: 'אמר ר' עקיבא: אמרה תורה הבא עומר שעורין בפסח שהוא פרק שעורין, כדי שתתברך לכם תבואה; הבא חטים בכורים בעצרת שהוא פרק אילן כדי שיתברכו עליך פירות אילן'. הביכורים אינם מצווה שהזמן גרמא. כך הוסברו הדברים באנציקלופדיה תלמודית, ערך 'אשה', עמ' רמו טור 1:

מצות עשה שהזמן גרמא הוא כשהימים מצד עצמם גורמים שלא תנהג בהם המצוה, אבל אם מצד עצם הימים אין מניעה לחיובה אלא דבר אחר גורם לפטורה, אין זו מצות עשה שהזמן גרמא, כגון מצות הבאת בכורים, שאינה נוהגת אלא מעצרת ועד חנוכה, והרי זה מפני שאחר חנוכה אינם מצויים על פני השדה, ואילו היו מצויים היו בני הבאה, ולכן אין זו מצות עשה שהזמן גרמא, והנשים חייבות בה.

ברור אם כן, שחובת הביכורים תלויה בהבשלת הפרי ולא בזמן קלנדרי. הבחנה זו תואמת היטב את מנהגם של ביתא ישראל לדחות את הבאת הביכורים לעונת ההבשלה בארצם, שמתחילה ב-12 בכסלו.

הכמות והאיכות

במסכת פאה (א א) הביכורים נמנים עם אותם דברים שאין להם שיעור, וכן בספרי דברים פרשת כי תבוא פיסקא רצז: 'מראשית, אפילו אשכול אחד ואפילו גרגיר אחד'. כמו כן, אין מביאים ביכורים אלא מן המובחר. משנה מסכת ביכורים פרק א משנה ג: 'אין מביאין בכורים ... לא מתמרים שבהרים ולא מפירות שבעמקים ולא מזיתי שמן שאינם מן המובחר'. כך גם נהגו ביתא ישראל. איש כנדבת ליבו הביאו את המובחרים שבפירותיהם אל הקס במקְסִיד.

⁸⁴ רמב"ם, הלכות ביכורים. בהקדמה - פירוט המצוות, בפרק א - מאפייני עשרים וארבע מתנות כהונה, ומפרק ב ואילך דיון מפורט בכל סוגי המתנות.

ההבאה

המשנה מתארת בהרחבה ובציוריות רבה את תהליך הבאת הביכורים, מראשית ההבשלה ועד ההבאה למקדש. נצטט בדילוגים רבים ונשווה למנהג ביתא ישראל. משנה מסכת ביכורים פרק ג משניות א-ח:

כיצד מפרישין הבכורים יורד אדם בתוך שדהו ורואה תאנה שבכרה אשכול שביכר רמון שביכר קושרו בגמי ואומר הרי אלו בכורים ... כיצד מעלין את הבכורים כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעיר של מעמד ולנין ברחובה של עיר ... ולמשכים היה הממונה אומר קומו ונעלה ציון אל בית ה' אלהינו ... והשור הולך לפניו וקרניו מצופות זהב ועטרת של זית בראשו ... הגיעו קרוב לירושלם שלחו לפניו ועטרו את בכוריהם הפחות הסגנים והגזברים יוצאים לקראתם לפי כבוד הנכנסים היו יוצאים ... ושואלין בשלומם אחינו אנשי המקום פלוני באתם לשלום. החליל מכה לפניו עד שמגיעין להר הבית ... עודהו הסל על כתפו קורא מהגדתי היום לה' אלהיך (דברים כו) עד שגומר כל הפרשה ... הגיע לארמי אובד אבי מוריד הסל מעל כתפו ואוחזו בשפתותיו וכהן מניח ידו תחתיו ומניפו ... ומניחו בצד המזבח והשתחוה ויצא ... העשירים מביאים בכוריהם בקלתות של כסף ושל זהב והעניים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה והסלים והבכורים ניתנין לכהנים.

דבר מכל זה לא נהג ביתא ישראל. לא סימנו את הפרי מראשית הבשלתו, לא נהגו בסלים מיוחדים או בשאר פרטי הטקס המפורטים במשנה. בכל כפר הובאו הביכורים אל המִסְגֵד, הונחו לפני הקס, שנתן את ברכתו ליבולים מוצלחים וזכה בפרי הביכורים לעצמו, תוך שהוא מפריש מהם לעניי הכפר.

צומות לזכר החורבן

צומות בביתא ישראל

נהגו להרבות בצומות ובימי תענית. היו ימי צום קבועים בכל שבוע, בכל חודש ובכל שנה. בכל שבוע צמו בימי שני וחמישי. (~ אלון וגניצבורג, תרביץ ד, צום שני וחמישי כמנהג ארצישראלי קדום) היו שהזכירו גם צום ביום שישי. בדורות האחרונים הקפידו בעיקר על צום ביום חמישי. בכל חודש צמו בערב ראש חודש, אך לא בשבת. השבת דוחה כל צום ובמידה מסוימת אפילו את צום יום הכיפורים. היו אלו צומות יחידים, כלומר צומות של נזירים, קסים וזקני העדה, בעיקר אלו שיצאו ממעגל העבודה. (~ לעניין צומות יחידים לבדוק פסיקתא דר"כ, כז, ז) ביום הכיפורים צמו מערב עד ערב. בשאר הצומות צמו מבוקר עד ערב, בחלק מהם מבוקר עד לפנות ערב (סביבות השעה 16:00) והיו צומות שהסתיימו לאחר חצות יום; בהתאם ליכולותיו ולצרכיו של הצם. להלן נדון בכל אחד מימי הצומות על פי מקומו בלוח השנה, נפתח בצומות לזכר חורבן המקדש בחודשים תמוז ואב.

צום תמוז

נהגו לצום במשך תשעה ימים ראשונים של חודש תמוז, מלבד ראש חודש ושבת, זכר לחורבן בית ראשון בידי נבוכדנצר מלך בבל. היום העשירי היה יום של שמחה (צִיְרָקָה אֶסְרָת = עשירי ללבנה). היו שהוסיפו עוד שלושה ימי צום; מכיוון שאין צמים בראש חודש, שבת ועשירי לחודש. ימי הצום החלו עם זריחת החמה והסתיימו סמוך לשקיעה. היו שהתנזרו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב אפילו בשעות הערב. צמו מנהיגי העדה, קסים ומבוגרים. אנשים שיצאו לעבודה הסתפקו בצום תשעה בתמוז.

צום אב

נהגו לצום ב-17 הימים ראשונים של חודש אב זכר לחורבן בית המקדש. צום זה נקבע על ידי ישעיהו הנביא לכפר על חטאת מנשה, שסללה את הדרך לחורבן הבית. נימוק אחר לצום זה הוא טבח הכוהנים שהיה בירושלים אחרי החורבן. לא הכל הקפידו בצום ארוך זה. הוא נשמר בעיקר על זקני העדה וחכמיה. הצום בעשרת הימים הראשונים של חודש אב נחשב חמור יותר, ונשמר בהקפדה יתירה על ידי רוב בני העדה. צמו מזריחה עד שקיעה ואף בשעות הערב נמנעו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב. בימים אלו לא התקיימו חתונות. הצום בשבעת הימים הנותרים נשמר בעיקר על ידי זקני העדה וחכמיה ובפחות הקפדה. היו שלא הקפידו לצום עד השקיעה והיו שלא נמנעו מאכילת בשר, ביצים ומוצרי חלב בשעות הערב.⁸⁵

⁸⁵ מקורות לצום תמוז ואב: ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 236; לוצאטו, היהודים הפלשים, עמ' 69-75; נחום, שליחות אל הפלשים, עמ' 137; אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 68-69; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxiv; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 41; שלמאי, מוסיקה, עמ' 51-52; קווירין, צומות, עמ' 503.

מקורות מנהג העדה

כדי להבין כראוי את המקורות למנהג ביתא ישראל בעניין צומות לזכר החורבן, עלינו להקדים ולקבוע האם בני העדה התענו לזכר חורבן בית ראשון או שני. לצורך כך עלינו לקבוע באיזו תקופה ובאלו נסיבות התנתקו ביתא ישראל מכלל עם ישראל.⁸⁶ ובמילים אחרות לקבוע את מוצאם של ביתא ישראל. שאלה זו נדונה רבות וארוכות במחקר ואין מקומה בחיבור העוסק בתיעוד וחקר ההלכה האתיופית.⁸⁷ חקר ההלכה האתיופית עדיין בראשית דרכו. הממצאים שתועדו ונחקרו עד פה מעידים על העדר מוחלט של ספרות חז"ל ממסורת ביתא ישראל. ספרות מדרשי ההלכה והאגדה, המשנה והתוספתא, התלמוד הבבלי והתלמוד הירושלמי; אינם מופיעים לבני העדה. לעומת זאת, מסורות הלכתיות המתועדות בספרות בית שני (ספרות המקרא של ראשית בית שני, הספרים החיצונים, מגילות מדבר יהודה, יוסף בן מתתיהו ופילון האלכסנדרוני) מעלות זיקות רבות וברורות למנהג העדה.⁸⁸ אשר על כן, ניתן לקבוע בזהירות אך במידה רבה של סבירות, שביתא ישראל התנתקו מעם ישראל במהלך תקופת בית שני, תוך שהם נוטלים עימם לגלות מסורות הלכתיות אופייניות לימי בית שני. חותמם האדיר של חז"ל בעיצוב ההלכה היהודית התרחש, כנראה, לאחר שבני העדה כבר יצאו לגלות ולכן לא הוטמע במנהגם. אם נכונים דברינו, הרי שהצומות שנקבעו בביתא ישראל כזכר לחורבן המקדש, נקבעו פְּזָרֹן לחורבן בית ראשון. לקביעה זו, שצמו לזכר חורבן בית ראשון, קשה להציג עדויות ברורות. אגדות ושברי סיפורים שעוברים מדור לדור, משמשים בערבוביה, ולעיתים קרובות סותרים אלו את אלו. קיימת עדות אחת ברורה מתוך מפגשו הראשון של יוסף הלוי עם בני העדה. המפגש התקיים בתאריך 28.12.1867 בכפר שבמחוז וולקייט. הציטוט מתוך: הלוי מסע בחבש, עמ' 33 :

הבטחתי להם, שכל הפלשים בירושלים ובמקומות אחרים בעולם הם לבנים ושלא ניתן להבחין ביניהם ובין יתר התושבים בארצותיהם השונות. השם ירושלים, שנקבתי בו במקרה, שינה כמו במטה קסם את עמדתם של רוב הממאנים להאמין. סקרנות בוערת אחזה פתאום בכל החבורה. 'אה, אתה מגיע מירושלים, עיר הקודש? ראית במו עיניך את הר ציון ואת בית אלוהי ישראל, את בית-המקדש הקדוש? ... עליי להודות שהתרגשתי עמוקות בראותי את הפנים השחורות הללו קורנות לזכר תולדותינו המפוארים. סיפרתי להם, שלפני בואי לחבש ביקרתי בירושלים, ושהעיר ירדה באופן מעציב מגדולתה הקדומה. סיפרתי להם שתושביה היהודים של עיר הקודש היום שרויים במצוקה; שמסגד עומר עומד במקום בית-המקדש העתיק. הם התעצבו לשמע החדשות הללו, מאחר שלא היה להם מושג נכון על מצבה של ארץ-הקודש; מרביתם האמינו שהיא בידיהם של נוצרים רומיים.

⁸⁶ קיימת אסכולה מחקרית שטוענת שביתא ישראל מעולם לא היו חלק מהעם היהודי. לשיטתם ביתא ישראל אינם אלא ענף של הנצרות האתיופית, שהתגבש לכלל עדה מובחנת בין המאות ה-14–16 במהלך תמורות תרבותיות שהתרחשו בכנסייה האתיופית. כפי שהוסבר במבוא, חיבור זה רואה בביתא ישראל קבוצה יהודית שהתנתקה מכלל העם במהלך ימי בית שני וקודם להטמעתה של הלכת חז"ל במנהגו של העם. להפניות ראו בהערה הבאה.

⁸⁷ כמעט כל חיבור שעוסק בביתא ישראל פותח בשאלת מוצא העדה, ראו למשל: אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 4–15; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' ix–xii; ולדמן, יהודי אתיופיה, עמ' 7–8; קפלן, מוצאם; קווירין, התפתחות, עמ' 5–6; סלמון, אתיופיה, עמ' 269–282.

⁸⁸ ראו לכל אורכם של חיבורים אלו: אלבק, היובלים וההלכה; אשכולי, ספר הפלשים וכן בכל חיבורי הקודמים ובחיבור זה.

מתיעוד זה ניתן להבין, שבמחצית המאה ה-19 סברו תושבי וולקייט שהמקדש השני עדיין עומד על תילו. יתכן שבאזורים אחרים ידעו על חורבן בית שני, קשה לדעת. אולם, סיפורים רבים על עולים מאתיופיה שהגיעו לירושלים ונדהמו לגלות שאין בה מקדש, מחזקים את הדיעה שביתא ישראל לא ידעו על חורבן בית שני. מכאן ואילך מניחים אנו, שצומות החורבן בביתא ישראל היו לזכר חורבן בית ראשון.

מקורות לצום תמוז

על פי המתואר במקרא בתשעה לחודש הרביעי (תמוז) הובקעה חומת ירושלים ובכך החל חורבן בית ראשון. מלכים-ב כה 1-4 :

וַיְהִי בַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בַעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוּכַדְרֶאֱצַר מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְכָל חֵילוֹ עַל יְרוּשָׁלַם וַיַּחֲנוּ עָלָיָהּ וַיִּבְנוּ עָלָיָהּ דָּיֵק סָבִיב. וַתְּבֹא הָעִיר בְּמִצּוֹר עַד עֲשָׂתֵי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמֶלֶךְ צְדָקְיָהוּ. **בַּתְּשֻׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיַּחֲזֶק הָרָעַב בְּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לָעַם הָאָרֶץ. וַתִּבְקַע הָעִיר** ...

דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר. הפסוקים שצוטטו אינם מבארים באיזה חודש הובקעה העיר, אולם הדברים מתבארים במקבילות המקרא. ירמיהו לט 1-2 :

בַּשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְצְדָקְיָהוּ מֶלֶךְ יְהוּדָה בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בָּא נְבוּכַדְרֶאֱצַר מֶלֶךְ בָּבֶל וְכָל חֵילוֹ אֶל יְרוּשָׁלַם וַיַּצְרוּ עָלָיָהּ. בַּעֲשָׂתֵי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְצְדָקְיָהוּ **בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי בַּתְּשֻׁעָה לַחֹדֶשׁ** הִבְקַעָה הָעִיר.

הרי בפנינו תאריך מדויק 'בחודש הרביעי (תמוז) בתשעה לחודש', וביתר פירוט בירמיהו נב 1-7 :

בְּן עֶשְׂרִים וְאַחַת שָׁנָה צְדָקְיָהוּ בְּמָלְכוֹ ... וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי ה' ... וַיִּמְרֹד צְדָקְיָהוּ בְּמֶלֶךְ בָּבֶל. וַיְהִי בַשָּׁנָה הַתְּשִׁיעִית לְמָלְכוֹ בַּחֹדֶשׁ הָעֲשִׂירִי בַעֲשׂוֹר לַחֹדֶשׁ בָּא נְבוּכַדְרֶאֱצַר מֶלֶךְ בָּבֶל הוּא וְכָל חֵילוֹ עַל יְרוּשָׁלַם וַיַּחֲנוּ עָלָיָהּ וַיִּבְנוּ עָלָיָהּ דָּיֵק סָבִיב. וַתְּבֹא הָעִיר בְּמִצּוֹר עַד עֲשָׂתֵי עֶשְׂרֵה שָׁנָה לְמֶלֶךְ צְדָקְיָהוּ. **בַּחֹדֶשׁ הָרְבִיעִי בַּתְּשֻׁעָה לַחֹדֶשׁ וַיַּחֲזֶק הָרָעַב בְּעִיר וְלֹא הָיָה לָחֶם לָעַם הָאָרֶץ. וַתִּבְקַע הָעִיר וְכָל אַנְשֵׁי הַמְּלַחְמָה יָבְּרָחוּ וַיֵּצְאוּ מֵהָעִיר לְיָלָה ...**

על מועד הבקעת חומות ירושלים בחורבן בית ראשון מעידים גם תנאים ואמוראים. נחלקו רבי עקיבא ורבי שמעון בן אלעזר בפרשנות הפסוק המפורסם בזכריה ח, יט: 'כֹּה אָמַר ה' צְבָאוֹת צוֹם הַרְבִּיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הָעֶשְׂרִי יִהְיֶה לְבֵית יְהוּדָה לְשִׁשָּׁן וּלְשִׁמְחָה וּלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהָאֵמֶת וְהַשְּׁלוֹם אָהָבוּ'. תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב:

תניא, אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש, ואני אין דורש כמותו. צום הרביעי - זה תשעה בתמוז⁸⁹ שבו הובקעה העיר, שנאמר (ירמיהו נב) בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר... ואמאי קרי ליה רביעי - רביעי לחדשים... ואני איני אומר כן, אלא: צום העשירי - זה חמשה בטבת שבו באת שמועה לגולה שהוכתה העיר, שנאמר (יחזקאל לג) ויהי בשתי עשרה שנה בעשרי בחמשה לחדש לגלותנו בא אלי הפליט מירושלם לאמר הכתה העיר, ועשו יום שמועה כיום שריפה.

עיקר מחלוקתם עוסקת בנסיבות ובתאריך המדויק של צום העשירי. מחלוקת זו אינה מעניינינו כאן. אולם, מפורש בדבריהם ש'צום הרביעי - זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר'. וכן מצאנו דיון מפורט בתלמוד על קביעת המשנה (תענית ד ו): 'חמשה דברים אירעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז... והובקעה העיר'. שני התלמודים שואלים על הסתירה בין התאריך תשעה בתמוז המופיע בנביא ושבעה עשר בתמוז המופיע במשנה, וכל תלמוד משיב בדרכו. תלמוד בבלי מסכת תענית דף כח עמוד ב:

הובקעה העיר בשבעה עשר הוה? והכתיב (ירמיהו נ"ב) בחדש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר, וכתיב בתריה (ירמיהו נ"ב) ותבקע העיר וגו'! - אמר רבא: לא קשיא; כאן - בראשונה, כאן - בשניה. דתניא: בראשונה הובקעה העיר בתשעה בתמוז, בשניה בשבעה עשר בו.

כלומר, בחורבן מקדש ראשון הובקעה החומה בתשעה בתמוז ובחורבן מקדש שני בשבעה עשר בתמוז. המשנה קובעת את הצום לפי חורבן בית שני שהוא החשוב עבורנו וכך נפסק להלכה בשולחן ערוך, אורח חיים סימן תקמט. התלמוד ירושלמי נדרש לאותה סתירה והשיב בדרך אחרת ירושלמי, תענית ד ה, סח ע"ג (מהדורת האקדמיה, עמ' 731):

צום הרביעי זה שבעה עשר בתמוז... והובקעה העיר... והובקעה העיר?! כתיב בתשעה לחדש הובקעה העיר ואת אמר הכין? אמר ר' תנחום בר חנילאי קילקול חשבונות יש כאן... (משל) למלך שהיה יושב ומחשב חשבונות באו ואמרו לו נשבה בנך ונתקלקלו חשבונותיו'.

הדברים מוסברים בתוספות על מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב ד"ה זה: ... 'רוצה לומר דמתוך טרדתם טעו בחשבונם ולא רצה הפסוק לשנות מכמו שהיו סבורים'. כלומר, הן בבית ראשון והן בבית שני הובקעה חומת העיר בשבעה עשר בתמוז. הפסוק 'בתשעה לחדש הובקעה העיר' אינו

⁸⁹ הגרסה בספרי (דברים פרשת ואתחנן פיסקא לא) בתוספתא (סוטה ו י) ובמדרשים נוספים 'זה שבעה עשר בתמוז'.

אלא שיבוש 'קילקול חשבונות' שנובע מצער החורבן. נמצא אם כן, שעד חורבן בית שני, תשעה בתמוז היה תאריך ידוע ומקובל לפריצת חומות ירושלים.

לפי השערתנו יצאו ביתא ישראל לַגְלוֹת במהלך ימי בית שני.⁹⁰ מובן אם כן, ששמרו את מועד התענית שנקבע לזכר הבקעת חומות ירושלים בחורבן בית ראשון; תשעה בתמוז.⁹¹

צום מקדים ומתמשך

הנוהג לצום את כל הימים (חוץ משבת וימי שמחה) מלאחר ראש חודש ועד יום הצום הקבוע, ייחודי לביתא ישראל. כך גם נהגו לצום את עשרת הימים הראשונים של החודש השביעי ועד יום הכיפורים.⁹² (~ לשקול הוספת דיון על מנהג חסידים לצום בעשרת ימי תשובה) את ימי הצום העיקריים - תשעה בתמוז, שבעה עשר באב, יום כיפורים - צמו כולם. ואילו את הצום המקדים צמו יחידים. למנהג מחמיר זה לא מצאנו שום התייחסות מפורשת לא בכתב ולא בעל פה. מקורו של מנהג זה עלום מאיתנו. כהשערה מסופקת נציע את הפירושים הבאים:

צום חודשי

יתכן וביתא ישראל ראו בחודש כולו חודש של צום, ולכן צמו מתחילתו ועד יום הצום העיקרי. לתפיסה מעין זו רמזים במקרא, בספרות חז"ל ובדברי ראשונים ואחרונים, כפי שנראה להלן. לשאלת נציגי העם, האם יש להמשיך ולהתאבל בחודש אב לזכר חורבן בית ראשון גם לאחר בניין בית שני, משיב הנביא זכריה ח 19: 'כֹּה אָמַר ה' צָבָאוֹת צוֹם הַרְבִּיעִי וְצוֹם הַחֲמִישִׁי וְצוֹם הַשְּׁבִיעִי וְצוֹם הַעֲשִׂירִי הֲיֵהָ לְבֵית הַהוֹדָה לְשִׁשּׁוֹן וְלְשִׁמְחָה וְלְמַעֲדִים טוֹבִים וְהֶאֱמַתְּ וְהִשְׁלֹם אֶהְבִּי. נְדִיֵק בְּדַבְרֵי! הַצּוֹמוֹת נִקְרָאִים עַל שֵׁם הַחֹדְשִׁים. כְּלוּמַר לְכָל הַחֹדֶשׁ יֵשׁ מֵהוֹת שֵׁל צוֹם, צוֹם הַרְבִּיעִי (תמוז) צוֹם הַחֲמִישִׁי (אב) וכו'. וכן בדברי חז"ל, תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב:

תניא, אמר רבי שמעון: ארבעה דברים היה רבי עקיבא דורש, ואני אין דורש כמותו. צום הרביעי - זה תשעה בתמוז שבו הובקעה העיר, שנאמר (ירמיהו נב) בחודש הרביעי בתשעה לחדש ויחזק הרעב בעיר ולא היה לחם לעם הארץ ותבקע העיר. ואמאי קרי ליה רביעי - רביעי לחדשים.

הצום נקרא על שם החודש 'רביעי לחדשים'.

הריטב"א (רבי יום טוב בן אברהם אשבילי, ספרד 1250-1330, דיין ופוסק, כתב פירושים לרוב מסכתות התלמוד) שואל מדוע אין אנו מתענים בתשעה בתמוז כזכר לבקיעת החומה בבית ראשון, כפי שמתענים בעשרה בטבת ובשלושה בתשרי, כזכר לאירועי בית ראשון. נצטט בקצרה ובדילוג את תשובתו. חידושי הריטב"א מסכת ראש השנה דף יח עמוד ב

כי קשה היה הדבר שיתענו על הבקיעה הישנה ולא יתענו על החדשה שהיתה חמורה וקשה יותר, וגם היה קשה לגזור שתי תענית בחודש אחד, אלא כיון דשם בקיעה אחת

⁹⁰ על צומות לזכר חורבן בית ראשון בימי בית שני ראו תבורי, מועדי ישראל, עמ' 398-400.

⁹¹ גם בהלכה הקראית הקדומה מתענים בתשעה בתמוז לזכר הבקעת חומת העיר בחורבן בית ראשון. לשיטתם כל מנהגי האבלות לזכר החורבן מתייחסים לחורבן בית ראשון, שהוא ורק הוא מתועד במקרא. ראו: ארדר, הצומות בהלכה הקראית, עמ' 511.

⁹² ראו טבלת חג ומועד, עמ' 7.

היא וגם שתיהן בחדש אחד ... ואפשר עוד לומר שאף נביאים הראשונים שגזרו התענית יודעין היו בחורבן בית שני ולא קבעוהו בתשעה בו דוקא, אלא בחדש זה, שלא מצינו שנקרא אלא צום הרביעי, אבל אין צריך לכך.

הריטב"א משיב שקשה לגזור שתי תעניות בחודש אחד, ואין הגיון לזכור את בקיעת החומות הראשונה ולהתעלם מהשנייה. בשולי תשובתו הארוכה (הציטוט דלעיל חלקי ביותר) הוא רומז לכך, שגזרו על החודש כולו ולא דווקא בתשעה או בשבעה עשר. הביטויים המודגשים בציטוט מלמדים על מהותו של החודש הרביעי כחודש המוקדש לאבל על בקיעת חומות ירושלים. גישה זו מצאה ביטוי מפורש יותר בפירושו של רבי יוסף באב"ד (רב ופוסק גליציה המאה ה-19) לספר החינוך. מנחת חינוך מצוה שא :

והנראה לעניות דעתי ... דדי צומות הללו מדברי קבלה אין נקבע להם יום מיוחד יי טבת או ט' באב וכדומה, רק הדברי קבלה הוא על אלו החדשים דבטבת ותמוז ואב ותשרי מחויבים להתענות בהם יום אחד אבל לא נתייחד יום מיוחד רק איזה יום שרוצה יוכל להתענות רק באלו החדשים וראיה לדבר דבפסוק אינו מבואר איזה יום כלל רק צום הרביעי וצום החמישי וצום העשירי דהיינו החדשים אבל לא באיזה יום ... דהקבלה לא קבעה יום מיוחד כלל רק החדשים ובאיזה יום בחודש שרוצים מתענים, וכן בימי ששון ושמחה באיזה יום שרוצין בחדשים הללו עושין ששון ושמחה.

יתכן שמסורת מעין זו, הרואה את החודש הרביעי כולו מועד נכון לציון בקיעת החומה, עמדה בבסיס המנהג האתיופי של צום מקדים ומתמשך.

חשש וספקות בקביעת היום

לוח השנה של ביתא ישראל נשמר אך ורק בזכרונם של זקני העדה. לא החזיקו בלוח כתוב מסוג כל שהוא. כדי לנהל בעל פה לוח שנה המכיל עשרות מועדים (ימי שמחה וצום, חגים שבועיים, חודשיים ושנתיים, שחלקם מותאמים גם לעונות השנה) היה צורך בסימני זיכרון. לצורך כך ציינו מידי חודש את תאריכי החגים העיקריים כימי שמחה. בכל 10 לחודש ציינו את יום הכיפורים, בכל 12 לחודש את שבועות ובכל 15 את פסח וסוכות.⁹³ חידוש הלבנה היא נקודת זמן ברורה, ששמה כעוגן זיכרון לכל מועדי השנה. וממנה מנו ימים לציון חגי זיכרון אלו. יתכן שהצום המקדים והמתמשך נועד למנוע שכחה של יום הצום העיקרי. מעין אמצעי עזר לזכירת הספירה מחידוש הלבנה ועד יום הצום העיקרי.⁹⁴ לסיכום, חשוב לחזור ולהדגיש, שדברים אלו נכתבים כהשערה מסופקת וללא כל סממן של וודאות.

מקורות לצום אב

לעומת תשעה בתמוז שהוא תאריך ידוע ומופך בתולדות ימי בית ראשון, הרי ששבעה עשר באב הינו תאריך עלום שם. רבות יגעתי וחקרתי להבין את ייחודו של יום זה ולא עלה בידי. שוב ושוב קראתי מילותיו של אהרן זאב אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 68 :

⁹³ ראו טבלה מסכמת בעמ' 7.

⁹⁴ דברים דומים כתב אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 66.

הדבר המפליא ביותר, לכאורה, הוא דבר צומות תמוז ואב ... שנתחלפו להם הימים. תעניותיהם הן י"ז יום באב ותשעה ימים בתמוז. וכדאי הוא סרוס זה שיחקר.

(~ לשקול להוסיף דיון בתאריך החורבן לפי המקרא, חז"ל והקראים) קיימתי שיחות רבות עם מגוון מידענים. רובם לא ידעו להסביר את תאריך 17 באב. לתמיהתי השיבו בקצרה: 'אצלנו לא שואלים שאלות. מה שהקס אומר, עושים!'. פריצת הדרך התרחשה בשיחת טלפון עם קס סמאי מהרט אליאס מראשון לציון בקיץ תשע"ג. הקס הסביר בפשטות. נהגו לצום עשרה ימים בחודש אב זכר לחורבן בית ראשון שהיה, לפי מסורת העדה, בתאריך עשרה באב. כמקובל בעדה, מדובר בצום מזריחה עד שקיעה. צום אב היה חמור יותר. רוב העם צם עשרה ימים. נמנעו מאכילת בשר, דגים ומוצרי חלב, גם בשעות הערב. בשבתות וימי שמחה, כגון: ראש חודש ועשירי לחודש לא צמו. לפיכך רוב בני הקהילה צמו בימים ב-ט באב. בשבת ובעשרה באב, שהוא יום שמחה לזכר יום כיפורים, לא צמו.

קסים, חכמי העדה וזקני העם נהגו מנהג מחמיר יותר. הם הקפידו לצום עשרה ימים בחודש אב. כאשר בוטל יום צום בגלל שבת או יום שמחה השלימו את יום הצום. בדרך זו מסתיימים עשרה ימי צום בתאריך שבעה עשר באב. והרי החשבון המפורט: ימים א, י, יב, טו - ארבעה ימי שמחה האסורים בצום. ועוד שלוש שבתות בהן לא צמים. הכל יחד עולה למניין של שבעה ימי שמחה בהם לא צמו. לכן הוסיפו לעשרה ימי הצום עוד שבעה ימים וכך הגיעו לתאריך שבעה עשר באב.

נסכם בטבלה :

17	16	15	14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
א	ש	ו	ה	ד	ג	ב	א	ש	ו	ה	ד	ג	ב	א	ש	ו
10צ	ש	פסח ⁹⁷	9צ	8צ	שבועות ⁹⁶	7צ	כיפור ⁹⁵	שבת	6צ	5צ	4צ	3צ	2צ	1צ	שבת	ר"ח

השורה הראשונה מציינת את היום בחודש, השורה השנייה את היום בשבוע, והשורה השלישית מונה את ימי הצום (=צום), בדילוג ימי השמחה האסורים בצום. העמודה השמאלית בטבלה מלמדת על הצטברות של עשרה ימי צום (10צ) עד שבעה עשר באב. כאשר חלו רק שתי שבתות ב-17 יום או כאשר הייתה חפיפה בין שבת וימי שמחה הסתיימו עשרה ימי צום במוצאי 16 באב, ולעיתים נדירות אף קודם לכן.⁹⁸ (~) לשקול הוספת דיון על השלמת תעניות ב-בהב).

זברבו סנבת

עם סיום מערכת הצומות הארוכה והמתישה של חודשי תמוז ואב הגיעה זְבִּרְבוּ סְנֵבֶת⁹⁹ (=השבת הרביעית). הכוונה לשבת הרביעית של החודש החמישי, כלומר השבת האחרונה של חודש אב. על ייחודה של שבת זו מספר אנטואן ד'אבדי. ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 234–235 :

החג שנקרא זְבִּרְבוּ פִּירוּשׁ רְבִיעִי (שבת). אומרים זְפָתָח, תַּפְתַּח לִי, זֵאת אומרת, תִּמְחֹל לִי.¹⁰⁰ רק לכוהן הפלשה שהכוהן נידה אותו בקול או לפי הציווי של משה ואהרן. אם הבן אדם מפר את המצווה, מטילים עליו עונש לפני המחילה.

הדברים קשים להבנה. יש לזכור שאנטואן ד'אבדי כתב את ששמע, בכתב סימנים מקוצר (סטנוגרפיה) ורק לאחר מכן כתב את התשובות במלואן. בנוסף לכך, לפעמים ניכר שאינו בקי במנהגים יהודיים אם כי ידיעותיו בתנ"ך מצוינות. מאמרו של אוהב גר לוצאטו, שנכתב על בסיס התייעוד של ד'אבדי, מצטט דבריו ומרחיב מעט בעניינה של שבת זו. לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 51–52 :

זמן רב לא הבנתי למה המילים האלה על הנידוי היו כתובים בקטע המוקדש כולו לחגים ולצומות, כי לא ניחשתי באיזה קשר יכול לקשור את הנידוי עם החג זְבִּרְבוּ. סוף סוף אני חושב שהבנתי את הקשר בין החג לנידוי.

⁹⁵ יום שמחה, זיכרון ליום כיפורים שיש בו שמחת כפרת עוון.

⁹⁶ יום שמחה, זיכרון לשני חגי שבועות, שחלים ביב סיוון וביב כסלו.

⁹⁷ יום שמחה, זיכרון לחג הפסח ולחג הסוכות.

⁹⁸ אוהב גר לוצאטו, מביא בשם אביו, שיתכן שהתאריך המובא במלכים-ב כה 8 'בשבעה לחודש', וזה המובא בירמיהו נב 12 'בעשור לחודש' יצר את השיבוש יז באב (7+10=17). הוא עצמו מרחיק לכת עוד יותר וטוען, בנימה של וודאות, שהתאריכים המובאים בתנ"ך, במלכים-ב ובירמיהו, הם שיבוש של התאריך האמיתי - יז באב. לדבריו, עם ישראל איבד את תאריך חורבן בית ראשון מתוך צער הגדול על חורבן בית שני. אולם ביתא ישראל, שלא שימרו אלא את זיכרון החורבן הראשון, וודאי דייקו בתאריך. אוהב גר מאריך לבסס טענתו בהוכחות ודוגמאות שאין בהן ממש, ולא נאריך בדבריו. ראו: לוצאטו, היהודים הפלשים, עמ' 72–75.

⁹⁹ כך השם המקובל לשבת זו בספרות ובפי המידענים. אך יש שקוראים לשבת זו זְבִּרְבוּ סְנֵבֶת, כפי שנראה מיד להלן אצל, ד'אבדי ולוצאטו.

¹⁰⁰ הערת שוליים במקור: הנוצרים משתמשים בביטוי הזה, ובנימוס, לכוהנים שלהם כשהם פוגשים אותם מחוץ לכנסייה, אפילו בלי הווידוי.

הפלשים מדברים פה על הצורה בה מבקשים מהכוהן את המחילה של הנידוי שקיבלנו מאיזה חטא, כי אם מבקשים את המחילה בַּבְּרָבוּ במילה האתיופית 'יִפְתָּח' (ולא Yifitah) שהפירוש תמחול¹⁰¹ או תשחרר, יש לנו יותר סיכויים לקבל מימים אחרים, כי ביום הזה כל המעשים הטובים יש להם תוצאה מלאה. בַּרְבוּ היא שבת גדולה של חן והודיה, כי זה בשבתות האלה שמי שעושים תפילות או מעשים טובים הם מקבלים מחילה על חטאיהם ... בַּרְבוּ נופל אז בשבת הרביעית של הירח החמישי (אחרי ניסן), וזו גם השבת ה-21 של השנה דתית של הפלשים, כל השנים, חוץ מכמה חריגות, יוצא אותו דבר; השבת ה-21 היא השבת השלישית הגדולה, כמו שאמרת.

דומה שהסבריו של לוצאטו תורמים משמעותית להבנת התיעוד המקוצר של ד'אבדי. השבת הרביעית של החודש החמישי היא שבת מיוחדת במינה. שבת זו מסוגלת במיוחד לחן ולחסד, לסליחה ולמחילה. אדם שנודה על ידי כוהני העדה כתגובה על חטאיו ראוי לו שיבקש מחילה בשבת זו. יש בכוחה של שבת זו לשחרר את האדם מחטאיו יותר מאשר בשאר הימים. אשר על כן ראוי להרבות בתפילות ובמעשים טובים בשבת זו כדי לזכות בסליחה ובמחילה.

בנוסף לכך, שבת זו חלה כמעט תמיד בישבת השביעית השלישית מראשית השנה, כלומר בשבת ה-21 מראש חודש ניסן. בפרק הדין בספירת העומר הרחבנו בעניינה של השבת השביעית בביתא ישראל. כאן, מתוסף נדבך חשוב לדיון. בתוך מחזור של שבע שבתות שביעיות בשנה, שכולן חשובות ומיוחדות; ישנן שבתות בעלי חשיבות מיוחדת. כזו היא השבת הרביעית של החודש החמישי, זַבְרָבוּ סְנָבְת. שבת זו חותמת את מעגל הצומות שנהגו בביתא ישראל לזכר החורבן. הדעת נותנת, שלאחר ימי צום פה רבים הנפש כמהה לשמחה שיש בה מחילה ושחרור מעוונות. שבת זו נחוגה ברוב עם, בתפילות מיוחדות בַּמְסָגִיד ובסעודות שבת דשנות.¹⁰²

¹⁰¹ ההטיה במקור.

¹⁰² ראו גם: פייטלוביץ, מסע אל הפלשים, עמ' 72–73; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxi; שלמאי, מוסיקה, עמ' 52–53.

חודש אלול

חודש אלול נקרא לול בלשונם של ביתא ישראל. חודש זה מקביל, פחות או יותר, לחודש נְהָסִי (נְהָסִי) בלוח השמשי הנוהג באתיופיה. חודש אלול התאפיין בהכנות לקראת הראשון לחודש השביעי ולקראת יום הכיפורים. הירבו בדברי פיוס ומחילה הדדיים. היו שנהגו לצום בעשרת הימים הראשונים של חודש אלול כהכנה לקראת יום הכיפורים, שיחול בעשור לחודש הבא. צום זה נקרא צום אלול. כמוסבר לעיל בצומות רבים, היה זה צום יחידים. צמו נזירים, קסים וזקני העדה. היו גם מבוגרים שהצטרפו לימי הצום. יש שצמו עד השקיעה ויש שהסתפקו בצום עד חצות יום. יש המייחסים את קביעת הצום בתשעת הימים הראשונים של חודש אלול לירמיהו הנביא כאשר אסרוהו, והצום בעשירי באלול כזיכרון ליום כיפור.¹⁰³

בחודש זה או בסמוך לו מציינים במסורת העדה את 'תזכר אברהם' יום פטירתם של אבות האומה: אברהם, יצחק ויעקב. קיים חוסר בהירות לגבי המועד המדויק, כמו גם פער בין יום הפטירה ויום הציון, כפי שנראה להלן. מרבית העדויות ציינו את 28 בנהסי - יומיים לפני הראשון לחודש השביעי, כיום פטירת אבות האומה. ציון זה הוא בלתי אפשרי, שהרי נהסי הוא חודש שמשי והראשון לשביעי תלוי במולד הירח. אשר על כן, לא תמיד יחול 28 בנהסי יומיים לפני הראשון לשביעי. רוב המידענים הסבירו שציון התאריך 28 בנהסי כוונתו לומר יומיים לפני הראשון לשביעי. מכיוון שחודש אלול מקביל, פחות או יותר לנהסי, השתמשו בתאריך 28 בנהסי. גם בכנסייה האתיופית ציינו את פטירת האבות בתאריך זה וסביר שמהם שאלו בני העדה את השימוש בתאריך האתיופי. היו שציינו את 18 בנהסי כיום פטירת האבות והיו שקבעו שהראשון לשביעי הוא יום פטירת האבות. מכל מקום ולרוב הדעות, גם כאשר ציינו את יום פטירת האבות בתאריך כלשהוא במהלך חודש אלול, שבו וערכו תזכר אברהם ביום הראשון לחודש השביעי.¹⁰⁴ בתזכר אברהם, בעלי האמצעים שבקהילה הביאו אל המְסָגִיד לחם קודש ובירה. כאשר המצב הכלכלי אֶפְשֵׁר היו שוחטים בהמה. מטעמי הסעודה חולקו לכל בני הקהילה, לרבות עניים.¹⁰⁵ קוראים בספרים גדלה (=חיי/מפעלות) אברהם, גדלה יצחק וגדלה יעקב. ספרים אלו מצויים בגרסאות שונות במקור היווני של הספרים החיצוניים, תורגמו לערבית ומערבית לגעז. הם עוסקים בסיפורי אגדות על מותם של אבות האומה ועלייתם השמימיה. במקור מופיעים ספרים אלו גם בשמות אחרים: 'צוואת אברהם' או 'גדלה אברהם ויצחק ויעקב'.¹⁰⁶

¹⁰³ ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 235, 237; אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 68; לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 41, 51, 67-68, 75-76; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxii-xxxi.

¹⁰⁴ הנ"ל ועדויות שבעל פה.

¹⁰⁵ פלאד, הפלשים, עמ' 51 ועדויות שבעל פה.

¹⁰⁶ אשכולי, ספר הפלשים, עמ' 97-101; לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' 92-96; קפלן, מחקר הספרות, עמ' 95-98. הספר גדלה אברהם תורגם לצרפתית, ראו: אשכולי, כתבים פלשים.

מקורות מנהג העדה

תיאוריו של המספר המקראי קצרים ותמציתיים. על פי רוב לא יאריך הכתוב בתיאורי זמן ומקום, מחשבות, תכניות או רגשות של גיבוריו. העלילה תימסר לקורא בתיאור תמציתי של פעולות גיבוריה. מסורות פרשניות של ספרות בית שני וחז"ל משלימות את פרטי העלילה ומציגות בפנינו תמונה מלאה.

צום אלול

פעמים מספר הושלך הנביא ירמיהו אל בית האסורים. ירמיהו לב, א-ג:

הדבר אשר היה אל ירמיהו מאת ה' בשנה העשרית לצדקיהו מלך יהודה היא השנה שמנה עשרה שנה לנבוכדנאצר. ואז חיל מלך בבל צרים על ירושלים וירמיהו הנביא היה כלוא בחצר המטרה אשר בית מלך יהודה. אשר כלאו צדקיהו מלך יהודה לאמר מדוע אתה נבא לאמר כה אמר ה' הנני נתן את העיר הזאת ביד מלך בבל ולכדה.

וכן בירמיהו פרק לו, יב-טז:

ויצא ירמיהו מירושלם ללכת ארץ בנימן לחלק (=להיבלע) משם בתוך העם. ויהי הוא בשער בנימן ושם בעל פקדת ושמו יראיה בן שלמיה בן חנניה ויתפש את ירמיהו הנביא לאמר אל הכשדים אתה נפל. ויאמר ירמיהו שקר אינני נפל על הכשדים ולא שמע אליו ויתפש יראיה בירמיהו ויבאהו אל השרים. ויקצפו השרים על ירמיהו והכו אתו ונתנו אותו בית האסור בית יהונתן הספר כי אתו עשו לבית הפלא. כי בא ירמיהו אל בית הבור ואל החניות וישב שם ירמיהו ימים רבים.

וכן בירמיהו לח, ו: 'ויקחו את ירמיהו וישלכו אתו אל הבור מלכיהו בן המלך אשר בחצר המטרה וישלחו את ירמיהו בחבלים ובבור אין מים כי אם טיט ויטבע ירמיהו בטיט'. התיאורים המפורטים משקפים נכוחה את יחסם האכזרי של המלך ושריו אל נביא. הדברים אירעו כשנה לפני חורבן בית ראשון אך בשום מקום אין רמז ליום ולחודש. ביתא ישראל שימרו מסורת, שמעשים אלו אירעו בראשית חודש אלול. אין בידנו מקור לקביעה זו ואף חכמי העדה לא ידעו לבסס תאריך זה. יתכן שתיאורי הפגיעה האכזרית של המלך ושריו בנביא ירמיהו, הנושא אליהם את דבר ה' ומנסה בכל כוחו להצילם ממוות; הביאו לכך, בדרך שנעלמה מעינינו, שייחסו לנביא הכלוא את קביעת תשעה ימי צום, בראשית חודש אלול. כנראה שגם הסמיכות לחודש השביעי וליום הכיפורים יצקו תוכן של תענית, זיכוד, סליחה ומחילה לימים אלו.

מקורות לתזכר אברהם

התורה אינה מוסרת לנו את תאריך פטירת אבות האומה. מחבר היובלים מתאר בהרחבה את פטירת אברהם. מתיאוריו עולה שאברהם אבינו נפטר בטז סיוון; יום לאחר חג השבועות, שחל לשיטתו של מחבר היובלים בטו סיוון. נצטט בדילוגים נרחבים מספר היובלים פרקים כב-כג (מהדורת כהנא, עמ' רסד-רסו):

ויהי בשבוע הראשון ביובל הארבעים וארבעה בשנת שתים, היא השנה אשר בה מת אברהם, ויבואו יצחק וישמעאל מבאר שבע לחוג את חג השבועות והוא חג הביכורים אל אברהם אביהם, וישמח אברהם כי באו שני בניו ... ויאכל וַיִּשְׂתֶּ ויברך ... וַיְכַל לצוותו ולברכו. וישכבו שניהם יחדיו במיטה אחת, וישן יעקב בחיק אברהם אבי אביו ... וַיִּשָּׁם את שתי אצבעות יעקב על עיניו, ויברך את אלוהי האלוהים, ויכס פניו וישלח רגליו וישן שנת עולם ויאסף אל אבותיו ... וייקץ יעקב משנתו והנה קר אברהם כקרח, ויאמר אבי אבי ואין עונה וידע כי מת אברהם.

ספר היובלים מביא תיעוד ראשון לתאריך פטירתו של אברהם. מחבר היובלים מייחס לאבות האומה שמירה מלאה של כל מצוות התורה, גם אלו שניתנו לראשונה בסיני. היובלים כורך את תיאור פטירת אברהם עם חג הביכורים. חז"ל לא התייחסו לתאריך זה ונחלקו בתאריך לידתם ופטירתם של אברהם, יצחק ויעקב. תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף י ע"ב-יא ע"א:

תניא, רבי אליעזר אומר ... בתשרי נולדו אבות, בתשרי מתו אבות ... רבי יהושע אומר ... בניסן נולדו אבות, בניסן מתו אבות ... רבי אליעזר אומר: מנין שבתשרי נולדו אבות - שנאמר (מלכים א ח) ויקהלו אל המלך שלמה כל איש ישראל בירח האתנים בחג - ירח שנולדו בו איתני עולם ... רבי יהושע אומר: מנין שבניסן נולדו אבות - שנאמר (מלכים א ו) ויהי בשמונים שנה וארבע מאות שנה לצאת בני ישראל מארץ מצרים בשנה הרביעית בחדש זיו - בירח שנולדו בו זיותני עולם.

לדעת רבי אליעזר בתשרי (ירח איתנים) נולדו ונפטרו האבות ואילו לדעת רבי יהושע בניסן (ירח זיו). כאשר מציין הכתוב חודש ללא יום, כוונתו לראש החודש, כגון: (שמות יט, א): 'בחודש השלישי באו מדבר סיני'; ראש חודש סיוון.¹⁰⁷ כפי שראינו במקומות רבים, רבי אליעזר מתאפיין בשימור הלכות קדומות,¹⁰⁸ ואף כאן שיטתו תואמת את מנהג ביתא ישראל- בתשרי נולדו אבות. חשוב לציין, שאף שספר היובלים מוכר היטב בביתא ישראל, ורבות מהלכותיו קויימו בקרב העדה הלכה למעשה; מנהגם בכל הקשור לתזכר אברהם קרוב יותר לחז"ל מאשר ליובלים. שהרי למנהגם תזכר אברהם קשור לראשון לשביעי ולא לחג השבועות.

¹⁰⁷ ראו בבבלי, שבת פו ע"ב ושאר מפרשים לפסוק.

¹⁰⁸ גילת, משנתו של רבי אליעזר.

אין חולק על כך שיום פטירתם של האבות הוא יום הולדתם. כך בהמשך הסוגייה, שם :

מאן דאמר בניסן נולדו - בניסן מתו. מאן דאמר בתשרי נולדו - בתשרי מתו. שנאמר (דברים לא) ויאמר אלהם בן מאה ועשרים שנה אנכי היום. שאין תלמוד לומר היום, ומה תלמוד לומר היום - היום מלאו ימי ושנותי, ללמדך שהקדוש ברוך הוא יושב וממלא שנותיהם של צדיקים מיום ליום מחדש לחדש, שנאמר (שמות כג) את מספר ימיך אמלא.

מתיאור פטירתו של משה לומדים שהקב"ה משלים ימיהם של צדיקים. כלומר, קובע יום מותם ביום לידתם. התלמוד הירושלמי מחזק את שיטת רבי אליעזר, שבתשרי נולדו האבות. מסכת ראש השנה פרק א הלכה ב (מהדורת האקדמיה, עמ' 664): 'בירח האיתנים שבו נולדו אבות מתו אבות נפקדו אימהות'. גם המדרש הארצישראלי תומך בדעת רבי אליעזר. פסיקתא רבתי, הוספה א פיסקא ג - שובה ישראל (מהדורת איש שלום, עמ' ~):

כתיב עמד וימודד ארץ ראה ויתר וגוי (חבקוק ג' ו') תניא א"ר שמעון בן יוחי מלמד שמדד הקדוש ברוך הוא את כל בני אדם ולא מצא אדם נאה שיצאו ישראל ממצרים על ידו אלא משה רבינו ... מדד הקדוש ברוך הוא את כל האומות ולא מצא אומה שלימה שהיא ראויה לקבל את התורה אלא ישראל ... מדד את החודשים ולא מצא חודש נאה לסליחה ולכפרה כחודש תשרי שבו נולדו אבות העולם, וכל העושה בו תשובה צדקתו מסייעתו לכך נאמר עמד וימודד ארץ.

כך מוסברת בפסיקתא רבתי חשיבותו של חודש תשרי. הולדת האבות בראש החודש השביעי עיצבו אותו כיום הראוי לסליחה ולכפרה. מסורות אלו היו ידועות לביתא ישראל כמסורות שבעל פה. על פיהם נקבעו הימים הסמוכים לראשון לחודש השביעי ואף יום החודש עצמו כמועד ראוי לתזכר אברהם. על אף שהשם הנפוץ למועד זה הוא 'תזכר אברהם' ציינו כל המידענים, שהאזכרות הנערכות ביום זה מכוונות אל שלושת האבות – אברהם יצחק ויעקב.

הראשון לחודש השביעי

מהות היום

במנהגה של ביתא ישראל היום הראשון לחודש השביעי, א' בתשרי, אינו ראש השנה. כמוסבר לעיל בהרחבה, בפרק העוסק בחג הפסח, חודש ניסן הוא הראשון לחודשי השנה, ככתוב בשמות יב, א: 'הַחֹדֶשׁ הַזֶּה לְכֶם רֵאשִׁית חֹדְשֵׁי שָׁנָה', ראשון הוא לְכֶם לְחֹדְשֵׁי הַשָּׁנָה. ראש חודש ניסן הוא יום ראשית השנה, וחג הפסח הוא חג ראשית השנה.

הראשון לשביעי נקרא 'בְּרֵהוּן סְרָאקָא' (= זריחת האור). ביום זה לפי מסורת העדה נברא העולם ואור שבעת הימים – האור שנברא ביום הראשון במאמר ה'. יום זה מסוגל ביותר לשפע אור כמאמר הנביא ישעיהו ל, כו: 'וְהָיָה אֹרֶךְ הַלְבָבָהּ כְּאֹרֶךְ הַחֲמָה וְאֹרֶךְ הַחֲמָה יְהִי שְׂבַעֲתַיִם כְּאֹרֶךְ שְׂבַעֲתַיִם הַיָּמִים'. כזכור, עונות השנה באתיופיה הפוכות מישראל. אשר על כן 'בְּרֵהוּן סְרָאקָא' מסמל את ראשית האביב ובואו של הקיץ המאופיינים בשפע אור. ביום זה עקד אברהם את יצחק בנו על גבי המזבח. מכוח אמונתו של אברהם ומסירות נפשו אור גדול בא לעולם. בימים עָבְרוּ ובתפילות העדה נקרא החג 'בְּעַל מִטְקָא' (= חג התופים). נראה ששם זה משמר את הביטוי המקראי (במדבר כט, א): 'יום תרועה'. אולם, הכנת השופר והתקיעה בו לא היו ידועים ולא נהגו בביתא ישראל. כנהוג בכל המועדים, חוץ משבת ויום כיפור, ובמיוחד בחג זה נהגו ללוות את התפילות במגוון כלי נגינה.

סדר היום

החג נמשך יום אחד. כמקובל בשבתות ובחגים מכבסים, רוחצים ומיטהרים מבעוד יום. מכינים סעודות חג משובחות. לא היו מאכלים מיוחדים לחג זה. לעת ערב עולים אל המִסְגִּיד לתפילות חג ארוכות שנמשכות שעות רבות ומלוות בכלי נגינה. לאחר התפילה יורדים לסעודת חג בבתיים. למחרת משכימים בעלות השחר קודם אור ראשון לתפילות החג בִּמְסָגִיד. התפילות נמשכות שעות ארוכות, מסביבות שעה ארבע לפנות בוקר ועד סמוך לשעות הצהריים, בסביבות שעה אחת עשרה. לא כל בני העדה נטלו חלק בכל שעות התפילה. בדרך כלל התחילו את התפילות הקסים וזקני העדה, ושאר בני העדה הצטרפו בהמשך.¹⁰⁹ התפילות כמקובל בלשון געז ובהן פרקי תפילה ופרקים רבים מספר תהילים. תוכן התפילות מותאם לאירועים, שלפי מסורת העדה, חלו בראשון לחודש השביעי: בריאת העולם, לידה ופטירה של אבות האומה ועקידת יצחק.

תזכר אברהם

ביום זה נולדו ונפטרו אבות האומה: אברהם, יצחק ויעקב. התפילות נקראות על שם האב הראשון, אברהם, אך כוללות את כולם. מזכירים את מעשה האבות, צדקתם ומבקשים שזכותם תעמוד לנו לעד. כמוסבר לעיל, בפרק העוסק בחודש אלול, יש מסורות שונות לתאריך פטירת אברהם, אך לכל הדעות נהגו לציין בתפילות בְּרֵהוּן סְרָאקָא את תזכר אברהם.

¹⁰⁹ ראו זיו, הלכות שבת, עמ' 75 ואילך.

הנגינה בתפילות ביתא ישראל

העדרה של תקיעת השופר, שהיא מצווה מדאורייתא, והשימוש הנרחב בכלי נגינה בשונה מהמקובל בשאר קהילות ישראל, מחייב מבט רחב יותר לנושא זה. כידוע שירת הלויים ונגינתם תפסה מקום מרכזי בעבודת המקדש. אולם, עם חורבן הבית לא הועתקו השירה והנגינה אל בתי הכנסת ואף נאסרו בבתי המשתה כזכר לחורבן.¹¹⁰ כנראה שפריחת השירה והנגינה בכנסיות הנוצריות הובילה להדרתם מבתי הכנסת, כדברי רש"י על הפסוק בדברים טז, כב: 'וְלֹא תִקְרָא לְךָ מִצֶּבֶה אֲשֶׁר שָׁנָא ה' אֱלֹהֶיךָ' - רש"י: 'ואף על פי שהיתה אהובה לו בימי האבות עכשיו שנאה, מאחר שעשאוהו אלו חק לעבודה זרה'.¹¹¹ ביתא ישראל לא נמנעו משירה בליווי מוסיקלי במקסימום. יתר על כן, השירה והנגינה נתפסו כחלק מכבד ומהותי בתפילות החג והמועד. היטיב לתאר נושא זה רון אתר, שהקדיש מחקרים רבים למוסיקה של ביתא ישראל. הציטוט מתוך סלמון, קהילות ישראל, עמ' 98:

ייחודה של תפילת יהודי אתיופיה הוא בקשר הבלתי ניתק, שבין שני מרכיביה - הטקסט והלחן. בתפילה זו קשה למצוא טקסט אשר איננו מושר, יותר מכך, התפילה איננה יכולה להתבצע בלי שני מרכיבים אלה יחד. כלומר, הקס איננו יכול להיזכר בתפילה מסוימת מבלי שהוא שר את מנגינתה (הקרויה זַמְה), והיפוכו של דבר - הקס איננו יכול להיזכר במנגינת תפילה מסוימת בלי הטקסט המדויק שלה (הקרוי קְלוֹץ).

החיבור בין הטקסט והמוסיקה הוא כה חזק, בתפילת יהודי אתיופיה עד שקשה לדבר בה על פיסוק מוסיקלי עצמאי, פיסוק זה נובע בעיקר מהחלוקה הטקסטואלית של התפילה. יותר מכך, אופן הביצוע המוסיקלי של תפילות השבת והחגים קשור באופן ישיר גם הוא לחלוקה זאת: בחגים ובמועדים התפילה מתקדמת תוך התחלפות בין חלקים קצרים, שווים באורכם, המושרים על ידי קס אחד (או שניים), וחלקים קצרים דומים במשכם המושרים על ידי קבוצת קסים המתפקדים כמענה מקהלתי לשירת הקס הבודד.

השירה, שהייתה חלק בלתי נפרד מהתפילה, לוותה בכלי נגינה. שם, עמ' 100:

השימוש בכלי נגינה ייחודי לתפילה של יהודי אתיופיה. זאת העדה היהודית היחידה אשר נתנה לכלי הנגינה תפקיד בביצוע של התפילה, ואף הקצתה להם מקום מיוחד בבית התפילה (בחלק המרכזי המקודש, בין אביזרי התפילה וספרי הקודש). כלים אלו היו מיועדים לשימוש בתפילה בלבד ואסור היה לנגן בהם בכל הקשר אחר ... הקסים קשרו את נוכחות כלי הנגינה בתפילה בכתוב בתהילים קמט, ג: 'הֲלֹלוּ שְׁמוֹ בְּמַחֹל בְּתֵף וְכִנּוֹר וְזַמְרוּ לוֹ, וְכֵן שֵׁם קִנִּי, ג-ד: 'הֲלֹלוּהוּ בְּתִקְעַת שׁוֹפָר הֲלֹלוּהוּ בְּנֶבֶל וְכִנּוֹר. הֲלֹלוּהוּ בְּתֵף וּמַחֹל הֲלֹלוּהוּ בְּמִנִּים וְעוּגָבִי.'

¹¹⁰ בבלי, ברכות לא ע"א; רמב"ם, תעניות ה יד; שולחן ערוך, אורח חיים תקס ג.

¹¹¹ על פי ספרי דברים, פרשת שופטים פיסקא קמו.

את התפילות ליוו בעיקר שלושה כלים :

נגרית - תוף דמוי חבית, עשוי חרס, סגור משני צדדיו בעור פרה. השם 'נגרית' נגזר מן הפועל 'נגרה' שמשמעותו 'לדבר'. תפקיד הנגרית, לפי הכהנים, הוא לפתוח את הלב ולפרש את הטקסט. קצ'ל - גונג דמוי צלחת בגדלים שונים, עליו מכים במקל מתכת קטן המעוקל בקצהו. הקצ'ל נקרא גם מָטָק. משמעות המילה קצ'ל היא 'להתאים', והיא מרמזת על תפקידו הריתמי (תמונה 26). תפילות הקסים בחג הפסח, אוזבה 1963. ראשון מימין מתופף בנגרית, שני משמאל מקיש בקצ'ל. תמונה 27. קס מקיש בקצ'ל ולמרגלותיו נגרית).

צַנְצַל - סוג של סיסטרום מתכתי הבנוי מידידת ומסגרת מתכת. בתוך המסגרת מתוחים מוטות מתכת ועליהם תלויים עיגולי מתכת דקים, המתחככים זה בזה עם תנועת היד. הנגינה בצַנְצַל ובקצ'ל נעשית בו זמנית (תמונה 28).

קָבְרו - תוף דומה לנגרית אך קטן יותר. מנגנים בקברו בחתונות ובאירועים שמחים אחרים. כמו כן, הוא עשוי לשמש בתפילות במקרים בהם חסר נגרית (תמונה 29).

בנוסף לכלים אלו משתמשים הכהנים גם במוטות וברקיעת רגליים להכתבת קצב התפילה (תמונה 26). הנגינה בכלים מעניקה לתפילות כבוד וחשיבות. אולם, בהעדר כלי נגינה או בקיאים במלאכת הנגינה, התקיימו התפילות בלעדיהם.¹¹²

¹¹² להרחבה ראו: סלמון, קהילות ישראל, עמ' 95-102; ויקיפדיה, 'שירת הקודש של ביתא ישראל'. בסוף הערך סרטון של ynet 'שומר מסורות' ובו קטעי תפילה מוסיקליים בליווי מגוון כלי נגינה; שלמאי, מוסיקה, עמ' 71 ואילך.

מקורות מנהג העדה

במקרא

בתורה מוצאים אנו את הראשון לחודש השביעי כיום חג. חג זה כולל שבתון, זכרון תרועה, יום תרועה, מקרא קודש ומערך קורבנות מיוחד ליום זה (ויקרא כג, כג-כה; במדבר כט, א-ו). התורה אינה רואה בראשון לשביעי את חג ראשית השנה ולא יום דין. מאוחר יותר, בראשית ימי הבית השני, מתואר הראשון לשביעי כיום בו החלה עבודת הקורבנות. עזרא ג, א-ו:

וַיִּגַע הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָרִים וַיֹּאסְפוּ הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד אֶל יְרוּשָׁלַם. וַיָּקָם יְשׁוּעַ בֶּן יוֹצָדָק וְאַחֵיו הַכֹּהֲנִים וַיִּזְבְּלוּ בֶן שָׁאֲלֻתִיאל וְאַחֵיו וַיִּבְנוּ אֶת מִזְבַּח אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל לְהַעֲלוֹת עָלָיו עֹלוֹת כְּכַתוּב בְּתוֹרַת מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים. וַיִּכְנֹנוּ הַמִּזְבֵּחַ עַל מְכוֹנֵתָיו כִּי בְּאִימָה עָלִיהֶם מַעֲמֵי הָאֲרָצוֹת וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלוֹת לַה' עֹלוֹת לְבָקָר וְלָעֶרֶב. וַיַּעֲשׂוּ אֶת חַג הַסְּפֹת כְּכַתוּב וְעֹלֹת יוֹם בְּיוֹם בְּמִסְפָּר כְּמִשְׁפַּט דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ. וְאַחֲרֵי כֵן עֹלֹת תְּמִיד וְלֶחֶטְאִים וְלִכְל מוֹעֲדֵי ה' הַמְקֻדָּשִׁים וְלִכְל מִתְנַדֵּב נִדְבָה לַה'. מִיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הִחֲלוּ לְהַעֲלוֹת עֹלוֹת לַה' וְהִיכַל ה' לֹא יָסַד.

עם כניסתו של החודש השביעי (ויגע החודש השביעי) מתכנסים עולי שיבת ציון לירושלים. הם מקדימים את בניית המזבח ועבודת הקורבנות להשלמת בניין המקדש. מפסוקים אלו נראה שהקרבנות הראשון לשביעי היא הכנה לחג הסוכות, שהוא, כך נראה בפרקנו, החג המרכזי, ומועדו באמצע החודש השביעי. לכך נאמר: 'וַיַּעֲשׂוּ אֶת חַג הַסְּפֹת כְּכַתוּב וְעֹלֹת יוֹם בְּיוֹם בְּמִסְפָּר כְּמִשְׁפַּט דְּבַר יוֹם בְּיוֹמוֹ', ועוד קודם לכן: 'מִיּוֹם אֶחָד לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי הִחֲלוּ לְהַעֲלוֹת עֹלוֹת לַה'". רוצה לומר, הקורבנות מתחילים בראשון לחודש אך החג העיקרי הוא, בדומה לפסח, באמצע החודש.¹¹³ בספר נחמיה מתואר הראשון לשביעי כיום של מקרא קודש; התאספות חגיגת לקריאה בכתבי הקודש. נחמיה ז, עב - ח, י (בדילוגים):

וַיִּגַע הַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּעָרֵיהֶם. וַיֹּאסְפוּ כָל הָעָם כְּאִישׁ אֶחָד אֶל הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר הַמַּיִם וַיֹּאמְרוּ לְעֹזְרָא הַסֹּפֵר לְהִבְיָא אֶת סֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר צִוָּה ה' אֶת יִשְׂרָאֵל ... וַיִּקְרָא בּוֹ לִפְנֵי הָרְחוֹב אֲשֶׁר לִפְנֵי שַׁעַר הַמַּיִם מִן הָאֹזֶר עַד מַחְצִית הַיּוֹם נֶגֶד הָאֲנָשִׁים וְהַנְּשִׂאִים וְהַמְּבִינִים וְאֲזָנִי כָל הָעָם אֶל סֵפֶר הַתּוֹרָה ... וַיֹּאמֶר נְחֻמְיָה הוּא הַתְּרַשֵּׁתָא וְעֹזְרָא הַכֹּהֵן הַסֹּפֵר וְהַלְוִיִּם הַמְּבִינִים אֶת הָעָם לְכָל הָעָם הַיּוֹם קִדְּשׁ הוּא לַה' אֱלֹהֵיכֶם אֵל תִּתְאַבְּלוּ וְאַל תִּבְכּוּ כִּי בּוֹכִים כָּל הָעָם כְּשִׁמְעֵם אֶת דְּבַרֵי הַתּוֹרָה. וַיֹּאמֶר לָהֶם לְכוּ אֲכֹלוּ מִשְׁמַנִּים וּשְׂתוּ מִמֵּתֻקִּים וְשִׁלְחוּ מְנוֹת לְאִין נְכוֹן לוֹ כִּי קְדוֹשׁ הַיּוֹם לְאֲדִינֵנוּ וְאַל תַּעֲצֹבוּ כִּי חֲדוֹת ה' הִיא מְעֻזָּכֶם.

בראשון לשביעי נאסף כל העם לשמוע את עזרא הסופר קורא בספר תורת משה. העם מגיב לקריאה בתורה בבכי ובאבל ספונטאני, אך מנהיגי העם אוסרים את התענית וקוראים לאכול משמנים, לשתות ממתקים ולשמוח ביום זה 'כִּי חֲדוֹת ה' הִיא מְעֻזָּכֶם'. נמצא אם כן, שבמקרא

¹¹³ ליכט, מועדי ישראל, עמ' 107.

הראשון לשביעי הוא יום חג של תרועה, קורבנות והתאספות העם להאזין לקריאה בתורה מפי מנהיגיו.

בספרות בית שני

בדומה לספרות המקרא גם בספרות בית שני, הראשון לשביעי אינו ראש השנה ואינו יום דין. יוסף בן מתתיהו מזכיר מועד זה בקיצור נמרץ, תוך התייחסות רק לתוספת הקורבנות.¹¹⁴ בספר היובלים מוצאים התייחסות ענפה למועד הראשון לשביעי. מחבר היובלים קובע ארבעה ימי זיכרון בשנה. יובלים ו 23 (מהדורת כהנא, עמ' לח): 'והאחד לחודש הראשון והאחד לחודש הרביעי והאחד לחודש השביעי והאחד לחודש העשירי ימי זיכרון הם וימי מועד הם בארבע תקופות השנה כתובים וקיימים הם לעדות לעולם'. ימים אלו מחלקים את השנה הארצישראלית לארבע תקופות:

א. אחד לחודש הראשון – יום שוויון בין אורך היום והלילה – תקופת האביב.

ב. אחד לחודש הרביעי – היום הארוך בשנה – תקופת הקיץ.

ג. אחד לחודש השביעי – יום שוויון – תקופת הסתיו.

ד. אחד לחודש העשירי – היום הקצר בשנה – תקופת החורף.

חלוקת השנה לארבע תקופות שוות, בנות 91 יום כל אחת, היא מיסודות לוח 364 שמקובל על מחבר היובלים ונהג גם בקומראן.¹¹⁵ ימים אלו תואמים את עונות השנה הארצישראליות ומחבר היובלים קובע אותם כחגי זיכרון לאירועים שונים בשנת המבול. יובלים ו 26: 'ובאחד לחודש השביעי נפתח כל פי מעמקי הארץ ויחלו המים לרדת אל תהום תְּהוֹתָהָּ'. נמצא שהראשון לשביעי מתואר ביובלים כיום תחילת המבול; יום בו נפרע הבורא מכל באי עולם על חטאיהם. עשרה דורות מאוחר יותר, מקבל יום זה משמעויות שונות לחלוטין. היובלים יב 15-29, בדילוגים רבים (מהדורת כהנא, עמ' נא-נב):

ויצא תרח מאור כשדים הוא ובניו ללכת ארצה הלבנון וארצה כנען, וישב בחרן וישב אברם עם תרח אביו ... ויהי בשבוע השישי בשנה החמישית בו ויקם אברם וישב בלילה **בראש החודש השביעי** להביט בכוכבים מהערב עד הבוקר, לראות מה יהיה מעשה השנה בגשמים ... ויבוא דבר בלבו ויאמר ... **הכל ביד ה'** ולמה אני חוקר. ברצונו ימטיר ערב ובוקר וברצונו יוריד טל והכל בידו הוא ... **אתה לבדך לי אלוהים** ... ובך ובעבודתך בחרתי ... והנה נשלחו דברי ה' אליו בידי לאמור **קום לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך** ואעשך בארץ גדולה לגוי גדול ורב ... וידבר עם אביו ויגד לו כי יצא מחרן ללכת ארצה כנען ... ויאמר לו תרח אביו לך בשלום.

שני אירועים מכוננים בחייו של אברהם מתוארכים לראשון לשביעי; קבלת ה' לאלוהים והיציאה אל הארץ המובטחת. אירועים אלו הם אבני דרך מרכזיים בחיי אברהם ובחיי האומה הישראלית.

¹¹⁴ קדמוניות היהודים ג 239, מהדורת שליט, עמ' 97.

¹¹⁵ בן דב, לוח 364.

יתכן שמנהג ביתא ישראל להציב את דמותו של אברהם במרכז 'בְּרֵהוּן סְרָאקָא', ולכנות את החג גם 'תזכר אברהם'; נובעים מקביעתו של מחבר היובלים, שבמועד זה יצא אברהם לדרך חדשה הן מבחינה רוחנית והן מבחינה גיאוגרפית. דרך שהובילה להקמת עם ישראל בצביונו המיוחד. בכתבי פילון האלכסנדרוני מופיע הראשון לשביעי כחג השופרות. על החוקים לפרטיהם ב 188 (מהדורת נטף, כרך ג, עמ' 60):

בהמשך החגים בא ראש החודש הקדוש,¹¹⁶ שבו נוהגים, עם העלאת הקורבנות בבית המקדש, להריע בשופר, ומשום כך הוא מכונה נכונה 'חג השופרות'... הזכרת הנס, מעשה הפלאים, שהיה בזמן שדברות התורה נאמרו מפי הגבורה.

פילון קושר חג זה למעמד הר סיני באמצעות השופר. לקול השופר תפקיד מרכזי במעמד הר סיני. שמות יט, טז: 'וַיְהִי בַיּוֹם הַשְּׁלִישִׁי בְּהֵיט הַבֶּקֶר וַיְהִי קֹלֶת וּבְרָקִים וְעָנָן כָּבֵד עַל הָהָר וְקוֹל שֹׁפָר חָזַק מְאֹד וַיִּחַרְדוּ כָּל הָעָם אֲשֶׁר בְּמַחֲנֵהוּ'. כך נקשרים, לשיטתו של פילון, הראשון לשביעי – חג השופרות, עם מתן תורה. הכינוי הפילוני 'חג השופרות' יוצר דמיון מפתיע ל'בְּעַל מְטָקָא' (חג התופים) של ביתא ישראל, על אף שכזכור, לא נהגה תקיעת שופר בביתא ישראל.¹¹⁷ בנוסף לכך חשוב לציין, שלקריאת עשרת הדיברות מקום מרכזי בביתא ישראל. בכל התכנסות של מצווה; שבת, חג, מועד וכל טקס דתי, נהגו לקרוא את עשרת הדיברות. ידיעת עשרת הדיברות בעל פה היא חובה בסיסית של כל בן העדה, אותה שיננו השכם והערב, מגיל צעיר מאוד. כמובן שגם בְּרֵהוּן סְרָאקָא קראו את עשרת הדיברות.

¹¹⁶ יהודי מצרים קראו לראש החודש השביעי 'ראש החודש הקדוש'. ראו פילון, על החוקים לפרטיהם א 180, מהדורת נטף, כרך ב, עמ' 268.

¹¹⁷ שטרן, נדודים, עמ' 190, מכנה חג זה: 'חג החצוצרות'.

בספרות חז"ל

בכל הקשור למועד הראשון לחודש השביעי, חז"ל בוראים בריאה חדשה יש מאין. הם עומסים על יום זה מגוון רחב של אירועים שאין להם רמז במקרא, ומעצבים תוכן ייחודי לחג הראשון לשביעי. הכינוי המקראי 'יום תרועה' או 'זכרון תרועה' מתפרש על פי מסורת חז"ל כסמל להמלכת ה' בעולם. בדומה לטקסי המלכה אנושיים המלווים בתקיעות שופר, וכמוזכר במדבר כג, כא: 'ה' אֶלְהֵינוּ עִמּוֹ וְתִרְוַעַת מִלֶּךְ בּוֹ'. התקבלה להלכה דעתו של רבי אליעזר שביום זה נברא האדם¹¹⁸ ובכך נסללה הדרך לקבוע מועד זה כיום דין לכל באי עולם. משנה מסכת ראש השנה פרק א משניות א-ב (בדילוגים):

באחד בתשרי ראש השנה לשנים ... בארבעה פרקים העולם נידון ... בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון שנאמר (תהלים ל"ג) היוצר יחד לבם המבין אל כל מעשיהם.

הגמרא כדרכה שואלת: 'למאי הלכתא? איזו הלכה נלמדת מהקביעה שאחד בתשרי הוא ראש השנה לשנים? ומשיבה בקצרה: 'לדין', כלומר ראש השנה הוא יום הדין לאדם.¹¹⁹ וכך נאמר במפורש בתלמוד הבבלי מסכת ראש השנה דף טז עמוד א: 'אדם נידון בראש השנה וגזר דין שלו נחתם ביום הכפורים'. חז"ל ממשיכים ומייחסים ליום זה מגוון רחב של אירועים. תלמוד בבלי מסכת ראש השנה דף י ע"ב – יא ע"א:

תניא, רבי אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם, בתשרי נולדו אבות, בתשרי מתו אבות, בפסח נולד יצחק, בראש השנה נפקדה שרה רחל וחנה, בראש השנה יצא יוסף מבית האסורין, בראש השנה בטלה עבודה מאבותינו במצרים, בניסן נגאלו, בתשרי עתידין ליגאל.

דברי הברייתא 'בתשרי נברא העולם', מוסבים במדרש האגדה לאדם דווקא. ויקרא רבה (וילנא) פרשת אמור פרשה כט, א:

... תני בשם רבי אליעזר בכ"ה באלול נברא העולם ... נמצאת אתה אומר ביום ראש השנה, בשעה ראשונה עלה במחשבה בשניה נתייעץ עם מלאכי השרת בשלישי כנס עפרו ברביעי גבלו בחמישי רקמו בששי עשאו גולם בשביעי נפח בו נשמה בשמיני הכניסו לגן בתשיעי נצטוה בעשירי עבר באחד עשר נידון בשנים עשר יצא בדימוס אמר הקדוש ברוך הוא לאדם זה סימן לבניך כשם שעמדת לפני בדין היום הזה ויצאת בדימוס כך עתידין בניך לעמוד לפני בדין ביום זה ויוצאין לפני בדימוס אימתי **בחדש השביעי באחד לחדש**.

לא רק בריאת האדם מיוחסת לראשון לשביעי. כל סיפור הפיתוי של הנחש את האישה והאישה את בעלה, חטא האכילה מעץ הדעת, העונש והכפרה (עד סוף פרק ג בבראשית) הכול נדחס, במדרש האגדה של חז"ל, אל יום בריאת האדם - הראשון לשביעי.

¹¹⁸ על פי ויקרא רבה אמור כט, א; וכשיטת רבי אליעזר בבבלי ר"ה י ע"ב.

¹¹⁹ בבלי, ר"ה ח ע"א.

על פי פסיקתא רבתי יום זה עומס על שכמו אף את עקידת יצחק, וסעד לכך המנהג לקרוא את סיפור העקידה בקריאת התורה של היום השני של ראש השנה. פסיקתא רבתי (איש שלום) פסקא מ - בחודש השביעי

כשהיו בניו של יצחק נידונים לפניך ביום זה ואפילו יש להם כמה קטיגורים מקטרגים אותם כשם שדממתי ולא השיבותיך כך אתה לא (תשיב) להם ... אשר יאמר היום מהו היום, כהיום, מפני שר"ה היה.¹²⁰

נמצאנו למדים, שלדעת חז"ל עיקר עניינו של הראשון לחודש השביעי הוא קביעתו כראש שנה, יום המלכת ה' בתרועת שופר, יום בריאת האדם ויום דינו בפני בורא עולם. בנוסף לכל אלו תוארכו מספר רב של אירועי מחיי אבותינו ליום זה. חז"ל עצמם היו מוֹדְעִים להעדר מקורות מקראיים לתוכנו של חג זה, וראו בדבר עצה עמוקה וכוונת מכוון. נסכם רעיון זה, בדבריו של הרב יהודה אייזנברג באתר דעת, ערך: 'חודש תשרי':

כל ענייניו של יום זה בכיסוי: 'תקעו בחודש שופר בכסה' - איזהו חג שהחודש (הירח) מתכסה בו? הווי אומר זה ראש השנה. כל המועדים במילואו של הירח או קרוב למילואו, וראש השנה בכיסויו של הירח. שישראל נמשלים לירח, והם מאירים בשבתותיהם ובמועדיהם; ובראש השנה הם ממעטים עצמם ומכסים על גדולתם מאימת יום הדין. ואף הקדוש ברוך הוא מכסה על עוונותיהם ובא עמם במחילה וסליחה. גם כל עניין יום הדין, שהוא באחד בתשרי, מכוסה הוא ואינו נזכר בתורה בפירוש, כדי שיהא אדם דואג על חטאיו כל השנה ואינו דוחה את התשובה עד לראש השנה, וכדי שיהא מכוסה מן השטן המקטרג על ישראל ולא ידע מן הדין עד שעת הדין. ומן הטעם הזה אין מברכים על חודש תשרי בשבת שלפניו, כשם שמברכים על שאר החודשים, כדי לערבב את השטן, שלא ידע מתי חל ראש השנה ולא יקטרג על ישראל.

מסורות אלו, עם כל מרכזיותן בתודעת העם היהודי, לא היו ידועות לביתא ישראל.¹²¹ מסורת העדה אינה רואה את הראשון לשביעי כראש השנה, הוא אינו יום דין ואין בו תקיעת שופר. הזיקה בין מנהגם ומסורת חז"ל, היא הקביעה שביום זה נולדו ונפטרו האבות ונעקד יצחק. לאור זאת, 'תזכר אברהם' והאור הגדול שירד לעולם לאחר עמידתו של אברהם בניסיון העקידה, היו תכניו המרכזיים של הראשון לשביעי במנהג ביתא ישראל ותפסו מקום מרכזי בתפילותיהם.

¹²⁰ וכן בספר הזוהר ויקרא יח, א.

¹²¹ על העדר מסורות חז"ל במסורת ביתא ישראל ראו במבוא עמ' ~. מעניינת מאוד וראויה לחקירה נוספת, היא העובדה שתקיעת השופר וקביעת ראש השנה כיום דין, שהם עיקרו של היום, נעלמו ממסורת העדה; לעומת תיארוך הולדת האבות ועקידת יצחק, שהם שוליים ונתונים במחלוקת במסורת חז"ל, דווקא הם שרדו במסורת ביתא ישראל.

יום כיפור בביתא ישראל

יום כיפור. כל בן אדם מתגעגע להגיע ליום כיפור. זה החג הכי גדול של השנה, וגם יום הסיגד. זה הימים הכי בולטים! במילים אלו ובעיניים נוצצות התרגשות, תיאר בפניי אחד הקסים את ייחודו של יום כיפור בביתא ישראל.

בעשור לחודש השביעי ציינו בביתא ישראל את יום הכיפורים. למועד זה מספר שמות, מהם נגזרות משמעויות שונות. הנפוץ ביותר הוא אֶסְתֵּרָאִי (=הַרְאָה). ביום זה הראו האחים ליעקב את כתונת יוסף טבולה בדם. הפגיעה ביוסף והשקר ליעקב, הם חטא נצחי עליו יש לכפר מידי שנה בשנה ועל כן נקבע יום כיפורים. החג נקרא גם בְּעַל יוֹסֵף (=חג יוסף) כי ביום זה התאבל יעקב על יוסף. שם נוסף למועד זה הוא אֶסְתֵּרָאִי (=לסלוח, לכפר). מידענים רבים ציינו את העשור לחודש השביעי, כיום כפרת חטא העגל ומסירת הלוחות השניים. השם אֶסְתֵּרָאִי מציין את כפרת חטא העגל, והשם אֶסְתֵּרָאִי מציין גם את השמחה שבראיית הלוחות השניים. (~ יום כיפור נקרא גם סְגִידָת, אשכולי, מאמר, עמ' 132 על פי רתינס, עמ' 76) נצטט מדברי קס אמהה נגהט:

לוחות הברית השניות שמשו הוריד היו ביום הכיפורים, וביום הזה אומרים תמחק לנו את החטאים הקודמים ותראה לנו את התורה מחדש, ולכן קוראים ליום הזה אֶסְתֵּרָאִי שיראה לנו את התורה בפעם השנייה שנתן לנו.

(~ האם יש קשר למספר עשר, עשרת בגעז) היום נשמר בהקפדה רבה ובריבוי הכנות. כבר מראש חודש אלול היו מרבים בימי צום ותענית, בסליחה ובמחילה הדדיים. היו שצמו ממחרת הראשון לשביעי ועד ערב יום כיפור, למעט שבתות. כמוסבר לעיל, היו אלו צומות בשעות האור ורק זקני העדה ומנהיגיה נטלו בהם חלק. אולם, אווירה של היטהרות והכנה פקדה את כל בני העדה. הרבו בתחנונים, במעשה צדקה וחסד, ביישוב סכסוכים בין אדם לחברו ובין איש לאשתו. אווירה של צפייה וגעגוע לקראת בואו של היום הקדוש עטפה את כל בתי הכפר.

עם שחר טיהרו וניקו את הבתים והחצרות. ירדו לטבול בנהר ולבשו את מיטב מחלצות החג. היו שתפרו בגד מיוחד ליום הכיפורים. בולֶלֶ (מכנסים) וּאָגְיִ טַבָּאב (שרוול, בגד צר והדוק שעוטף את היד). (~ לברר עם מידענים נוספים עניין הבגד המיוחד). אכלו סעודה מלאה כהכנה לצום. לא היו מאכלים מיוחדים לסעודה זו. היו שבישלו בשר. כל אחד לפי יכולתו. יחסי אישות נאסרו לחלוטין מערב עד ערב. הנידות והיולדות צמו בבקתת הדם.

לפנות ערב התכנסו כל בני העדה בְּמִסְגִיד לתפילות יום הכיפורים. תפילות רבות וארוכות שנמשכו עמוק אל תוך הלילה ובמשך כל היום שלמחרת. תפילות קבועות שנאמרות בכל חג וחג ותפילות מיוחדות ליום כיפור. ביום כיפור לא ליוו את התפילות בכלי נגינה. (~ לברר שוב אודות שימוש בכלי נגינה ביום כיפור).

אחרי תפילת הערב הראשונה, ברכו הכוהנים את העם והתפללו למחילת חטאיהם. לאחר מכן, כולם כרעו על ברכיהם נשקו זה את זה ובקשו: 'סלח לי, סלחו לי'. כולם מבקשים מכולם סליחה על עוולות שחלילה עשו זה לזה ואפילו על רגשי טינה שאולי עברו בלבם. מברכים איש את רעהו, ושוב התחילו התפילות שנמשכו כאמור עד סיום הצום.

רוב הקהל משתתף בשעות התפילה הראשונות ופורש לביתו. אולם, הקסים ורבים מזקני העדה עומדים בתפילה רצופה כל הלילה, איש כפי כוחו. רבים נשענו על קב או קביים מיוחדים כדי

להקל על העמידה הממושכת בתפילה. היו שפרשו למנוחה או שינה קצרה על ספסל צדדי, אספו כוח, ושבו לתפילתם. כך נמשכת התפילה, כמעט ללא הפסק, מערב עד ערב. עם שחר חוזרים אל המִסְגֵּד אותם שפרשו לשנת לילה בבתיהם והקהל כולו עומד בתפילה. תיאור חי של תפילות יום כיפור בשנת תרס"ד מופיע בספרו של יעקב פייטלוביץ, מסע אל הפלשים, עמ' 84:

תפילות יום הכיפורים נאמרו בהתרגשות עצומה. גברים, נשים וטף הראו כולם את התלהבותם הגוברת והולכת. הם שרו מזריחת השמש עד בואה ולתימהוני היו אלה שירים עליזים. מדי פעם יצאו במחולות מהודרים הגברים, זקנים ובחורים רקדו לחוד, וכן הנשים והבתולות.

אווירה של שמחה ומחול עטפה את תפילות יום הכיפורים. יום של כפרת עוונות וקבלת לוחות שניים הוא יום של שמחה. מאידך, צום, שעות רבות ללא שינה ומחולות על קרקע שאינה מרוצפת ומעלה אבק רב; הם בהחלט עינוי. בדרך זו שילבו בני העדה את חובת העינוי לצד שמחת כפרת עוונות וקבלת התורה. כך תיאר בפנינו קס אמהה נגהט את השמחה:

לגבי הריקוד הזיליל (~ לדייק ולתרגם) זה מרוב שמחה, שביום הזה קיבלנו את לוחות הברית השניות, בגלל השמחה הזאת אנשים מרוב שמחה קופצים ורוקדים ועושים את זה גם בבית הכנסת וגם בחוץ, גם מבוגרים וגם נערים.

מנהג ייחודי נוסף מתואר בספר הנ"ל, עמ' 84-85:

כשפנה היום, לפני התחלת תפילת נעילה יצאו הפלשים מבית הכנסת, לקחו גרעיני תבואה ופיזרו אותם על גגות בתיים ועל הקרקע מסביב להיות למאכל לעוף השמים (היו שהעידו על פיזור הזרעונים כבר משעות הבוקר – י"ז). הם רואים במנהג זה ביטוי לרעיון כי חובה על האדם לדאוג למזונותיהן של הבריות החלשות ממנו אפילו בשעה שהוא עצמו סובל רעב. כן למדים הם ממנהג זה כי חייב האדם לנהוג התאפקות והבלגה. הם חושבים את המנהג לסגולה למזל טוב בשנה החדשה. אם העופות אוכלים את הגרעינים, יש בכך סימן שנתקבלו תפילותיהם ברצון.¹²²

לטקס זה קראו 'אָמֶן' (=זכור אותי). מידענים רבים ציינו שמטרת הטקס היא הזכרת נשמות הנפטרים. הציפור במעופה למרום מסמלת קשר לאותם שעברו מן העולם. יש שראו במנהג זה סמל לענווה ורצון לקשר עם בני העם הרחוקים מֵאֶתְנֵנוּ אך גלויים לציפורים במעופן. בשעת פיזור הזרעונים קראו: 'מה שלום בני ישראל? 'שלום שלום' (תמונה 60). הקפידו מאוד בקיום הצום. ילדים מגיל שבע ומעלה צמו צום מלא. מעוברות ומניקות, חולים וקשישים, איש אינו מקל בחובת הצום. לעומת זאת כאשר חל יום כיפור בשבת לא צמו צום מלא. בעיצומו של יום עצרו את התפילות. הביאו אל המִסְגֵּד בְּרִפְתֵי (=לחם קודש) הקס ברך וכל

¹²² תיאור דומה אצל רתינס, היהודים בחבש, עמ' 78.

מתפלל טעם חתיכת לחם. טעימה קלה והמשך צום כרגיל. בדרך זו ציינו ביתא ישראל את קיומה של השבת ביום הכיפורים.

מקורות מנהג העדה

כתונת טבולה בדם

מסורת ביתא ישראל לכרוך את יום כיפור בסיפור מכירת יוסף מפורשת בספר היובלים לד 10-19 :

ובשנה השביעית לשבוע הזה, שלח את יוסף לדעת את שלום אחיו מביתו שכמה, וימצאם בארץ דותן. ויתנכלו אליו, ויעשו לו בערמה להמיתו, וישבו וימכרוהו לסוחרים ישמעאלים, ויורידהו מצרימה, וימכרוהו לפוטיפר סריס פרעה שר הטבחים, כהן העיר אֶלֹ. ובני יעקב שחטו שעיר עזים, ויטבלו את כתונת יוסף בדמו, וישלחו אל יעקב אביהם, ויהי בעשירי לחודש השביעי. ויתאבל כל היום ההוא עד הערב, ויביאֹה לֹ, ויהי קודח בהתאבלו על מותו, ויאמר חיה רעה אכלה את יוסף, ויהיו עמו כל אנשי ביתו ביום ההוא, ויתעצבו ויתאבלו עמו כל היום. ויקומו בניו ובתו לנחמו, ולא התנחם על בנו ... ויתאבל על יוסף שנה אחת ולא חדל, כי אמר ארד שאולה בהתאבלי על בני. על כן הוקם על בני ישראל לענות נפשם בעשרה לחודש השביעי, בבא היום אשר בו יבכו את יוסף אצל יעקב אביו, לכפר בו עליו בשעיר עיזים, בעשרה לחודש השביעי פעם בשנה, בעבור חטאותיהם, כי העציבו את רחמי אביהם בעבור יוסף בנו. ויושם היום ההוא להתעצב בו, בעבור חטאותיהם ובעבור כל פשעם ובעבור שגגותיהם, לטהר נפשם ביום ההוא פעם בשנה.

הפסוקים שקראנו מייצגים נכוחה שני מאפייני יסוד של ספר היובלים. מחבר היובלים מקפיד לתארך במדויק כל אירוע. מכירת יוסף והצגת הכתונת בפני יעקב מתוארכים לעשירי לחודש השביעי. מאפיין מובהק שני, הוא נטייתו של מחבר היובלים לקבוע ימי חג לדורות במועדי האירועים המתוארים בספר.¹²³ יום הכיפורים נקבע לדורות כיום תענית כדי לכפר בו על חטא האחים. החטא הכפול, מכירת אח לעבדות והונאת האב, יכופר מידי שנה ושנה בשעיר עיזים. כשם שהאחים שחטו שעיר עיזים כדי להונות את יעקב אביהם בכתונת טבולה בדם, כך אנו נשחט מידי שנה בשנה שעיר עיזים אחד לחטאת. גם האֶבֶל הממושך של יעקב על יוסף, שהחל לפי ספר היובלים בעשירי לשביעי, התקבע במנהג ביתא ישראל כסיבה לתענית יום כיפור. זיקה בין חטא מכירת יוסף ליום הכיפורים עולה ממנהגם של קהילות רבות לשלב את הפיוט 'אלה אזכרה' בתפילות היום.¹²⁴ פיוט זה מייחס את עונשם של עשרת הרוגי מלכות לחטא מכירת יוסף. עצם שילובו בתפילות יום הכיפורים יוצר זיקה בין חטא האחים ליום כיפור. מחזור לימים הנוראים, כרך ב יום כיפור, עמ' 569: 'אֵיה אֶבֶלְתִּיכֶם אֲשֶׁר אֶחֱיָהֶם מְכָרוּהוּ, לְאַרְחַת יִשְׁמַעְאֵלִים סְחָרוּהוּ'. במסורת ביתא ישראל האבלות על יוסף, קבעה ליום כיפור שם נוסף - בְּעַל יוֹסֵף (=חג יוסף).

¹²³ כך גם נקבע מועד כריתת הברית בין ה' לנח לאחר המבול כמועד חג השבועות, ראו היובלים ו 17. גם חז"ל נקטו שיטה זו במקומות רבים. למשל, קביעתם שבכיתת העם בחטא המרגלים אירעה בתשעה באב וקבעה בכייה לדורות על חורבן שני הבתים, ראו בבלי, תענית כט ע"א.

¹²⁴ על מחבר הפיוט איננו יודעים דבר מלבד שמו – יהודה, בתוספת המילה חזק כמקובל.

כפרת חטא העגל וקבלת לוחות שניים

המקרא מתאר בהרחבה (שמות לב-לד, דברים ט) את חטא העגל, פעולותיו של משה לכפרת החטא וקבלת הלוחות השניים. מסורת חז"ל קובעת תאריכים מדויקים לכל אירוע. נתאר את מהלך הדברים על פי סדר עולם רבה (ליינר) פרק ו:

ביום השביעי (בסיוון) אחר עשרת הדברות עלה משה להר ... ויהי משה בהר ארבעים יום וארבעים לילה ... ביי"ז בתמוז ירד ושבר את הלוחות ... עלה בשמנה עשר בתמוז, וביקש רחמים על ישראל ... באותה שעה נתרצה הקדוש ברוך הוא לישראל ואמר למשה לפסול לוחות שניות ולעלות ... ירד בעשרים ושמנה באב ופסל שני לוחות ... ועלה בעשרים ותשעה באב ונשנית לו תורה פעם שניה ... ירד ב" בתשרי והוא היה יום הכיפורים, ובישרם שנתרצה לפני המקום, שנאמר וסלחת לעוננו ולחטאתנו ונחלתנו (שמות לד ט), לפיכך נתקיים יום חוק וזכרון לדורות, שנאמר והיתה זאת לכם לחקת עולם (ויקרא טז לד).

ביום הכיפורים יורד משה מהר סיני, בפיו בשורת הסליחה על החטא הנורא ובידיו הלוחות השניים. ארבעים הימים האחרונים של משה בהר סיני נתקבעו בכל קהילות ישראל כימי סליחה ורחמים, שמסתיימים בצום כיפור. ביתא ישראל הכירו מסורות זו. כמקובל בכל קהילות ישראל, הם קבעו את ארבעים הימים מראש חודש אלול ועד יום כיפור, כימי סליחה, כפרה, ריצוי ופיוס. דגש מיוחד ניתן לעשרת הימים הסמוכים ליום הכיפורים, בהם רבים מזקני העדה הרבו בצום ובתחנונים.

שמחה ויום טוב

פרשת המועדים, שבויקרא כג, פותחת במצוות השבת. מיד לאחר מכן, קובעת התורה שישה מועדים בשנה; שלושת הַרְגָלִים, שמיני עצרת, יום זכרון תרועה ויום הכיפורים. מטבעות הלשון הקבועות לשבת ולחג - 'מקרא קודש', 'והקרבתם'¹²⁵, 'כל מלאכה לא תעשו' - מופיעות גם בציווי של יום הכיפורים. מכאן, שהמקרא מתייחס ליום כיפור כחג, אלא שנוספה בו חובת העינוי. ויקרא כג, כז-כח:

אָדָּהּ בְּעֶשְׂרֵי לַחֲדָשׁ הַשְּׁבִיעִי הַזֶּה יוֹם הַכִּיפּוּרִים הוּא מִקְרָא קֹדֶשׁ יִהְיֶה לָכֶם וְעִנִּיתֶם אֶת נַפְשֹׁתֵיכֶם וְהִקְרַבְתֶּם אֵלֶי לֵה'. וְכָל מְלָאכָה לֹא תַעֲשׂוּ בַעֲצֶם הַיּוֹם הַזֶּה כִּי יוֹם כִּפּוּרִים הוּא לְכַפֵּר עֲלֵיכֶם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם.

אכילה ושתייה הם מאפיינים מהותיים של שבת וחג. כיצד ניתן לראות ביום כיפור יום חג על אף חובת העינוי. לסתירה זו נדרשו חכמי ישראל מקדמת דנא. נעקוב אחר מסקנותיהם, מן המוקדם אל המאוחר. פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ב 193-195 (מהדורת נטף, כרך ג, עמ' 61-62):

¹²⁵ קורבן השבת הוזכר במדבר כח, ט-י.

אחרי חג השופרות נחוג הצום. ייתכן שיאמר אחד מערלי הלב, שאינם בושים לגנות את הדברים היפים: מה החג הזה, בלא משתאות וסעודות? ... שהרי מן הסתם הבריות חושבים, שדברים אלה ומה שמשממע מהם משמחים את הלב, מתוך שאינם יודעים את השמחה האמיתית. אך משה כליל החוכמה, שראה אותה בעיניו החדות, **הכריז על הצום כעל חג וכגדול בחגים**, הואיל וקרא לו בלשון אבותינו 'שבת השבתות'.

לשיטתו של פילון, דווקא העינוי והעדר הסעודות, מעצים את החג ומעניק לו משמעות רוחנית. על כן יום הכיפורים הוא 'גדול החגים' של עם ישראל. בכיוון דומה, אם כי בסגנון שונה, נדרשו גם חז"ל לסתירה זו. תלמוד בבלי מסכת שבת דף קיט עמוד א:

אמר ליה ריש גלותא לרב המנונא: מאי דכתיב ולקדוש ה' מְכַבֵּד? - אמר ליה: זה יום הכפורים, שאין בו לא אכילה ולא שתיה. אמרה תורה: כבדהו בכסות נקיה.

מעיר על כך רבנו המאירי (רבי מנחם בן שלמה, פרובנס המאה ה-13) בפירושו בית הבחירה למסכת שבת דף קיט עמוד א:

ימים טובים אף הם ראוי לכבדם ולענגם במאכלים ולהדרם במלבושים, **ויום הכיפורים עולה על כולם** במצות הדור מלבושים נכבדים ובגדים מצוינים. דרך הערה אמרו ולקדוש ה' מכובד זה יום הכיפורים, שאין בו לא אכילה ולא שתיה, אמרה תורה כבדהו בכסות נקיה.

עולה מן הדברים, שאיסור אכילה ושתייה אינו פוגם בחגיגות היום, וכבוד היום מתבטא בכסות נקייה. דברי הגמרא נפסקו להלכה בשולחן ערוך אורח חיים תרי, ד. מנהגם של כל קהילות ישראל ובכללם ביתא ישראל, לכבד את יום הכיפור בכסות נקייה. רבים מקפידים על בגד לבן והחזון מתעטף בחלוק לבן (קיטל). גם בביתא ישראל, כאמור, היו שהכינו בגד לבן מיוחד ליום זה (בוֹלְלָ וּאָגְיָ סְבָאב).

כמו כן, מוצאים אנו שיום כיפור מבטל אבלות שבעה, ובכך משתווה מעמדו לראש השנה ולשלושת הַרְגָלִים. משנה מסכת מועד קטן פרק ג משנה ו: 'רבן גמליאל אומר ראש השנה ויום הכפורים כרגלים'. ובדומה לכך, בספרא אחרי מות פרשה ה פרק ח: 'כי ביום הזה יכפר עליכם ... מה תלמוד לומר ... **ראש השנה שהוא יום טוב כיום הכיפורים**, תלמוד לומר זאת אחת בשנה'. וכן מפורש במשנה, בתיאור יציאת הכוהן הגדול בשלום מקודש הקודשים, מסכת יומא פרק ז משנה ד: 'ויום טוב היה עושה לאוהביו בשעה שיצא בשלום מן הקדש'.

שמחת יום טוב של יום כיפור לא הצטמצמה לכוהן הגדול ואוהביו. הייתה זו שמחה עממית שהקיפה שדרות רחבות של הציבור הישראלי בתקופת בית שני, המשנה והתלמוד. מלמד על כך התיאור החי של יום זה בפיו של רבן שמעון בן גמליאל. משנה מסכת תענית פרק ד משנה ח:

אמר רבן שמעון בן גמליאל לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב וכיום הכפורים שבהן בני ירושלים יוצאין¹²⁶ בכלי לבן שאולין ... ובנות ירושלים יוצאות וחולות בכרמים.¹²⁷

על תיאור מלבב זה מקשה התלמוד הבבלי במסכת תענית דף ל עמוד ב :

בשלמא יום הכפורים - משום דאית ביה סליחה ומחילה, יום שניתנו בו לוחות האחרונות. אלא חמשה עשר באב מאי היא? - אמר רב יהודה אמר שמואל: יום שהותרו שבטים לבוא זה בזה.

נשים לב היטב. לגבי שמחה ביום כיפור אין בתלמוד שאלה. הדבר מוצג כ'בשלמא' (=בשלום) כלומר, העניין ברור ואינו דורש הסבר נוסף. יום שיש בו סליחה ומחילה, יום שניתנו בו לוחות האחרונות; הוא בוודאי יום של שמחה. נותרה רק השאלה מדוע לשמוח בטו באב, אך לגבי יום כיפור השמחה מתבקשת ואינה מעוררת תמיהה. אזכור מפורש של שמחה ביום כיפורים מופיע באליהו זוטא (איש שלום) פרשה ד :

ארבעים ימים האחרונים שעלה משה שנייה להר סיני להביא תורה לעמו, גזרו ישראל יום צום ... יום האחרון שכולם שהוא סוף ארבעים ... ולמחרת השכימו ועלו לפני הר סיני, הן בוכין לקראת משה, ומשה בוכה לקראתם, עד שעלתה אותה בכייה למרום, באותה שעה נתגלגלו רחמיו של הקדוש ברוך הוא עליהן, ובישרה אותן רוח הקודש בשורות טובות ונחמות, ואמר להן, בני, נשבע אני בשמי הגדול שלי, שתהא לכם בכייה זו **בכיית שמחה**, ויהיה לכם יום זה יום סליחה וכפרה ומחילה, לכם ולבניכם ולבני בניכם עד סוף כל הדורות.

הרי לנו מפורש, יום כיפורים כיום של שמחת מחילת עוונות ואף הקב"ה שמח שמחה רבה ביום זה. אליהו רבה (איש שלום) פרשה א :

דבר אחר ימים יוצרו ולו אחד, זה יום הכפורים לישראל, **שהוא שמחה גדולה לפני מי שאמר והיה העולם**, שנתנו באהבה רבה לישראל.

(~ פליישר, תפילה ומנהגי תפילה, עמ' 133 הערה 162). כך מוצאים אנו במקורותינו המוקדמים והמאוחרים, את חובת השמחה ביום כיפור וקביעתה כחלק מהותי באופיו של יום. שמחה על מחילת עוונות ועל קבלת לוחות שניים. מנהג יקר זה, נשמר במשך דורות רבים במסורת ביתא ישראל, ובא לידי ביטוי, כאמור, באווירה טובה, סליחה הדדית ובקפיצות של שמחה במהלך תפילות היום. ברוב קהילות ישראל מאופיין יום הכיפורים באווירה של יראת הדין וכובד ראש. אולם בדורנו, בעיקר בעולם הישיבות הציוניות-חסידיות, ניכרת מגמה לשלב יראה ושמחה.

¹²⁶ על פי כתב יד קאופמן.

¹²⁷ לדיון רחב וממצה בשכבות המשנה וגלגוליה, ראו מנדל, ימים טובים. מנדל מוכיח, שעניין השידוכין המובא בהמשך המשנה, לא שייך לאווירת יום הכיפורים, ואינו מיסוד המשנה.

בתפילות היום משובצים שירים רבים ואף התפרצויות של מעגלי רוקדים במהלך התפילה. מעגלי ריקוד אלו סוגרים מעגל עם מנהג ביתא ישראל.

פיזור זירעונים לציפורים

לפיזור זירעונים ביום כיפור לא מצאתי מקור, רמז או מקבילה במרחבי ספרותינו התורנית-היסטורית.¹²⁸ בני העדה ראו בכך דרך נאותה להזכרת נשמות, ואכן במקומות רבים, במיוחד בספרות הסוד, קושרים בין הציפורים לנשמות. במהלך תיאור ארוך על הסתלקותו של רבה בר נחמני, מציין התלמוד בבלי במסכת בבא מציעא דף פו עמוד א, שזיהו את מקום פטירתו לפי צל הציפורים שהיו במקום. אזכורים רבים בספר הזוהר קושרים בין ציפורים והסתלקות הנשמות. למשל, בזוהר כרך א (בראשית) פרשת ויחי דף ריז עמוד ב: 'אמר רבי יוסי, כד ההוא בר נש אתקריבו יומיו, תלתין יומין מכריזי עלוי בעלמא, ואפילו צפרי שמיא מכריזין עלוי. ובתרגום חופשי: אמר רבי יוסי, כאשר קרבים ימיו של אדם, שלושים יום מכריזים עליו בעולם, ואפילו ציפורי שמים מכריזים עליו. ההקשר מובן. הציפור חיה על הארץ וממריאה בקלות לשחקים, בדומה לנשמה. כותבת על כך שירה טברסקי בספרה, החיים הסודיים של הציפורים ציפורים, עמ' ~:

האדם המודע נמצא בהשתוקקות מתמדת לחלק זה של נשמתו, השר תפילת-עד ושירת-נצח. לכן, אנו מביטים מעלה ושואפים לכוכבים ולרקיעים. ויש מי שההתחברות לציפורים – שמקשרות בין שמים לאדמה – מבטאה השתוקקות זו ונותנת לה ביטוי גשמי. בתורת הסוד ... הציפורים מסמלות את שני הכרובים. הכרובים, דהיינו הציפורים, הם מקור הנבואה, וקול הקדושה יוצא מביניהם ... הציפורים הן הקשר בין השמים לאדמה, שמחברות בין עולמות עליונים לתחתונים, בדומה למשכן.

כמו כן, נימקו חכמי העדה את המנהג כדרך של חמלה. אדם השרוי בצום אך דואג להאכיל את עוף השמים, מבטא במעשהו חמלה רבה. והלא כל עניינו של יום זה הוא בבחינת 'חמול על מעשיך'.

בתרבותם של ביתא ישראל, סימלו הציפורים, ובמיוחד החסידה, את הגעגועים לארץ ישראל. כידוע, מידי שנה בשנה, עם התקרב החורף, נודדות ציפורים רבות מאתרי הקינון שלהם למעונות-חורף באזורים חמים יותר, ושבים, עם התקרב הקיץ, לאתרי הקינון שלהם. העופות הנודדים בין אירופה ואפריקה עוברים ברובם דרך ארץ ישראל, ואף שוהים בה לילה אחד או יותר. ביתא ישראל הכירו תופעה זו, צפו בערגה במעוף החסידה, וביקשו: 'מסרי דרישת שלום לירושלים'.¹²⁹ לתופעה ייחודית זו הוקדש שירו של חיים אידיסיס, שהולחן על ידי שלמה גרוניך ומבוצע בשיתוף מקהלת שבא. נצטט בקצרה:

¹²⁸ המנהג אמנם ידוע אך אין קשר ליום כיפור. הירשאוויץ, מנהגי ישרון, סימן עא סעיף לו, עמ' 288: 'נהגו שבשבת שירה מפזרים ריפות (קאשע) לפני העופות. הטעם משום דאיתא בילקוט על הפסוק 'ויהי ביום השביעי' יצאו מן העם ללקוט ולא מצאו'. וקשה דהיה לו לכתוב דלא היה כי לא מעולם, אך לפי שדכן ואבירים יצאו בליל שבת מחוץ למחנה, ופזרו שם המן שהיה בידיהם, על פני השדה במדבר, כדי לעשות דבריו של משה פלסתר שאמר שביום השביעי לא יהיה בו, ואמרו אל העם צאו וראו שנמצא מן על פני השדה, ועל כן יצאו מן העם ללקוט וחפשו ולא מצאו מפני שהעופות אכלום קודם שבאו, על כן נותנים להן שכרן לזכר זה ובשבת שירה שקורין פרשת המן (מעשי אלפס ח"ש)'.
¹²⁹ התחנה לחקר ציפורי ירושלים של החברה להגנת הטבע, משמשת נקודת עצירה לעשרות אלפי ציפורי שיר, שנודדות מדי סתיו לאפריקה ומדי אביב לאירופה (ויקיפדיה).

עָפָה חֲסִידָה לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל ... חֲסִידָה חֲסִידָה צְחוּרֵת צְנֹאֵר, מָה רָאוּ עֵינֵינוּ, שִׁירֵי לִי סִפּוּר ...
בְּדֶרֶךְ אֶל הַקָּר בְּדֶרֶךְ תַּעֲצָר, בְּצִיּוֹן עִיר הָאוֹר. חֲסִידָה חֲסִידָה אֲדַמַּת מְקוֹר, הָאֵם יְרוּשָׁלַיִם,
אוֹתֵנּוּ עוֹד תִּזְכֹּר. חֲסִידָה חֲסִידָה לְבִנְת כָּנָף, בְּשָׂרֵי בְשָׁלוֹם הָעִיר, בְּשָׁלוֹם יְרוּשָׁלַיִם.

בני העדה ראו במסע החסידות את חלומם ותפילותיהם לעלייה לארץ ישראל והזכירו עניין זה במיוחד ביום הכיפורים.

גיל חובת הצום

על פי ההלכה הנוהגת היום ברוב קהילות ישראל גיל 13 הוא בדרך כלל הגיל המחייב במצוות; חגיגת בר המצווה מסמלת קבלת עול תורה ומצוות. יסוד הדבר במשנה, מסכת אבות פרק ה משנה כא: 'בן שלש עשרה למצות'. כידוע, משנה זו היא תוספת מאוחרת למסכת אבות ואינה מיסוד המשנה. כותב על כך גילת בספרו פרקים בהשתלשלות ההלכה, עמ' 19: 'משנה זו במסכת אבות היא תוספת מאוחרת ואיננה חלק אינטגרלי ממסכת אבות המקורית. עמדו על כך המאירי, בעל מחזור ויטרי, בעל תוספות יום טוב, בעל מלאכת שלמה ועוד'. ואכן המשנה שלפניה מסתיימת במילים: 'יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתבנה עירך במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך', שהן מטבע מצוות. מגוון מקורות מלמדים על חובת קיום מצוות שונות בגילים שונים. לגבי חובת ישיבה בסוכה כתוב בספרא אמור פרשה יב, יז: 'כל האזרח – לרבות את הקטנים'. זו כנראה גם שיטתו של שמאי שהתאמץ לזכות את נכדו, שזה עתה נולד, בקיום מצוות ישיבה בסוכה. משנה מסכת סוכה פרק ב משנה ח: 'מעשה וילדה כלתו של שמאי הזקן ופיחת את המעזיבה (הסיט קורות מהגג) וסיכך על גבי המטה בשביל קטן'. שמאי הזקן מתאמץ לזכות את נכדו במצוות ישיבה בסוכה. לשם כך הוא יוצר חלל בגג שמעל מיטת התינוק, ומניח סכך מעל המיטה. וודאי שאין דין חינוך בתינוק בן יומו. שמאי מייצג שיטה, שמחייבת קטן בשמירת מצוות בהתאם ליכולותיו. שיטה זו מנוסחת בבבא מציעא רבה בדברי הברייתא. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף מב עמוד א:

תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין. יודע לדבר - אביו לומדו תורה וקריאת שמע.

כלומר, אין גיל אחיד לשמירת המצוות. גיל החיוב נקבע בהתאם ליכולת הקיום של הילד.¹³⁰ דברים מפורשים בעניין גיל חובת הצום ביום כיפור מופיעים בתוספתא מסכת יומא פרק ד הלכה ב:

תינוקות סמוך לפרקן מחנכין אותן בפני שנה ובפני שתיים בשביל שיהו רגילין במצות. ר' עקיבא היה מפטיר בבית המדרש בשביל תינוקות שיאכילום אבותיהם. מעשה בשמי הזקן שלא רצה להאכיל את בנו וגזרו עליו והאכילוהו בידו.

¹³⁰ ראו בהרחבה גילת, פרקים, עמ' 31-19.

בתוספתא מתועד הנוהג הרגיל, המתקיים עד היום, להרגיל הקטנים בצום, כשנה או שנתיים קודם שהגיעו לפרקן - גיל חובת הצום. כנראה שהיו קטנים שביקשו לצום בגיל מוקדם יותר, בדיוק כפי שכיום מתחרים ילדים ביניהם מי יצום יותר שעות. צום בגיל צעיר מידי עלול לגרום נזק. ולכן מקפיד רבי עקיבא לשלוח את האבות לביתם ביום כיפור, כדי שידאגו להאכיל את הקטנים. הגדיל לעשות שמאי, שלא רצה להאכיל את בנו הקטן ביום כיפור עד שגזרו עליו חכמים והאכילוהו. בדומה לכך מוצאים אנו בתלמוד הירושלמי מסכת יומא ו ד, מג ע"ד, מהדורת האקדמיה, עמ' 591: 'רבי אחא כד מפני מוספא הוה אמר קומיהון, אחינן, מאן דאית ליה מיינוק ייזיל בגיניה (=רבי אחא כאשר הסתיימה תפילת מוסף אמר בפניהם, אחינו, מי שיש לו תינוק ילך בגללו). הציבור עומד בתפילת יום הכיפורים. לאחר תפילת מוסף קם רב אחא ומכריז: 'כל מי שיש לו תינוק בביתו ילך לביתו וידאג להאכילו'. הכרזה זו משקפת מציאות, שבה, כנראה, היו שדרשו מתינוקות-ילדים קטנים, לצום ביום כיפור. קריאתו של רב אחא נועדה למנוע צום מלא מילדים קטנים.

הרי בפנינו תמונה שוקקת חיים, של גישות שונות ביחס לחובת קטן בצום יום כיפור. כבמקומות רבים, מנהגה של ביתא ישראל נוטה לחומרא, צמוד לשמאי ולמסורת ארץ ישראל; ילד מגיל שבע חייב לצום ביום כיפור. (~ וכן מנהג השומרונים והקראים. גילת, פרקים, עמ' 24)

צום כיפור בשבת

היה ראוי לערוך דיון נרחב במנהגם של ביתא ישראל לטעום בַּרְפָּתִי ביום כיפור שחל בשבת. אולם, בהעדר מקורות אי אפשר לפתוח דיון. ככל שהשיגה ידי, אין בנמצא התייחסות ישירה לנושא זה. איסור אכילה ושתייה אינו משתנה כהוא זה, ביום כיפור שחל להיות בשבת. התייחסות עקיפה לנושא ניתן לדלות מתוך דברי הרמב"ם הלכות שביתת עשור פרק א הלכה ד:

מצות עשה אחרת יש ביום הכפורים והיא לשבות בו מאכילה ושתייה שנאמר (ויקרא טז)
'תענו את נפשותיכם', מפי השמועה למדו ענוי שהוא לנפש זה הצום, וכל הצם בו קיים
מצות עשה, וכל האוכל ושותה בו **ביטל מצות עשה ועבר על לא תעשה** שנאמר (ויקרא כג)
'כי כל הנפש אשר לא תענה בעצם היום הזה ונכרתה'.

כיוון שעונג שבת הוא מצוות עשה ובחובת העינוי ביום כיפור יש מצוות עשה ולא תעשה, דוחה חובת העינוי ביום כיפור את חובת עונג שבת. אולם, בביתא ישראל לא בחנו מצוות בהגדרות של 'עשה' ולא תעשה'. לשיטתם השבת עומדת בראש ואינה נדחית בפני דבר.¹³¹ אין פיקוח נפש ולא חובת הצום ביום כיפור דוחים את השבת. בדרך של טעימה קלה בעיצומו של יום הצום, ביטאו בני העדה את מחויבותם העליונה לקדושת השבת.

¹³¹ זיו, הלכות שבת, עמ' 143 ואילך.

סוכות בביתא ישראל

'בַּעַל מְצֻלָּת' (=חג הצל) הוא שמו הנפוץ של חג הסוכות בביתא ישראל. לחג שמות נוספים, שכמעט ואינם בשימוש: בַּעַל תַּפְּשֻׁחָת (=חג השמחה), בַּעַל מְחֻלוֹת (=חג המחולות) וְאֶדְס בְּרֶהוֹן (=אור הסוכה) ושם כללי קְדוּסָת (=קדושה). במשך שמונה ימים מהיום ה-15 ועד היום ה-22 בחודש השביעי חגגו את חג הסוכות. בדומה לפסח, היום הראשון והיום האחרון היו ימי חג האסורים במלאכה. הימים שביניהם היו ימי מנוחה ושמחה, לא יצאו לעבודות השדה אך לא נמנעו ממלאכות שוטפות של משק הבית. בחג זה הודגשה במיוחד שמחה, אחווה ורעות. במשך שמונת ימי החג הרבו בביקורים הדדים בין קרובי משפחה וחברים. נהגו להתארח זה אצל זה, ולהאריך יחד בסעודות, דברי תורה, אגדות ומשלים. לעיתים נשארו האורחים ללון בבית המארחים, שהרי ממילא איש אינו יוצא לעבודת השדה בימי החג. במהלך החג התכנסו לתפילות חג מיוחדות בַּמְסָגִיד. התפילות כללו תפילות קבועות שנאמרות בכל שבת וחג ותפילות מיוחדות לחג הסוכות. נהגו להביא לַמְסָגִיד את ביכורי הירקות שהבשילו בעונה זו: תירס, פלפל, אפונה, שעועית, עדשים ופול. יבול התבואה העיקרי – הַטָּף, טרם הבשיל בעונה זו, אך היו שהביאו שעורה (בְּלָגָה) וחיטה שהקדימה להבשיל. הקס בירך על הביכורים, טעם וחילק לבני עדתו. קסים רבים נהגו לתת את חלקם בביכורים לעניים.

לפי מנהגה הקדום והמקורי של ביתא ישראל לא בנו סוכות. העדויות על בניית סוכה בסמוך לַמְסָגִיד, כסוכה מרכזית לכל בני הכפר, הן כנראה תוצאה של השפעות יהודיות מאוחרות, מראשית המאה העשרים ואילך. ד'אבדי (1848), שטרן (1862), הלוי (1867), פלאד (1869), פייטלוביץ' (1904), נחום (1908), ויטרבו (1937), לסלאו (1947) שהו בכפרי העדה ותעדו את מנהגם. איש מהם אינו מדווח על מנהג של בניית סוכה. נצטט כדוגמה תיעוד של יהודי-גרמני, שהמיר דתו ויצא לאתיופיה במחצית המאה ה-19 בשליחות המיסיון.¹³² שטרן, נדודים, עמ' 190-191:

בחג שבועות, בחג התרועה, ביום הכיפורים ובחג הסוכות אנשים מביאים את מנחותיהם למסגיד ומצטרפים לתפילות. נמנעים מעבודות חקלאיות, אך לא תוקעים בשופר, לא מקימים סוכות, ולא נוהגים את שאר הטקסים עתיקים של בית הכנסת.

רואים אנו שהבאת מנחות מיבולי העונה אל הַמְסָגִיד כמתנה לקס עמדה במרכז החגים, ובמיוחד בחג הסוכות בו הבשילו יבולים רבים.

¹³² הנרי אהרון שטרן (1820–1885) נולד כבן למשפחה יהודית בהסן שבגרמניה. לאחר שהמיר את דתו הפך למיסיונר נלהב. את ראשית פעילותו המיסיונרית עשה בקושטא ולאחר שהתבררו סיכויי ההצלחה של המיסיון בחבש מתחיל שטרן בשנת 1860 לפעול באזור זה. הוא נודע כנואם מרתק ומשכנע ופעל בשיתוף פעולה עם פלאד (תמונה 31).

לקיחת ארבעת המינים כמצווה בפני עצמה לא נהגה בביתא ישראל. העיד על כך, כבר במחצית המאה ה-19, הקס הגדול הנזיר אבא יצחק. ד'אבדי, תשובות אבא יצחק, עמ' 237 :

בעניין ארבעת המינים. פה אין לנו את הפירות ואיננו מתחשבים בציוויים אלו. רק לוקחים כפות תמר וענפים של זיגָה ושל קָהה.

נהגו לקחת כפות תמר, ענפים של עצי זיגָה (תמונה 30) וקהה (~ לאתר תמונה. האם ערבי נחל?) כדי לקשט בהם את המְסָגִיד. היו שפיזרו עשבים ירוקים על רצפת המְסָגִיד. מנהג זה נהג בכל שבת וחג, כפי שניתן לראות בתמונה 13 שמתעדת שבת בְּמָסָגִיד, ואינו ייחודי לחג הסוכות. המצע הירוק נועד להגן על רצפת המְסָגִיד מפני טומאה. יחד עם זאת, מכלל העדויות עולה, שבחג הסוכות הרבו בלקיחת ענפים ירוקים לקישוט המְסָגִיד, ללא הקפדה מיוחדת על ארבעת המינים המפורטים בתורה. יעקב פייטלוביץ, שידוע ברצונו העז לקשור בין בני העדה ומנהגי ישראל, מתאר בהרחבה את שהייתו בחג הסוכות תרס"ט (17-10 באוקטובר 1908) באמבא גואליט.¹³³ הוא מתאר סעודות חג רבות משתתפים, אורחים שהגיעו מכפרים רחוקים ומפגשים חברתיים; אך אינו מזכיר סוכה וארבעת המינים. אין ספק, שאם היה נתקל בקיומן של מצוות אלו, היה מעלה אותן על נס כעדות נוספת למוצאה היהודי של העדה.

¹³³ פייטלוביץ, מסע אל הפלשים, עמ' 87.

מקורות מנהג העדה

חג האסיף

בפרק זה, שלא כדרכנו בפרקים הקודמים, נדרשים אנו להצביע גם על העדר ולא רק על קיום. שמחה סעודות ותפילות מאפיינות כל שבת וחג ואלה קוימו גם בחג הסוכות של ביתא ישראל. אלא שמצוותיו הייחודיות של חג הסוכות – סוכה וארבעת המינים – נעדרו ממנהגם. נעיין בפסוקי התורה בויקרא פרק כג, לט-מד: ~ לדון בחתימה מפרידה בין ציוויים לדור המדבר ובין ציוויים לדורות כפרשנות רד"צ הופמן.

אֲדָ בַחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאֶסְפָּכֶם אֶת תְּבוּאֹת הָאָרֶץ תִּחַגּוּ אֶת חַג ה' שְׁבַעַת יָמִים בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן שְׁבַתוֹן וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי שְׁבַתוֹן: וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים וְעֵגֶף עֵץ עָבֹת וְעֵרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שְׁבַעַת יָמִים: וְחַגְתֶּם אֹתוֹ חַג לַה' שְׁבַעַת יָמִים בְּשָׂנֵה חֲקֹת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי תִחַגּוּ אֹתוֹ: בְּסֻפֹת תִּשְׁבּוּ שְׁבַעַת יָמִים כָּל הָאֶזְרַח בְּיִשְׂרָאֵל יֵשְׁבוּ בְּסֻפֹת: לְמַעַן יִדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם כִּי בְּסֻפֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם:

שמחה באסיף, חג שבעת ימים ושבתון ביום הראשון והשמיני; התקיימו במנהג ביתא ישראל. באתיופיה אין אסיף תבואה (טף) בחודש השביעי. ביכורי שעורה, ירקות וקטניות שהבשילו בעונה זו הובאו אל המִסְגִיד, זכו בברכת הקס ובאכילה משותפת של בני הקהילה. הקס נוטל חלקו ראשונה, מברך ומחלק לשאר בני העדה ובמיוחד למעוטי יכולת. למעשה, כל חג וכל התכנסות חגיגית בִּמְסָגִיד היו הזדמנות להבאת ביכורי הגידולים שהבשילו באותה עונה. עניין זה הוסבר בהרחבה בפרק העוסק בחג השבועות. כשמעיינים בזמן הבאת הביכורים על פי פרשנות חז"ל למקראות מגיעים למסקנות דומות. עונת הביכורים נפתחת בהנפת עומר השעורים במקדש, במוצאי יום טוב ראשון של פסח; ומסתיימת על פי המשנה (ביכורים א, ו) במסיק הזיתים של חנוכה. נמצא, שהבאת הביכורים נמשכת לאורך שמונה וחצי חודשים – מפסח ועד חנוכה.

סוכה

התורה מצווה על ישיבה בסוכה כזיכרון לסוכות בהן ישבו בני ישראל בצאתם ממצרים. אמנם דרכם של נוודים במדבר לגור באוהלים ולא בסוכות, אך כידוע, בני ישראל לא נדדו במשך ארבעים שנה. למעלה מ-38 שנה ישב העם בקדש ברנע ובסביבותיה.¹³⁴ הסוכה מתאימה מאוד לישיבה ממושכת במדבר. היא מספקת את הצל הדרוש ואינה מונעת את משב הרוח המרענן שערכו רב ליושבי המדבר.¹³⁵ קביעת החג בראשית הסתיו תואמת היטב את עונת האסיף בארץ ישראל. עם התקרב עונת הגשמים, נאספים יבולי הקיץ את הגרנות, וכעת ראוי לחגוג ולהודות. חג הסוכות הוא אחד משלושת הרגלים, בהם מצווה התורה לעלות לרגל לירושלים.

¹³⁴ דברים ב, יא; סדר עולם רבה פרק ח.

¹³⁵ הראובני, טבע ונוף, עמ' 70.

חג הסוכות תעשה לך שבועת זמנים באספף מגרנד ומיקבד : ושמחת בחגך אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך : שבועת זמנים תחג לה' אלהיך במקום אשר יבחר ה' כי יברכך ה' אלהיך בכל תבואתך ובכל מעשה ידיך והיית אדם שמח : שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אלהיך במקום אשר יבחר בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסוכות ולא יראה את פני ה' ריקם : איש כמתנת ידו כברכת ה' אלהיך אשר נתן לך :

התורה מצווה לחוג את חג הסוכות במשך שבועה ימים במקום אשר יבחר ה', כלומר בירושלים. כדי לקיים את שתי המצוות – ישיבה בסוכה ועלייה לרגל – יש להניח שאת הסוכות בנו עולי הרגלים בירושלים. כותב על כך ליכט, מועדי ישראל, עמ' 175 : 'חג הסוכות הוא המועד העיקרי של העלייה לרגל, וסוכותיו אינן אלא דירות עראי שעולי הרגל הקימו לעצמם'. וכך אכן מתוארים הדברים בנחמיה ח, טז : 'ויצאו העם ויביאו ויעשו להם סוכות איש על גגו ובחצרותיהם ובחצרות בית האלהים וברחוב שער המים וברחוב שער אפרים'. ניתן להבין בפשטות, שתושבי ירושלים מקימים לעצמם סוכות על גגות בתיהם, ואילו עולי הרגל מקימים סוכות בחצרות הבתים וברחובות ירושלים. כך מקיים כל העם את מצוות עלייה לרגל וישיבה בסוכה. יתכן שזה החידוש של עולי שיבת ציון, אותו מציין הכתוב בהתרגשות. נחמיה פרק ח, יז : 'ויעשו כל הקהל השבים מן השבי סוכות וישבו בסוכות כי לא עשו מימי ישוע בן נון כן בני ישראל עד היום ההוא ותהי שמחה גדולה מאד'.¹³⁶ בזהירות רבה ניתן להציע, שביתא ישראל כרכו את הישיבה בסוכה עם העלייה לרגל לירושלים. מכיוון שבטלה עלייה לרגל בטלה ישיבה בסוכה. הצעה זו מובאת בהסתייגות רבה, מכיוון שיש עדויות ובעקבותיהם מסקנות חוקרים, שמצוות סוכה מלכתחילה לא הייתה קשורה כלל לירושלים ולמקדש.¹³⁷ יש חוקרים שהציעו הסבר אחר להיעדרות הסוכה ממנהגם של ביתא ישראל. לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxii :

החג של סוכות (בעל מצלת) ... יש תפילות מיוחדות, אבל הפלשים לא עושים סוכות כנדרש בכתבי קודש. הסיבה שניתנה להתעלמות מהציווי היא, שהבקתות בהן הם חיים עשויות להיחשב כסוכות, המסמלות את השהות של ישראל במדבר.¹³⁸

הטוקול, בקתות הקש בהן התגוררי ביתא ישראל באתיופיה, הן למעשה סוכות. אשר על כן לא ראו בני העדה סיבה לצאת מ"סוכה לסוכה". הסבר זה שמעתי גם מפי אחד המידענים, אחד בלבד (קס אביהו עזריה, אשקלון 4.1.10). בתמונה 32 מופיעות זו לצד זו תמונת טוקול מסורתי של ביתא ישראל, ותמונה של סוכת מדבר אופיינית מתוך ספרו של נגה הראובני, טבע ונוף במורשת ישראל, עמ' 73. הדמיון בין סוכת המדבר והטוקול מחזקים את ההסבר, שביתא ישראל חיו כל

¹³⁶ ליכט, מועדי ישראל, עמ' 176.

¹³⁷ פילון, על החוקים לפרטיהם ב 204-214 (מהדורת נטף, עמ' 65-64); יוספוס, קדמוניות ג 244; אלון, מחקרים בתולדות ישראל, כרך א, עמ' 113; ספראי, בשלהי הבית, עמ' 119;

¹³⁸ מתורגם מאנגלית.

ימיהם בסוכות, ועל כן לא ראו צורך לשבת בסוכה מיוחדת בחג סוכות. במובן עמוק יותר, ניתן להסביר שכשם שמצוות הסוכה נועדה להזכיר את השהות של בני ישראל במדבר, כך המגורים בטוקול סמלו עבור בני העדה את תחושת הגלות במשך השנה כולה. (~ מגדים נה סוכות בבית ראשון).

ארבעת המינים

את העדרה של מצוות ארבעת המינים ממנהג ביתא ישראל, ניתן לנמק בגורם מעשי; ברוב אזורי המגורים של ביתא ישראל באתיופיה לא ניתן להשיג את ארבעת המינים, כפי שהעיד לעיל הקס אבא יצחק: 'פה אין לנו את הפירות ואיננו מתחשבים בציוויים אלו'. ואכן, מלבד עֶרְבוֹת שונות, שנפוצות על פני הנחלים, אתרוג והדס נדירים ביותר וגם התמר נפוץ רק באזורים מסוימים באתיופיה.¹³⁹ אולם, להעדרה של מצווה זו יש כנראה גם נימוק עקרוני. התורה כורכת במפורש את לקיחת ארבעת המינים למקדש. ויקרא פרק כג, מ:

וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הַרְּאִשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר תְּמָרִים וְעֵנָף עֵץ עָבֹת וְעֶרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים.

הכתוב מצווה על לקיחת ארבעת המינים לצורך שמחה לפני ה'. בהעדר יכולת לשמוח לפני ה' בטלה בביתא ישראל לקיחת ארבעת המינים. אמנם גם את הפסח מצווה התורה (דברים טז, ב) לשחוט 'במקום אשר יבחר ה'', ובכל זאת לא נמנעו ביתא ישראל מלהקריב פסח בסמוך למִסְגִיד. כנראה שמסורות קדומות על הקרבת הפסח מחוץ למקדש, היו מוקְרֹזֹת לבני העדה והן שעיצבו את מנהגם, כפי שהוסבר בהרחבה בפרק העוסק בשחיטת הפסח. קיימות עדויות קדומות ומוצקות על זיקת ארבעת המינים למקדש במנהג העם. בכתבי פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם ב 204-214 (מהדורת נטף, עמ' 64-65) מופיעה התייחסות נרחבת לחג הסוכות והתעלמות מוחלטת מארבעת המינים. כותב על כך אלון, מחקרים בתולדות ישראל, כרך א, עמ' 112:

אולם שתיקתו של פילון מתבארת על ידי העובדה, שבימיו לא היו נוטלים ד' המינים אלא במקדש בלבד.¹⁴⁰

גם ספר היובלים, המרבה לתאר את שמירת המצוות של אבות האומה, כורך את מצוות הלולב עם המזבח. היובלים טז, לא (מהדורת כהנא, עמ' רנו):

ויקח אברהם לבות תמרים ופרי עץ הדר וסבב מדי יום ביומו את המזבח בענפים שבע ליום ובבוקר יהלל ויודה לאלהיו על הכל בשמחה.

זיקה ברורה בין נטילת ארבעת המינים והמקדש מופיעה בתיאוריו של יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים ג 245:

¹³⁹ על מסורת הזיהוי של ארבעת המינים ותפוצתם בעולם העתיק, ראו עמר, צמחי המקרא, כל מין בערכו.
¹⁴⁰ ובהערה 96 שם: 'וכן משמעו הפשוט של המקרא ...

ובחמישה עשר לחודש זה ... עליהם לעלות אל אותה העיר, שתשמש להם מטרופולין בזכות המקדש, ולחוג חג של שמונה ימים ... ולשאת בידיהם זר של הדס וערבות מחובר לכף תמרים, ופרי עץ הדר.

אף בספרות חז"ל מוצאים אנו שמלכתחילה עיקר נטילת ארבעת המינים קשורה הייתה למקדש, ורק לאחר חורבנו הורחבה לכל מקום. נעיין במדגם משניות מפרקים ג-ד של מסכת סוכה.

בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד משחרב בית המקדש התקין רבן יוחנן בן זכאי שיהא לולב ניטל במדינה שבעה זכר למקדש ... מצות לולב כיצד יום טוב הראשון של חג שחל להיות בשבת מוליכין את לולביהן להר הבית והחזנין מקבלין מהן וסודרין אותן על גב איצטבא והזקנים מניחין את שלהן בלשכה ... מצות ערבה כיצד מקום היה למטה מירושלם ונקרא מוצא יורדין לשם ומלקטין משם מרביות של ערבה ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח וראשיהן כפופין על גבי המזבח תקעו והריעו ותקעו בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת ואומרים אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא רבי יהודה אומר אני והו הושיעה נא ואותו היום מקיפין את המזבח שבעה פעמים בשעת פטירתן מה הן אומרים יופי לך מזבח יופי לך מזבח רבי אליעזר אומר ליה ולך מזבח ליה ולך מזבח.

נסכם בדבריו של אלון, מחקרים בתולדות ישראל, עמ' 114 :

על ידי הנחה זו מתבארת יפה ההלכה (משנה סוכה ג, יב): 'בראשונה היה לולב ניטל במקדש שבעה ובמדינה יום אחד'. שעיקר המצוה, במקדש, ובגבולין לא היתה, נטילת לולב אלא מעין זכר למקדש ולפיכך לא נהגו בה אלא ביום ראשון בלבד. ברם, ודאי בימים האחרונים שלפני החורבן כבר היתה, מצות ד' המינים רווחת אף "במדינה", כמו שמוכח מאותה משנה. וכן מעיד על אנשי ירושלים רבי אלעזר ברבי צדוק (תוספתא, סוכה ב, י) שהיו נוטלין את הלולב אף מחוץ למקדש. אולם אין לנו הוכחה אלא על הימים האחרונים שבפני הבית ורק על בני ירושלים בלבד ... למדנו איפוא שעד סמוך לחורבן לא היתה, מצות ד' המינים נוהגת אלא במקדש. התעלמותו של פילון ממצווה זו, שבודאי אין לפרשה במיעוט ידיעת ההלכה, שהרי היא מפורשת בתורה, נובעת איפוא מן העובדה, שלא היתה רוֹחַת בישראל לפני ימיו ובימיו.

הדעת נותנת, שהזיקה העמוקה בין מצוות ארבעת המינים למקדש, כמו גם העדר גידולים של ארבעת המינים באתיופיה, הם שהשכיחו מצווה זו ממנהגם של ביתא ישראל.

הסיגד

חג הסיגד תופס מקום מרכזי במעגל החגים של ביתא ישראל. שם החג נגזר מפועל משותף לעברית, ארמית וגעז – סג"ד, שמשמעותו להשתחוות. יש לציין שגם יום כיפור נקרא סיגד.¹⁴¹ ואכן, רבות ההקבלות בין שני מועדים אלו, כפי שנראה להלן. שם נוסף לחג זה אֶמְתָּה סו = יום ההתכנסות,¹⁴² שהרי כל מנהגיו נעשים ברוב עם (תמונה 33). בעבר קראו לחג זה בשם מְהֶלָּה. גם מינוח זה משמר פעלים של השתחוויות ותחינה. חג אתיופי נוצרי דומה (meHELLa = יום התחינה)

נחגג במועדים קבועים, עשר פעמים בשנה ובאירועים מיוחדים אחרים בהתאם לצורך.¹⁴³ הסיגד חל ב-29 לחודש השמיני, שבעה שבועות לאחר יום כיפור. התאריך מלמד על המהות. החג משמש כבנין קומה עליונה של חשבון נפש ציבורי על גבי קומת הקרקע של חשבון הנפש הפרטי ביום הכיפורים. כאשר חל 29 לחודש השמיני ביום שישי או בשבת הקדימו את החג ליום חמישי. כיאה לחג חשוב ומרכזי מתחילות ההכנות לחג הסיגד מספר ימים לפני החג.¹⁴⁴ הקסים מאתרים הר גבוה סמוך לאחד מכפרי העדה המרכזיים. היו באתיופיה כמה הרים קבועים שבהם ערכו את הטקס (תמונה 34). בראש ההר הכשירו מבעוד מועד שטח מישורי המותאם לעמידת חכמי העדה בשעת הטקס. השטח שנבחר נוקה בצורה יסודית מכל לכלוך, צואה או נבלה. לאחר שטוהר המקום הקיפו אותו בחומת אבנים נמוכה ואיש אינו רשאי להיכנס לתוכו. זמן מה לפני הסיגד קבעו יום חג מיוחד בו עלו הקסים לראש ההר עם ספר תורה. הרבו בתפילות ובכך קידשו את המקום לקראת העלייה הגדולה בחג הסיגד.

בערב החג התכנסו בני כפרים קטנים ורחוקים אל כפר מרכזי סמוך להר שם התקיים החג ברוב עם. כמקובל בהכנות לקראת כל טקס דתי, שבת וחג; הקדימו וטבלו לטהרה. היו שטבלו מבעוד יום והיו שהשכימו עם שחר לטבילת טהרה. כדרך של כל טבילות הטהרה בביתא ישראל, טבילה כרוכה בצום ובהימנעות מיחסי אישות. המקפידים ביותר התבודדו שבעה ימים לפני הסיגד במקומות מיוחדים, בהם לפי מסורת העדה חי קדוש מסוים או אירע נס כלשהו. צמו בשעות היום, וניזונו מקטניות ומים בשעות הערב. אך כאמור, רוב העם טבל מבעוד יום וצם ביום הסיגד מעלות השחר ועד שעות בין הערביים.

בשעות הבוקר התכנסו כל בני העדה, לבושים בבגדי חג, סמוך לפתחו של המֶסְגִיד. הקסים הוציאו את ספר התורה ממקומו המיוחד בארון בְּמֶסְגִיד. בכפרים רבים נשמרו ספרי התורה בבית הקס מחשש גניבות. בשבת ובחג כמו גם בסיגד הקדימו והביאו את הספר לְמֶסְגִיד מבעוד מועד. תהלוכה רבת משתתפים יצאה מפתחו של המֶסְגִיד לכיוון ההר בו נערך הטקס. בראש התהלוכה צעדו מנהיגי העדה; נזירים, קסים, שמגלוץ', זקני העדה וחכמיה. כולם לבושים בגדי פאר, מצנפות לבנות ומטריות (תמונה 35-38). נשיאת מטרייה היא סמל של כבוד ומעמד באתיופיה ואינה קשורה למזג האוויר. ספרי התורה עטופים בבד צבעוני נישאו על ידי הקסים ולעיתים כובדו נערים צעירים לשאת את ספר התורה על ראשם. סיפר לי בגאווה רבה, אורך אריני מגדרה, תלמיד ישיבת ההסדר 'אור עציון' במרכז שפירא, שהוא זכה לשאת ספר אורית על ראשו, בחג הסיגד האחרון טרם עלייתו לישראל (תמונה 35). העלייה להר הייתה מלווה בכריעות והשתחוויות רבות

¹⁴¹ רתיינס, היהודים בחבש, עמ' 78.

¹⁴² פלאד, הפלשים, עמ' 51; לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 68.

¹⁴³ שלמאי, מוסיקה, עמ' 48.

¹⁴⁴ בתיאור החג נעשה שימוש נרחב בחיבורה של בן דור, הסיגד, עמ' 30-74.

לאורך כל הדרך, שהרי זה שמו ומהותו של היום סיגד=סוגד=משתחוה. היו שהעידו על שבעים, מאה ואפילו אלף כריעות והשתחויות במעלה הדרך אל ההר (תמונות 39-42).

נהגו נשים לשאת אבן על ראשן במעלה הדרך העולה אל ההר; ביטוי לכניעה, תחנונים ובקשת מחילה (תמונה 43). מנהג זה נשמר במידה מסוימת עד ימנו, בחגיגות הסיגד שבטיילת ארמון הנציב (תמונה 44). עם הגעת הקהל לראש ההר, תפסו הקסים את מקומם בתוך המתחם המטוהר, נפרס בד צבעוני ועליו הונחו ספרי התורה. הציבור תפס את מקומו כשפניו אל מנהיגיו. סדר הישיבה לפי החשיבות; הגברים המבוגרים קרובים אל הגדר התוחמת את מקום עמידת הקסים, הצעירים יותר מאחור והנשים מסביב. לא היו מחיצות בתוך הקהל. ילדים לא הורשו להתקרב אל הקסים, ואם עשו כן גורשו מיד. (תמונה 45-46). הנשים שנשאו אבן על ראשן, הניחו את האבן על הגדר התוחמת את מקום עמידתם של הקסים. בדרך זו, הלכה הגדר וגבהה משעה לשעה (תמונה 47-48).

פתחו בתפילות ארוכות שנמשכו כשלוש שעות (תמונות 49-50). לאחר מכן פנו אל ספרי התורה. אט אט הסירו מעליהם את עטיפות הבד הצבעוניות, פתחו את ספרי התורה וקראו בפני הקהל פרשיות מענייניו של יום (תמונות 51-59). חשוב לציין שמנהגי קריאת התורה בביתא ישראל גמישים יותר ונתונים לשיקול דעתו המוחלט של הקס. לא היה סדר קבוע לקריאה בתורה כנהוג בכל קהילות ישראל. בכל מקום ומקום הקס קבע מה יקראו בכל שבת וחג. בדרך כלל בחר הקס לקרוא פרשה העוסקת בענייני דיומא, החג המתקרב או פרשה הקשורה לאירוע מזדמן בחיי בני הכפר, כגון: חתונה, פטירה, לידה, תקיפת אויב, התרופפות בשמירת מצווה מסוימת וכדומה.¹⁴⁵ כך גם בקריאת התורה בראש ההר בעיצומו של חג הסיגד. הקסים בחרו לקרוא פרשות העוסקות בנושאי המרכזיים של חג הסיגד: הברית בין ה' לעמו, חובת שמירת המצוות, הימנעות מנישואי תערובת, וכמיהה לציון. קראו את פרקי מעמד הר סיני ועשרת הדברות (שמות יט-כ), הברית לאחר המבול (בראשית ו-ט), חוקים חברתיים מפרשת משפטים וטקס כריתת הברית בסיני (שמות כב-כד), חוקי טהרה, קדושה ועריות (ויקרא יב-יג; ויקרא יח-כ), ברכת כוהנים (במדבר ו), ברכות וקללות שבפרשת בחוקותיי וניצבים (ויקרא כו; דברים כז), איסור נישואי תערובת (דברים ז), תקנת עזרא לסילוק הנשים הנוכריות ובניהן (עזרא ט-י), מעמד הקריאה בתורה והסברתה שבספר נחמיה (ח-י). הכול לפי ראות עיני הקסים. הקריאה על ידי אחד הקסים בגעז, ולאחר מכן תרגום לאמהרית או תיגרית בידי קס אחר.¹⁴⁶

הקריאה בתורה נמשכה עד שעות אחר הצהריים המוקדמות, ולאחריה המשיכו הקסים בתפילות, בדרשות ובהטפות מוסר. הקסים קראו לקהל: למחול זה לזה בנפש חפצה, לשמור את ברית ה', לדבוק בשמירת המצוות, להיבדל מהנוכרים ולהתפלל לשיבה לציון. חידוש הברית של עזרא בימי שיבת ציון, והרחקת הנשים הנוכריות היו נושא מרכזי בדרשות הקסים. בסיום דבריהם ברכו את הקהל על כך שקיבלו עליהם את הברית ואיחלו לכולם שיזכו להגיע לירושלים. היו שהגביהו את ספר התורה והציגו את הכתוב בו לעיני כל העם. לבסוף סגרו את הספר וכיסוהו במטפחות צבעוניות המיוחדות לעטיפת התורה. הכול ברכו זה את זה לשלום בברכת 'סלאם, סלאם'. במהלך התפילות, בזמן שהזכירו את אבות האומה הזכירו גם שמות קרובי משפחה שהלכו לעולמם. כנהוג בטקס אזכרת נשמות בביתא ישראל (אָמָן) פיזרו זירעונים לציפורים (תמונה 60). מנהיגיו ומשמעותו של טקס זה הוסברו בהרחבה בפרק העוסק ביום כיפור.

¹⁴⁵ ראו זיו, הלכות שבת, עמ' 63-65.

¹⁴⁶ לפירוט המבנה והיחס בין התפילה וקריאת התורה, ראו: בן דור, הסיגד, עמ' 42-53.

לאחר התפילות, הקריאות בתורה והדרשות, פרסו בד צבעוני על גדר האבנים שתחמה את מקום עמידת הקסים. כל הנוכחים הביאו תרומות ומתנות של תירס, מלח, בגדים, מטבעות כסף וכדומה. היו שהניחו שטרי כסף כתרומה (אֶרְדְּתָא) או כתשלום נדרים (סְאָלָת). ~ לבדוק מקור לשוני ולנקד.

עם סיום התפילות והטקסים בראש ההר, לקראת שעות אחר הצהריים, השתנתה בבת אחת אווירת החג מן הקצה אל הקצה. מיום של כריעות והשתחויות, תפילות ותחנונים, סליחה וכפרה; ליום של שמחת כפרת עוונות, חידוש הברית והרגשת הקלה גדולה של נקיות מכל חטא. נשמעו תקיעות חצוצרה רמות והחוגגים החלו לעשות דרכם במורד ההר, בשירה ובריקודים (תמונות 61-64). במקומות מסוימים ביטאו את השמחה ברירות רובה בודדות (תמונה 65), ויש שנהגו לערוך תחרויות רכיבה על סוסים כביטוי לשמחת החג (תמונה 66). המוני החוגגים ליוו את ספרי התורה אל מקומם בְּמִסְגֵּיד. היו מקומות שהקיפו את המִסְגֵּיד ואף את הכפר כולו במעגלי ריקודים, קודם הכנסת הספרים לְמִסְגֵּיד. הריקודים סימנו את סיום הצום. לא הייתה שעה קבועה ומדויקת לסיום הצום, אך חשוב לציין שסעודת החג התחילה בשעות אחר הצהריים, קודם השקיעה. כמקובל בסעודות שבת וחג בביתא ישראל, כל משתתף מביא ממאכליו, וכולם נערכים לסעודה משותפת בחצר המִסְגֵּיד. כבר בשעות הבוקר נשחט פר דשן וטוב, תרומת עשירי הקהילה לשמחת חג הסיגד. שחטו גם עיזים וכבשים, הכול בהתאם למספר המשתתפים וליכולת הכלכלית. לחם הקודש (דָאבֹ) הוגש אל הקסים, הם ברכו, בצעו, טעמו ראשונה וחילקו לכל הנוכחים. החלוקה, כתמיד, לפי החשיבות; קסים, דבתרים, מבוגרים, צעירים, נשים וילדים. לאחר מכן חולקו מנות האינג'רה, הרוטב (וֹוט) והבשר לכל הנוכחים (תמונה 67-69). במהלך הסעודה ולאחריה הרבו בשירה, בנגינה, בריקודים.

הסיגד מציין התחלת תקופה של התבודדות לקהילת הנזירים של ביתא ישראל. עם תום החג פורשים הנזירים לבקתותיהם המבודדות; שם שהו רוב ימות השנה בצומות, תפילות ולימוד

(תמונה 70-71).¹⁴⁷

¹⁴⁷ פלאד, הפלשים, עמ' 51; שלמאי, מוסיקה, עמ' 49. על נזירים בביתא ישראל ראו הערה 3.

מקורות חג הסיגד

הסיגד הוא חג ייחודי של ביתא ישראל. אין בתורה ציווי על חג זה ואין כדוגמתו בשאר קהילות ישראל. על אף העדר מקור מפורש לחג זה בתורה ועל אף דבקותם של בני העדה בתורה; תופס הסיגד מקום מרכזי במעגל החגים של ביתא ישראל.

לבדוק

לבדוק בעיון ולצטט בהתאם לצורך: ברית עם במקרא; עזרא החיצוני; חזון עזרא; ויינפלד, שבועת אמונים; ליכט, מגילת הסרכים; ברית במגילת ברית דמשק; יעל כהנא, אחים שחורים, סיגד.

הפניות לחיבור של שושנה בן דור:

1. הר הוא מקום טהור וקדוש.
2. לא מגיעים אליו נכרים.
3. זכר לעליית משה להר סיני.
4. תחליף לעלייה לרגל לירושלים (בן דור, עמ' 84).
5. עזרא על הר כדי שהעם יראה וישמע למרחקים.
6. דמויות מקראיות רבות עלו להר באירועים משמעותיים. אברהם בעקדה, אליהו בכרמל, בת יפתח.
7. בהר קרובים לה' וקול התפילה נשמע.
8. מקום מרוחק מילדים, עיזים ורעש, מבודד ומתאים לתפילה.
9. סמליות בתיקון הגדר מידי שנה בשנה.
10. בעונת הסיגד התבואה עדיין ירוקה וחסר לציפורים מזון. טקס האמן משלים חוסר זה ומבטא חסד ונתינה לחסרי יכולת.
11. דברי יונה בוגלה בריאיון עם שושנה בן דור 6.11.80. אין לנו ספרי היסטוריה כתובים. כל ההיסטוריה שלנו חיה בתוך העם על ידי המסורת. זאת אומרת שהאבות מוסרים לבנים וככה זה הולך. והכוהנים שלנו, כשאנחנו שואלים איך זה, מאין זה בא, אז הם אומרים שהבאנו אותו מארץ ישראל.
12. בן דור, עמ' 67. מידי פעם יש לכנס את העם ולקרוא בתורה.
13. בן דור, עמ' 68. אי בהירות לגבי תאריך קביעת הסיגד כחג.
14. שם, עמ' 70. אירוע כלשהו של סבל רב גרם לגיבוש הסיגד כיום תפילה, תחנונים וסליחה. קשה לציין אירוע היסטורי מסוים.
15. עמ' 72 שווה ציטוט.
16. עמ' 109. תיעוד חוויות הקסים מהסיגד.
17. עמ' 127. נשיאת אבן מתועדת גם במנהגי הכנסייה כסמל לכניעה ובקשת כפרה. אין הוכחה למקור נוצרי לסיגד. היו השפעות הדדיות.

18. עמ' 130. היו השפעות של ביתא ישראל על הכנסייה האתיופית. הזיקה העמוקה של כנסייה זו למקרא, ומנהגים יהודים קדומים שנהגו בה, כגון: שבת, מילה, כשרות ועוד שימשו קרקע נוחה לקליטת השפעות מצד ביתא ישראל. כמובן שהיו גם השפעות מצד הכנסייה על ביתא ישראל, אך כיום קשה לתעד השפעות הדדיות אלו.
19. עמ' 133. הסיגד בתחילת הקיץ. עונה המאפשרת תנועה למרחקים ארוכים.
20. עמ' 134. מבוא לזיקה בין ביתא ישראל ליהדות הקדומה.
21. עמ' 141. פילון ורס"ג רואים בעשרת הדברות שורש ומקור לכל התורה.
22. עמ' 153. תיאור הברית בנחמיה ח-י ומקבילותיו בעזרא החיצוני, הוא הבסיס לסיגד. לדעת קטעים מפרקים אלו נאמרו מידי יום בתפילת שחרית לפי מנהג ארץ ישראל.
23. נחמיה י, לה.
24. עמ' 157. לדעת צ'ארלס מטרתו הבסיסית של עזרא החיצוני היא להעצים את עזרא שהיה כוהן ומנהיג דתי לעומת נחמיה שהיה מנהיג חילוני.
25. עמ' 158. עזרא החיצוני אהוד בביתא ישראל וכנראה השפיע על מנהגם.
26. עמ' 159 ואילך. חג שנתי לחידוש הברית הוא חידוש, אך לא מאורעות חידוש הברית בכלל. דברים לא, י-יג הקהל ואירועים נוספים לאורך התנ"ך ...
27. עמ' 162. לפי יובלים ו 17 חג השבועות הוא חג חידוש הברית.
28. עמ' 165. לאתר תיאור ברית בפילון.
29. עמ' 166. ברית כטקס שנתי אינה במקרא. לראשונה בספרות הכת ובחג השבועות, ביובלים ובפילון.
30. יתכן שהסיגד חודש בתקופה מסוימת כחג חידוש הברית בעקבות שינויים היסטוריים-פוליטיים או תמורות חברתיות-תרבותיות שעברו בני העדה.
31. עמ' 170. כל ערב ראש חודש צום. לדעת לסלאו הצום החודשי הוא זיכרון לסיגד.
32. עמ' 172. סוף חשוון תחילת כסלו קשורים לתענית, גם אם מסיבות אחרות.
33. עמ' 186. אין אפשרות לדעת מי משפיע ומי מושפע במנהגים הדומים של הכנסייה וביתא ישראל. סביר להניח שהשפעות יהודיות קדומות שרווחו באתיופיה במאות הראשונות לספירה השפיעו גם על הכנסייה, אגאו וקאמנט.
34. עמ' 187. הסיגד חג מרכזי וחשוב בביתא ישראל.
35. עמ' 188. מרכיבים עיקריים בסיגד: חידוש הברית, כיסופים לשיבת ציון, קריאת קטעי מקרא בנושאים אלו, דמיון לברית נחמיה ולמנהגי טהרה וסעודה בחבורה של ימי בית שני, מעבר בברית מידי שנה בשנה נהג בכת בני האור, גם אם הסיגד נוצר באתיופיה הוא קרוב באופיו למנהגי ההלכה היהודית הקדומה בימי בית שני, יתכן שמנהגים עברו באמצעות יהדות מצרים של ימי בית שני, אם נקבל שהסיגד הוא המצאה מקומית שנוצרה על ידי מנהיגי העדה כחיזוק האמונה בשעת משבר, וכאלה היו לרוב, לא ברור כיצד הוא כל כך דומה לחגי ברית יהודים קדומים. ויינפלד מצביע על תשתית משותפת לכל חגי הברית במזרח הקדום.

36. חג חידוש הברית בספר היובלים מתייחס לחג השבועות שחל באמצע החודש השלישי. יובלים ו' 17: 'לחדש את הברית בכל שנה ושנה'; יד' 20: 'ויחדש אברהם את החג ואת החוקה לו עד עולם'.

37. סרך היחד והיובלים מחייבים מעבר בברית מידי שנה. לדעת חז"ל ברית האבות תקפה לדורות ואין צורך לחדשה. #

מקורות בכתב

פלאד, הפלשים, עמ' 51

אמתה סו (Amata Sawe). חג ההתכנסות. חל בחידוש הירח של חודש נובמבר. ביום זה הפלשים מתכנסים על מספר הרים. בחלקו הראשון של היום מתפללים ובהמשך קוראים ומפרשים את מצוות התורה. לאחר מכן כל הנוכחים מביאים תרומות ומתנות של תירס, מלח, בגדים וכסף. מפזרים זירעוני דגן על הסלעים לציפורים, השאר ניתן כמתנה לנזירים. בכל מסגיד מוגש ביום זה קרבן צלוי. & עם תום החג פורשים הנזירים לבקתותיהם שבערבה, עוסקים במשך שבעה ימים בתפילות וניזונים רק משימברה (שעורה) ומים.

רתינס, היהודים בחבש, עמ' 78

את יום כיפור הם שומרים אבל ראש השנה אינו מוקד להם כלל. יום כיפור מכונה אצלם 'אסטריי' או 'אסטרי' גם 'סיגד'. על פי נחום ופייטלוביץ הסיגד אינו יותר יום של כפרת עוונות, אלא חג זיכרון בלבד. זיכרון לתלונות של יעקב על אובדן בנו. לפי פייטלוביץ' חג התגלות האלוקים.

לוצאטו, היהודים החבשים, עמ' 68

אמתה סו (Amata so) הוא החג של היום האחרון של הירח התשיעי. (קיימת אי התאמה מובנית בין לוח החודשים החבשיים, שהוא לוח שמשי; ובין לוח החודשים של ביתא ישראל, שהוא ירחי. לכן, לעיתים קרובות, מוצאים אנו אי התאמה של חודש אחד, בדיווחי המידענים. כאן הכוונה למרחשוון, שהוא החודש השמיני – י"ז). ביום זה הולכים להתפלל על ההרים. הירח התשיעי הוא של כסלו, ביום ה-25 מתחילים את החג של המקבים שהיהודים קוראים לזה חנוכה, או שזה שם תואר למקדש, אמתה סו בדיוק יוצא עם החג הזה.

למרות זאת יש כמה סיבות כדי לא לבלבל בין השניים. הפלשים ששאלנו אותם במיוחד על הנקודה הזאת ענו באופן מוחלט: 'אנחנו מקבלים את הספרים של המקבים, אבל אנחנו לא מכירים החג של המכבים'. זה (חנוכה) נמשך, היום כמו בעבר, שמונה ימים וזה שלנו (אמתה סו) נמשך רק יום אחד; זה יש לו אופי לגמרי היסטורי, וזה רק דתי.

לסלאו, אנתולוגיה פלשית, עמ' xxxv-xxxiv

צום התחנן ביום 29 של ירח שמיני (כט מרחשוון, סיגד. לסלאו אינו מזכיר שם זה אך ברור שהכוונה לאותו חג – י"ז). כל הציבור גברים נשים וטף נושאים אבנים על הכתף (בתמונות, נושאים אבנים על הראש – י"ז) עולים לגבעה מחוץ לכפר. מניחים את האבנים במעגל מסביב לקסים. הקסם אומרים תפילות רבות בהשתתפות כל העם. משער שמדובר במנהג אתיופי שנועד

להביע כניעה. מרבים בתפילות ומאזינים לקריאה מתאזאזה סנבת, עזרא ונביאים, שמספר אנשים קוראים. שלוש פעמים באותו יום, בשעה 9:00, 12:00 ו-15:00 מקיימים את טקס האמן – פיזור גרעינים לציפורים לזכר הנפטרים. כמו בכל החגים החשובים והצומות מביאים לחם ובירה למסגיד לברכת הכוהנים. לא גיליתי את הסיבה לשמירת צום זה (שבעה שבועות אחרי יום הכיפורים. כפרת הכלל – י"ז).

שלמאי, מוסיקה, עמ' 48-50

ביתא ישראל קיימו חג עלייה לרגל וצום חלקי שנקרא סיגד. שם החג נגזר מהפועל סג"ד=להשתחוות. ביום 29 בחודש השמיני. בעבר היום נקרא 'מהללה' (mehella). גם מינוח זה משמר פעלים של השתחויות ותחינה.

חג אתיופי נוצרי דומה, mehella (יום התחינה) נחגג במועדים קבועים, עשר פעמים בשנה ובאירועים מיוחדים אחרים בהתאם לצורך. טכס זה קשור כמעט בוודאות לטקס rogation הנוצרי, המתאפיין בסליחות, שבוצע במהלך תהלוכות שנערכו בתאריכים קבועים ומיוחדים במהלך מחזור התפילות השנתי. חג מהללה האתיופי-נוצרי מתבצע בשעת הבוקר ואחר הצהריים וכולל את מזמורי תהילים ושיר השירים. חג Seged / Mehella הפלשי משותף לטקס אתיופי-נוצרי בשם ba-guada הן במועדי החג והן בתפילות.

הסיגד של ביתא ישראל מנציחה הצהרותיו של עזרא נגד נישואי תערובת (עזרא 10-12:10). זה גם מנציח את הירח החדש של החודש התשיעי (הדר), אשר מתרחש ביום שלמחרת והוא אמור להיות ראש החודש החשוב ביותר בשנה. למחזור ראשי החודשים יש התייחסות גם במחזור התפילות. ביתא ישראל נהגו לקיים ימים מיוחדים בכל חודש כתזכורות לחגים ולצומות השנתיים. היום עשרים ותשעה בכל חודש, הנקרא צום מהללה, נחגג כתזכורת לירח החדש מתקרב. זהו, כנראה, הצום החודשי החשוב ביותר.

טכס הסיגד מתרחש על ראש גבעה מחוץ לכפר. מיקום זה נקרא על ידי כמה שמות, ובם ya'arego dabr (הרים המעלים את התפילות), ובאמהרית, tarrara yalamana (הר של תחינה). ההר יוצר זיקה למעמד הר סיני. זיקה זו הודגשה גם בקריאת עשרת הדברות במהלך הטקס. דאגו מראש להכין מקום נקי מפסולת, נבלות או כל זוהמה. שמירת החג קשורה גם לעבודה הפגאנית של תפילות הצלה מרוחות. הסיגד קשור גם למנהגי הנזירות של ביתא ישראל (כך צוטט תאמרת עמנואל על ידי לסלאו):

כאשר הקהילה כולה מתאספת במקומות הקדושים אלה, יש מאפיינים רציניים ומוקפדים לטקס החגיגי. אחד לוקח את אורית (התנ"ך) וספרי קודש אחרים, וקורא בהם פרקים מיוחדים; הקריאה כוללת את עזרא החיצוני. אני לא יודע את הפרק של עזרא, אבל הם אמרו לי שזה מתחיל ככה ... : "והם טיפסו על ההר בכל שנה על מנת להעריץ את אלוהים המלך. בשעה תשיעית בחודש הזה. בני ישראל התאספו וכסו עצמם בשק" ... הם עסוקים כל היום בקריאה, תפילה, סגידה סעודה ומשתה. עלייה לרגל כזו נעשו באירועים מיוחדים, כגון: שלוש הרגלים, צום אב והידר. לפי החוק כל אחד חייב לעלות לרגל כל ערב ראש חודש.

...

מקור אחר קורא לחג אמתה סו ומתאר אותו כחג הירח החדש. לאחר שנזירים סיימו תקופה של נזירות. אבא סברה, מייסד הנזירות בביתא ישראל, הנהיג צום בתחילת הידר (החודש התשיעי, כסלו). כך נראה שהסיגד קשור לראש חודש. אולי הוא מתקיים בתאריך הידוע לנו מספר עזרא. &הסיגד מציין התחלת תקופה של התבודדות לקהילת הנזירים של ביתא ישראל. עיסוק במנהגי סליחות ביום זה מקשר עוד יותר את חג הסיגד הפלשי לחג הנוצרי. בביתא ישראל נהגו לשאת אבנים על כתפיהם (ראשיהם – י"ז) במהלך התהלכה במעלה ההר. את האבנים הניחו במעגל בראש ההר במקום התפילה סביב הכוהנים. מנהג זה ידוע גם במסורת הנוצרית אתיופית, שם נשאו אבנים על הראש. בשתי המסורות יש בכך ביטוי לכניעה, המלווה בתפילות רבות של הכומר. הסיגד זה העלייה לרגל היחידה שעדיין קיימת בביתא ישראל.

מוקדם באותו יום קס שוחט שוורים במתחם התפילה. למרות שהבשר נצלה ואחר כך נאכל כדי לשבור הצום, יתכן ובעבר היה זה טקס קורבן. הקסים עולים על הגבעה באמצע הבוקר ואחריהם הסגנים שלהם נושאים ספר תורה עטוף בבד קדוש על ראשם. בפסגת ההר הקסים עומדים בתוך מתחם סגור באבנים המוקף על ידי עצים. בד קליל ודק עוטף את האבנים המקיפות את המתחם. אנשי הקהילה גם עולים על ההר ומתייצבים סביב המתחם המקודש. אחרי הטקס הכוהנים יורדים ושרים בזמן שאנשי הקהילה תוקעים בחצוצרות קטנות ממתכת. כאשר הכוהנים מתקרבים לבית התפילה משהו מביא תופים (נגרית) והם שרים עם האורית לראשם.

כהנא, אחים שחורים

עמ' 21. תקיעת שופר בראש ההר מכריזה על כניסת החג. הר שולחני שעל פסגתו במת אבן עליה פורשים יריעות בד צבעוניות ומניחים את ספרי הקודש. נחש אנושי לבן מתפתל במורד ההר לקול צלילי מסנקו, תקיעות שופר ויריות רובה ספורות. עד חלוקת הבשר ברחבת בית הכנסת מעגלי רוקדים של גברים. לאחר הגברים מגיע תורן של הנשים לרקוד. ריקודי כתפיים בזוגות.

סלמון, אתיופיה, עמ' 335-336

סיגד – הסיגד הוא חג העלייה לרגל השנתי של ביתא ישראל, והוא נחוג באתיופיה כחג יהודי. בעיני בני העדה היה ערכו שווה לזה של חגי התורה. הסיגד נחוג ביום ה-29 של החודש השמיני על פי הלוח האתיופי (על פי הלוח של ביתא ישראל המונים את ימי החודש מחידוש הלבנה – י"ז), ושמו ניתן לו ממנהגי סגידה בפסגתו של הר כלשהוא, מקום הנחשב טהור יותר וקרוב לאל. לקראת יום הסיגד מתכנסים תושבי אזור נרחב למדי בכפר מרכזי, מיטהרים בנהר, ובראשות הכהנים עולים להר סמוך כשהם עטויי לובן ושרויים בצום. בפסגה עורכים החוגגים טקס דתי המשלב דברי תפילה ובקשת רחמים, סליחה וגאולה מהאל, עם קטעי קריאה מן האורית וטקסטים אחרים. לאחר דרשה, הכוללת דברי הטפה וברכה של הקס הראשי במקום, יורדים כולם חזרה אל הכפר, מכניסים את האורית לבית התפילה, ועורכים סעודה חגיגית. כמה מזקני ביתא ישראל מסבירים חג זה כמעין שיחזור האספותם של בני יהודה בירושלים על ידי עזרא ונחמיה וחידוש הברית אתם, כמסופר בספר נחמיה, ח"י. אחרים רואים בעלייה להר זכר לעליית משה להר סיני, סברה המסתייעת אולי בכך שביום הסיגד קוראים בתורה את סיפור מעמד סיני מתוך ספר שמות, י"ט-כ'. אולם נראה כי קריאת קטעים מספרי עזרא ונחמיה שעניינם התוודות על חטאים והתחייבות לקיים את המצוות, היא המוקד הרוחני טקסטואלי של הסיגד. בהקשר זה רואים ביתא ישראל את הסיגד גם כביטוי לתפישותיהם באשר לגלות וגאולה: כפי שעזרא עלה

מגלות בבל לירושלים, אסף את העם והביא אותו לקבלת מצוות התורה, כך גם הם מתאספים בכל שנה בראש ההר ומחדשים את הברית בתקווה לעלות לציון.

בן דור, סיגד, בתוך: סלמון, קהילות ישראל, עמ' 137-148

סיכום ממצה, ערוך כראוי ומלווה בתמונות. יכול לשמש בסיס לכתיבת הפרק.

שלום, מסיני לאתיופיה, עמ' 209-212

סיכום שאין בו חידוש, מלבד מדרש שיר השירים.

ראיונות

ידידיה: הוא אומר בהדאר, בטקסט אין כלום. (קס מרשה מוסיף) אז הוא אומר, את ה... יש את החמישים יום מיום כיפור, אז זה מגיע מה שעשינו סיגד. עכשיו באתיופיה היה גם תוספת על זה, כאילו השלמה לחג השבועות, מה שלא הביאו מהקציר שדיברנו, אז בחג הסיגד חמישים יום מיום כיפורים היו סופרים ביום החמישים היו גם מקיימים את המצווה של הקציר, לוקחים מהתבואה שהם היו... שהיה להם, היו לוקחים את הדבר הראשון, כמו תרומות ומעשרות שהיו לוקחים לכהן, ככה גם היו עושים, נותנים לכהן, כהאן זה הקס.

לגבי הסיגד אני זוכר שבאשמורת הבוקר הכהנים והקסים האנשים המבוגרים היו הולכים לבית הכנסת את האורית ואת כל הספרי קודש ועולים איתו אל ההר, כל שאר העם בלבוש לבן עולה להר ומי שעולה שם אבן על הכתפיים או על הראש ושם היו עושים תפילות של סליחה ומזכירים את ירושלים ואז היו מתחילים דרשות של הקסים שצריך לבקש סליחה אחד מהשני והיו קוראים את המעמד בעזרא ונחמיה איך האנשים היו מתוודים להבדל מכל הנכרים ומטומאת הגויים והעניינים של צרכי העם מה שצריך להשמר מהם כמו שבת, גם היו מגיעים נציגי ממשלה עד כמה שמתרעמים על זה פה, גם שם, היו מגיעים נציגי האזור, אפילו באחד הפעמים היה שם מישהו שאחד שהוא מהקהילה והוא התנצר הוא עלה לדבר ואנשים כעסו עליו והתרעמו עליו, זה היה סיפור פקאנטי. לאחר מכן היו עושים עוד תפילה נוספת ולאחר התפילה היו תוקעים בטורמבה - חצוצרה אתיופית והיו מתחילים את הירידה מההר, היו עושים תהלוכה מאוד גדולה שהקסים בראש עם הספרי תורה לכיוון בית הכנסת, היו מגיעים לכפר והיו שוחטים כבש ואיתו שוברים את הצום, היו נכנסים לדס אוכלים וכך נגמר היום. כשירדו מההר זרקו אבן שהמשמעות של זה לזרוק את החטאים מעלינו. יש מקומות שכשעלו להר היו כאלה מפזרים זרעונים שזה גם מצד הצדקה שנותנים אוכל לחיות ויש גם עניין סימבולי לציפורים של אזכרת נשמות, לקהילה יש משמעות כזאת לקהילה, אמא שלי פעם סיפרה שהיה איזשהו עוף משהו כמו ינשוף והוא היה מעל הבית ולא נתן לה לישון והיא לא הבינה מה זה וכשהיא ראתה שזאת החיה הזאת היא נבהלה והתחילה לצעוק, כי זה סימן שמישהו נפטר ובאמת מישהו בא יום אחרי ובישר על פטירה, אז יש משמעות לציפורים מעבר ללהעביר ידיעות אני הרגשתי בהרבה סיפורים אחרי שזה גם משהו סימבולי. בחול המועד שם - להקליט ולראיין אני לא בטוח שיראו את זה שם בתור מלאכה, מה שמוגדר פה בתור מלאכות זה לא תמיד מה שמוגדר שם, פה אנחנו אוכלים מצות רגילות, גם באתיופיה בתור ילד כבר היו מצות רגילות שלנו, הקיטה שהיא יותר עבה ויותר רכה ואפילו יותר טעימה.

אני זוכר קודם כל שכל התקופה שהייתי שם רציתי ורציתי ללכת לסיגד בעצמו למקום. ולא יצא לי ללכת מסיבות שאני שמרתי על עדר הפרות והכבשים והייתי הכי קטן. והייתי קטן מבחינת גיל ואז מי שהלך לשם זה הגדולים יותר. עדיין צרוב לי בתודעה איך זה שמה. בעיקר הולכים בסיגד עצמו להר הסיגד, מתפללים שם בחצי הראשון של היום צמים ולקראת הערב יש את השחיטה וחוזרים שבעים משם. זה מה שסיפרו לי.

מי פטור מלצום - מי שיכול צם. לפי היכולת שלו. מי שחולה לא צם ונראה לי שזהו. גם אשה בהריון ויולדת יכולות לצום וזה תלוי במצב הבריאותי. לא זכור לי על חגים שהיו מזכירים את המתים. או מניחים זרעונים .

לדוד שלי קראו קס סנדבקה היה קס ברה קס ברשנקה קס ברוחה כל מי שגר מסביב היה עם הקס מביאים לו את כל הדברים מזמינים אותו בחגים, ובסיגד כולם הולכים להר כולם הולכים לשם בצום והוא קורא בספר בגעז ומתרגמים עד הערב ויורדים בשמחה ומתפזרים אנחנו הלכנו להר גדבייה אמדגה זה לא אותו הר באוזבה את ההר שלנו לא היו חורשים שהיינו שם התחילו לחרוש ראשי המקום היו שומרים ומשאירים ליהודים את ראש ההר לא חרוש כי זה קדוש שיתפללו יש יבול שמשאירים בו שביל שלא יפריעו זה היה בזמן הקומוניסטים לא בסלסה.

זה החג השלישי לפי הלוח העברי שלפי הירח ומיד אחריו מגיע הסיגד, במהותו הוא מתייחס לאותם אירועים גדולים של עזרא ונחמיה, עזרא הסופר חזר מגלות בבל ומצא אנשי ירושלים שלא מצאו לנכון להתייחס ליהדות כיהדות אלא היו עובדי אלילים, הוא היה איש רוח, איש דת היה נחמיה ושניהם יחד חידשו את הברית. מעניין מאד שהמסורת השתרשה לה ואח"כ התעצמה, בילדותי הכרתי את התאספיות של כפרים רחוקים, הכפר שלנו היה קרוב לאותו הר שאליו היינו עולים, הר בקרבת עיירה בשם גדבגה, ולאותו הר היינו עולים זה היה במקביל לאמבובר ובאזור שלנו עלינו להר הזה וקרובי משפחה רבים שחיים במרחקים לא מעטים מההר היו מתאספים אלינו לכפר, ובבוקר יום הסיגד המבוגרים היו צמים ונוהרים יחד איתנו הקטנים לכיוון ההר, חקוק בזכרוני העובדה שהאבות והאמהות ברגלי ההר היו לוקחים אבן וסוחבים אותה גם על הכתף וגם על הראש, ובסופו של דבר הבנתי שזה בא לומר אני מבקש מחילה, וכל פעם שביקשו מחילה ורחמים גם בזמן של הסכמות וגם שהיו במריבה כזו או אחרת נגיד מריבה משפחתית, מי שמבקש סליחה ומחילה היה לוקח את האבן הקטנה על הכתף וזה סימן שהוא מבקש סליחה ומי שאמור למחול מוחל בלב שלם, גם זו הכוונה של העליה להר ביום הסיגד . כל היום משעת הצהרים המאוחרות היו שומעים דברי תורה היו קוראים מספר ויקרא את קטעי עזרא ונחמיה, בסוף היום לפני השקיעה, הייתה שבירת צום גדולה מאד, היינו גרים בסביבה לא הכי סימפתית לנו, יכולה להתנכל אז כל הזמן עשו את המחשבות הנכונות מתי להתפזר. ההר היה במרחק שעה וחצי מהכפר שלנו אבל היו כאלה שהיו צריכים לצעוד שלוש שעות נוספות, בסופו של דבר הם היו מגיעים בחשיכה, שבירת צום אצלם בבית בסוף היום. השחיטה לא הייתה ליד ההר אלא כל אחד חוזר לכפר שלו ושם שוחטים, בתקופה מאוחרת לפני העליה לארץ כבר האירועים האלה היו מאורגנים ע"י גופים בתוך הקהילה ועשו עבודה כזו או אחרת כמו האות העולמית והסוכנות היהודית, התחילו לארגן שחיטה המונית שכולם מגיעים לאותה נקודה ואז עושים את שבירת הצום. למרות הצום והרעב כשירדו מההר עדיין היו שרים ורוקדים עם ספר אורית על הראש

ומטריות גדולות של הקסים והמוני אנשים מאחוריהם מזדחלים להם בלי לעקוף אותם ומשמיעים את השאגות של יה - האוו. אני שמח שקיומו של החג לא נעלם וקיבל הכרה ממסדית.

סיגד- היו פוגשים את כולם במסגיד שלהם ומשם מתחילים לצעוד להר אמבובר במקרה שלנו, מי שבא מאוחר יכול לעלות ישר להר, יש כמות מאד גדולה של אנשים שבאים ובאים מרחוק, לא הולכים כולם ביחד מהכפר, בבוקר עושים צלות אח"כ מוציאים ספר תורה עולים למעלה מתפללים כל יום מההר אח"כ יורדים, מתלבשים חגיגי, צמים מהלילה זה לא ממש חובה של הצום העיקר לא לאכול בבוקר זה צום של תפילה, עושים סעודה אחרי שיוורדים מההר, כל מי שבסביבת הכפר לא משנה מי שבא אתה מקבל אותו ואתה מאכיל אותו, הסיגד מסמל את חידוש הברית לנחמיה, יש מקום שראיתי שיש אבן גדולה ומסביב לאבן עומדים ושם מתפללים, שם קוראים את האורית ואחרי שיוורדים מההר יש חגיגה למטה והיו שוחטים המון פרות, יש אנשים מיוחדים לזה והיו מחלקים אפילו לעמידה ואז מתפזרים בשכונה, בהתחלה היו תורמים ואוספים כדי לקנות את הפרות אבל אח"כ היה פה מישראל ארגון אורט שנתן כסף ולא היו מוציאים כלום, במקומות אחרים גם לאט לאט הכירו בהם, לדוגמא בגורבה גם נתנו, לא כמו אמבובר בדיוק אבל דומה.

הסיגד- התאריך המדויק היה יום לפני הראש חודש, יוצאים להר ומתפללים כל הקסים באים מכל הארץ, היה מקום אחד הר אמבובר שכולם באים לשם מכל הארץ, מתפללים שם, המבוגרים היו צמים לא ממש עד הסוף אלא עד שחוזרים מהטקס הביתה, הקסים היו עומדים מתחת למטריה שלהם, פותחים את התורה ומתפללים ובוכים לה' שלא ישאיר אותנו בגלות כל הזמן שבשנה הבאה תזכה אותנו להגיע לירושלים, ביום הסיגד יש הרבה מוזיקה כלי נגינה שוחטים הרבה פרות ועושים תחרות של סוסים וכמה נשק, לא היה קרבן בסיגד, נותנים כסף בסיגד, מנגנים על הרבה כלים.

בסיגד- עשו תחרויות של סוסים בשביל הכיף, כמו שיש תחרות אופניים פה, יש זמרים ושרים על החג ושומרים על הדת ועל עזרא ונחמיה שבאו לירושלים, תמיד החלום על ירושלים שלא נשאר בגלות כאילו אנחנו מכירים את ירושלים, אף פעם לא עייפים לדבר על ירושלים. אנחנו אמהרים לא טיגרים.

עזרא ונחמיה שחזרו מהגלות של שבעים שנה בבבל עשו בירושלים את הסיגד הראשון בעשרים וארבעה לחודש תשרי מסקרים. זה התאריך המקורי שעשו עזרא ונחמיה אך באתיופיה אחרו אותו ביום האחרון של החודש השמיני לפעמים זה טקמט לפעמים זה הגר. הם דחו את זה ליום הזה מכיוון שבחורף ובקיץ יש קושי לבוא בעיקר בחורף שיש הרבה גשמים אז העם מתקשה להגיע למקומות הספציפיים שיש הרים מסויימים שבהם עושים את חג הסיגד באופן קבוע ולא עושים על כל הר או בכל מקום שמוצאים לכן היה קשה להגיע למקומות האלו. ההגעה לשם יכולה לקחת יום- יומיים אפילו יותר ולכן היה קשה להגיע לזה ולכן הם דחו את הסיגד לתאריכים האלו כי באתיופיה החורף מפריע לעשות את הסיגד בזמנו כמו שעשו עזרא ונחמיה. הסיגד נמשך יום אחד. שם החג סיגד מלשון סגידה להשתחוות ויש שם אחר מהללה= בקשה. אנשים שיש להם בקשות מיוחדות להתפלל על חולים או כל בקשה אחרת היו עולים על ההר לא רק ביום הסיגד אלא מתי

שהיה להם רצון והיו מתפללים ומבקשים מהללה וחלקם נענים בחלום או במעשה שנענו בתפילתם ובקשתם מתמלאת. זה יום תפילה יום צום יום תחנונים ובקשות זה לא יום חג אבל למחרתו שזה ראש חודש זה יום יותר שמח זה יום חגיגי. באותו יום קמים מוקדם והולכים לכיוון ההר לפני כן טובלים ומתרחצים ומתכוונים הכנות של ניקיון וטהרה וגם באותו יום עושים טבילה לפני שעולים להר. אחרי ההגעה מתחילים ישר בתפילה בהתחלה מתפללים שלוש שעות רצוף אחרי זה יש קריאה בתורה שקוראים בתורה בשפת הגז ומתרגמים את זה לעם. אחרי הקריאה בתורה יש תפילה בקשה של העם של הקסים ומברכים את העם. העם תורם תרומה ואומר נדרים ובקשות והקסים מתפללים על הדברים האלו ואחרי זה כל אחד הולך למקומו. לפני הרבה שנים היו עורכים את הסיגד במקום שנקרא גיזן שזה ליד גורהבה אחרי זה היו עורכים אותו בגאנגורס שזה באזור צילגה ואחרי שעברו לאזור גונדר עברו לאנגובר. היו שם מעט אנשים אבל זה הפך להיות הטקס המרכזי כי הגיעו לשם אנשים מישראל ורצו לשמוע את הבשורות מישראל לפני העליה לישראל. היו גם מקומות רחוקים אחרים שחגגו את הסיגד באותו זמן. המקומות נבחרו על ידי הצדיקים והם נענו על ידי חלום אם בו התפללו צדיקים לפני כן ובחרו אותם הצדיקים אז בחרו אותו. אם זה מקום שהתפללו בו צדיקים ונענו הוא נבחר. לא הקריבו קרבן ביום הסיגד. אין מאכלים מיוחדים כי ביום הזה צמים. בגדים- אנשים רחצו את בגדיהם ואת עצמם לפני שעלו להר. לא היה בגד מיוחד אלא רק שטיפה והתרחצות לפני. בחג הסיגד לא הזכירו נשמות רק ביום כיפור. היו מפזרים טף כל טף שמפזרים היו מזכירים שם של הנפטר לעילוי נשמתו ולמחרת היו אוכלים אותו הציפורים. בחג הסיגד לא ניגנו בקצל או בכל כלי אחר אבל בראש חודש כן ניגנו.